

Paulina Michalska

*Status staropolskich oboczności wyrazowych
w polszczyźnie doby średniopolskiej*

Praca doktorska napisana
w Instytucie Filologii Polskiej
Uniwersytetu im. A. Mickiewicza
pod kierunkiem
prof. dr hab. Alicji Pihan-Kijasowej

Poznań 2012

Dziękuję mojej Promotorce, Pani Profesor Doktor Habilitowanej Alicji Pihan-Kijasowej za wszelką pomoc w przygotowaniu dysertacji oraz za życzliwość.

Dziękuję również Panu Profesorowi Doktorowi Habilitowanemu Włodzimierzowi Gruszczyńskiemu i Zespołowi Pracowni Historii Języka XVII-XVIII wieku Instytutu Języka Polskiego PAN w Warszawie oraz Pani Doktor Patrycji Potoniec i Zespołowi Pracowni „Słownika polszczyzny XVI wieku” Instytutu Badań Literackich PAN w Toruniu za udostępnienie materiałów dotyczących przygotowywanych słowników.

Spis treści

WSTĘP. Cel i zakres tematyczny rozprawy	5
CZĘŚĆ I. Podstawy teoretyczne badań.....	25
1. Metodologia badań.....	25
1.1. Językoznawstwo strukturalistyczne a badania Ireny Bajerowej	26
1.2. Metodologia Bajerowej na tle teorii wariantywności i normalizacji	28
1.3. Perspektywa paraleli.....	32
1.4. Językoznawstwo statystyczne	33
1.5. Przynależność regionalna tekstu	36
1.6. Badanie języka ogólnego a osobniczego	40
1.7. Przyjęta metodologia badawcza a materiał źródłowy.....	41
2. Region, polszczyzna regionalna, regionalizm – ustalenia terminologiczne	45
2.1. Region i polszczyzna regionalna.....	46
2.2. Regionalizm a dialektyzm.....	51
2.3. Regionalizm dyferencjalny a frekwencyjny.....	54
2.4. Regionalizm wyrazowy	59
3. Podstawa źródłowa pracy	61
3.1. Charakterystyka <i>Słownika polszczyzny XVI wieku</i>	64
3.2. Charakterystyka <i>Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku</i>	69
CZĘŚĆ II. Analiza materiału	75
1. Analiza oboczności wyrazowych.....	78
1.1. Oboczności wywodzące się pierwotnych procesów fonetycznych i/lub morfologicznych	78
albo abo.....	78
iny inszy inny inakszy inkszy.....	94

iż(e) eż(e)	118
każdy kożdy	125
piękny piekny	139
południe polednie	149
siet(e)m sied(e)m	153
stryj stryk	157
wuj uj(ek)	166
wszak wszakoż	175
wszystek wszytek wszyciek.....	186
zawsze zawsze wždy wżda.....	199
1.2. Oboczności tworzone przez leksemy o dwóch różnych podstawach	211
do k(u).....	211
jenże który.....	221
trzymać dzierżeć.....	227
1.3. Szeregi mieszane (leksemy wywodzące się z pierwotnych różnic fonetycznych i/lub morfologicznych oraz o różnych podstawach leksykalnych)	241
ale lecz ali.....	241
jedno jeno tylko	252
ponieważ bo bowiem abowiem.....	265
2. Podsumowanie	286
CZĘŚĆ III. Zakończenie	309
Spis tabel	312
Rozwiązanie skrótów słownikowych użytych w rozprawie	317
Bibliografia	324

WSTĘP. Cel i zakres tematyczny rozprawy

Dyferencjacja regionalna polszczyzny była już dostrzegana u schyłku doby staropolskiej, w wyniku czego „rejestrwanie słownictwa gwarowego i regionalnego ma długą tradycję w polskiej leksykografii”, o czym wspomina m.in. Bogdan Walczak, odwołując się do objaśnień łacińskiego wyrazu *tingus* zawartych w średniowiecznych glosach¹.

XVI-wieczny rozwój piśmiennictwa w języku narodowym przynosi dalsze uwagi związane z tym zagadnieniem, zawarte w tekstach głównych utworów oraz rozmaitych wstępach, przedmowach czy dedykacjach. Pokazują one, że ówczesni apologety języka ojczystego: pisarze, gramatykarze, słownikarze, a także drukarze, potrafili wskazać zarówno obszary różniące się językowo (na przykład gramatyk Piotr Statorius-Stojeński zwraca czytelnikowi uwagę na odrębność trzech polskich regionów: mazowieckiego, ukraińskiego – ruskiego i litewskiego – białoruskiego)², jak i konkretne cechy językowe odróżniające poszczególne regiony (np. mazurzenie czy, wymienione przez Stojeńskiego jako kolejna po mazurzeniu cecha mazowiecka, przejście nagłosowej grupy *ja-* w *je-*)³. Dostrzegano także dyferencje regionalne

---

¹ „Pierwsze wzmianki w tym względzie trafiają się już w średniowiecznych glosach – tak np. z końca XV wieku pochodzi polskie zdanie objaśniające łaciński wyraz *tingus*: kozieł na domu, co na niem dach, po krakowsku krokwy. Zdanie to ujawnia, że jego autorem był Wielkopolanin, i że już w średniowieczu zdawano sobie sprawę z regionalnych różnic leksykalnych” (B. Walczak, *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991, s. 105).

² W. Kuraszkiewicz, *Piotr Statorius-Stojeński o polskim języku literackim* („*Polonicae grammatices institutio*”, 1568 r.), w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 395, tam też więcej przykładów. Por. P. Zwoliński, *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie*, w: idem, *Szkice i studia z historii slawistyki*, Wrocław 1988, s. 74.

³ P. Zwoliński, *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku...*, op. cit., s. 77, tam też więcej przykładów.

w zakresie słownictwa, co wyłożył w skierowanej do czytelnika przedmowie XVI-wieczny tłumacz Biblii – Szymon Budny:

Co się tknie polszczyzny, żebyś i o tem wiedział, wiem, iż naszy Polacy pospolicie onej krainy mowy w pisaniu używają, z której kto rodem. Lecz ja nie trzymałem się tego zwyczaju. Bo ponieważ się to nie jednej której krainie abo powiatowi, ale wszem przekładało, przeto też żadnymi własnościami mów nie brakowaliśmy. Znajdziesz tu słowa wielgopolskie, znajdziesz krakowskie, mazowieckie, podlaskie, sędomirskie, a bez mała i ruskie. Głupstwo to jest mową jednej krainy gardzić, a drugiej słówka pod niebiosa wynosić; czemu nie wszech radszej ziem naszych słów używamy, gdyby jacy nie nazbyt grube były⁴.

Drugi aspekt średniopolskiej świadomości zróżnicowania regionalnego polszczyzny stanowią liczne utwory satyryczne wyśmiewające regionalną odrębność, zwłaszcza mazowiecką⁵.

Powstanie pierwszych naukowych rozpraw dotyczących dyferencjacji geograficznej łączy się – co oczywiste – z rozwojem językoznawstwa jako dziedziny naukowej na ziemiach polskich w drugiej połowie wieku XIX oraz wyodrębnianiem się dialektologii jako samodzielnego kierunku badań. W nurcie kształtującej się wówczas dyscypliny powstały prace m.in.: Jana Baudouina de Courtenay⁶, Jana Łosia⁷ czy Aleksandra Brücknera⁸, za najważniejsze uznaje się jednak prace Lucjana Malinowskiego – nazywanego pierwszym polskim dialektologiem⁹ – oraz jego uczniów¹⁰. Prowadzone u schyłku wieku XIX badania dialektologiczne zaowocowały wydaniem na początku kolejnego stulecia *Słownika gwar polskich* autorstwa Jana Karłowicza¹¹. W tym samym czasie prace badawcze nad

---

⁴ W. Taszycki, *Uprawa języka polskiego w dobie Odrodzenia*, w: *idem, Rozprawy i studia polonistyczne*, cz. 3. *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 279, tam też więcej przykładów.

⁵ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 2002, s. 393.

⁶ J. Baudouin de Courtenay, *O drevnepolskom jazyke do XIV-go stoletija* (1870), w: *idem, Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1976, s. 23-216; *Wskazówki dla zapisujących materiały gwarowe na obszarze językowym polskim* (1901), w: *idem, O języku polskim*, wybór i red. J. Basara, M. Szymczak, Warszawa 1984, s. 335-360; i inne.

⁷ J. Łoś: *Gwara opoczyńska* (1885), *Rozprawy Wydziału Filologicznego AU XI*, s. 147-190; *Porównanie fonetycznych właściwości kilku gwar polskich*, Kraków 1885; i inne.

⁸ A. Brückner, *Z przeszłości gwar polskich* (1892, 1898), w: *idem, Początki i rozwój języka polskiego*, wybór, red. M. Karaś, Warszawa 1974, s. 459-484 i inne.

⁹ S. Urbańczyk, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751-1950)*, Kraków 1993, s. 162.

¹⁰ Zob. S. Urbańczyk, *ibidem*, s. 102-103; 124-125, tu także szczegółowy wykaz prac.

¹¹ T. I-VI, Kraków 1900-1911.

zróżnicowaniem dialektalnym całego polskiego obszaru etnicznego prowadził Kazimierz Nitsch¹². Stanisław Urbańczyk uważa, że o ile Malinowskiego możemy uznać za pierwszego polskiego dialektologa, o tyle twórcą polskiej dialektologii był właśnie Kazimierz Nitsch, gdyż „Malinowski i jego uczniowie opracowywali gwary poszczególnych wsi, natomiast Nitsch według przemyślanego planu opisywał gwary wielkich obszarów, a w końcu całej Polski, w tymże kierunku szli jego uczniowie”¹³.

Począwszy od lat 30. XX wieku¹⁴ zainteresowania dialektologów zaczynają obejmować także „badania filologiczne tekstów, mające na celu ustalenie zróżnicowania terytorialnego języka w minionych epokach”¹⁵. Inicjatorami nowej subdziedziny dialektologii, tzw. dialektologii historycznej, byli Nitsch i Witold Taszycki, którzy w latach 40. i 50. sformułowali jej podstawowe założenia¹⁶. Józef Kość zauważa, że koncepcje obydwu badaczy „wyrastały wprost z trwającej praktyki historycznodialektalnej i dotyczyły jej aktualnych problemów badawczych, a identyczne tytuły rozpraw [...] (*Co to jest dialektologia historyczna?*) świadczyły o podjęciu przez nich fundamentalnych kwestii metodologicznych, dotyczących opisu terytorialnej dyferencjacji polszczyzny historycznej”¹⁷. Ponadto wskazuje dwa kierunki badań historycznodialektalnych: **nurt rekonstrukcji staropolskich cech dialektalnych** oraz **nurt rekonstrukcji nacechowania regionalnego polszczyzny ogólnej**. „W nurcie pierwszym sytuują się studia, które realizują wprost pierwotny cel dialektologii historycznej, czyli rekonstruują filologicznie na podstawie staropolskich tekstów pisanych i retrospektywnie na podstawie współczesnych gwar

¹² K. Nitsch: *Mowa ludu polskiego*, Kraków 1911; *Próba ugrupowania gwar polskich*, w: *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU*, Kraków 1910, XLVI, s. 336-365; *Dialekty języka polskiego*, w: *Język polski i jego historia. Z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, cz. II, Kraków 1915, s. 238-343.

¹³ S. Urbańczyk, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751-1950)*, op. cit., s. 162.

¹⁴ Drugą obok dialektologii historycznej wyodrębniającą się w owym czasie gałęzią badań nad dyferencjacją regionalną polszczyzny była tzw. dialektologia społeczna.

¹⁵ A.M. Lewicki, *Dialektologia* [hasło], w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 120. Zob. m.in. prace W. Taszyckiego: *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*, cz. 1. *Przejście ra > re*; cz. 2. *Przejście ja > je*, Lwów 1934.

¹⁶ K. Nitsch, *Co to jest dialektologia historyczna?* (1948), w: idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV. *Pisma dialektologiczne*, Wrocław-Kraków 1958, s. 253-254; W. Taszycki, *Co to jest dialektologia historyczna?* (1956), w: idem, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II, *Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 275-287.

¹⁷ J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 292. Zob. także idem, *Kazimierza Nitscha i Witolda Taszyckiego koncepcje rekonstrukcji historycznodialektalnej*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, t. IV, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin 2003, s. 267-284.

obraz dawnych dialektów i ich poszczególnych cech. [...] W drugim, a zarazem dominującym nurcie badań historycznodialektalnych mieszczą się z kolei studia, które ukazują nacechowanie terytorialne różnych wariantów historycznej polszczyzny ogólnej, tkwiące w niej przez całe wieki mimo postępującej unifikacji językowej i zabiegów normalizacyjnych”¹⁸.

Po stuleciu zakrojonych na szeroką skalę badań prowadzonych w nurcie dialektologii historycznej wydaje się jednak, że o ile podsystemy fonetyczny czy fleksyjny dawnej polszczyzny zostały już dość wyczerpująco pod tym kątem przebadane i opisane, o tyle o słowotwórstwie i, zwłaszcza, słownictwie wciąż wiemy niewiele.

Dotychczasowe prace dotyczące zróżnicowania regionalnego dawnej polszczyzny problem właściwości wyrazowych często poruszały przede wszystkim na marginesie innych zagadnień. Nieliczne przykłady leksemów uznawanych za regionalne bądź podejrzewanych o regionalną proveniencję¹⁹ odnajdujemy w opracowaniach czworakiego rodzaju²⁰:

1. W pracach analizujących idiolekt danego autora, często rozpatrywany na tle języka regionu, z którego pochodził, m.in. w artykule Zdzisława Stiebera *Uwagi o języku Wacława Potockiego* (1947)²¹, artykule Przemysława Zwolińskiego zatytułowanym *Uwagi o języku Marcina Bielskiego* (1960)²², książce Marii Karpluk *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi* (1971)²³, monografii Krystyny Siekierskiej *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny*

---

¹⁸ J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, op. cit., s. 294. Tam również szczegółowe wskazówki bibliograficzne.

¹⁹ Przykładem takiego postrzegania problemu jest m.in. uwaga Zdzisława Stiebera zawarta w artykule stanowiącym próbę opisu języka Wacława Potockiego: „Z zakresu słownictwa wybrałem szereg wyrazów, które mi się wydały dialektyczne, a więc nieogólnopolskie, najczęściej południowopolskie, albo całkiem lokalne, podgórskie” (Z. Stieber, *Uwagi o języku Wacława Potockiego*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 336).

²⁰ Por. M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „Słownik polszczyzny XVI wieku” jako podstawa materiałowa badań nad regionalnym zróżnicowaniem słownictwa, w: *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rychter, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 63-64.

²¹ W: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 327-345.

²² W: *Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN, 25-30 października 1953 roku*, t. III, *Historia języka*, cz. 1, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 61-110.

²³ Wrocław-Warszawa-Kraków.

z *przełomu XVII i XVIII wieku* (1974)²⁴, artykule Iwona Szlesińskiego *Prowincjonalizmy Marcina Błażowskiego* (1984)²⁵, a także w artykule Krystyny Nowik *O języku Olbrychta Strumieńskiego* (1992)²⁶.

2. W pracach omawiających dokumenty rękopiśmienne należące do sfery komunikacji urzędowej, np. aktach sądowych, miejskich i cechowych, pochodzących z całej Polski, m.in. artykuły pomieszczone w książce *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku* (1984) pod redakcją Haliny Wiśniewskiej i Czesława Kosyła, stanowiącej pokłosie konferencji pod tym samym tytułem²⁷: Marka Cybulskiego *Regionalizmy leksykalne i inne rzadkie wyrazy w księgach miejskich Sandomierza z XVI-XVII wieku*, Józefa Kościa *Regionalizmy leksykalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny z XVII i XVIII wieku*, Aliny Kowalskiej *Polszczyzna górnośląska w funkcji języka urzędowego w XVI i XVII wieku*, Haliny Pelcowej *Regionalizmy leksykalne kalendarzy zamojskich z XVIII wieku* czy Jerzego Sierociuka *Regionalizmy tekstów prawniczych XVII wieku*; a także m.in. w artykule Edwarda Brezy *Język inwentarzy wsi Szczytno, Dąbrowa i Szonowo w dawnym pow. człuchowskim z XVIII wieku* (1994)²⁸, Józefa Kościa *Słownictwo kresowe w aktach dawnych ziemi chełmskiej i bełskiej* (1994)²⁹ oraz artykule Beaty Kuryłowicz, *Uwagi o urzędowej polszczyźnie szesnastowiecznego Podlasia* (2007)³⁰.
3. W nielicznych pracach przekrojowych, m.in. w książce Stefana Hrabca *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.* (1949)³¹, artykule Przemysława Zwolińskiego *Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII w.* (1960)³², monografii Ireny

---

²⁴ Wrocław 1974.

²⁵ W: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 59-67.

²⁶ W: *Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne*, red. M. Kucala, J. Reichan, Kraków 1992, s. 55-65.

²⁷ Wrocław-Warszawa-Kraków 1984.

²⁸ W: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. VI, red. K. Handke, Warszawa 1994, s. 91-112.

²⁹ W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VII, red. J. Rieger, Wrocław-Warszawa-Kraków 1994, s. 213-219.

³⁰ W: *Język polski. Historia. Współczesność*, t. VI, red. W. Książek-Bryłowa, M. Nowak, Lublin 2007, s. 339-346.

³¹ Toruń.

³² „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XIX, 1960, s. 157-167.

Bajerowej *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku* (1964)³³, monografii Marii Bargieł *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku* (1969)³⁴, monografii Zofii Kurzowej *Słownictwo i frazeologia polszczyzny południowokresowej* (1985)³⁵, artykule Marii Karpluk *Stan badań nad polszczyzną kresową XVI w.* (1986)³⁶, artykule Alicji Pihan-Kijasowej *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki* (1992)³⁷, artykule Mirosławy Białoskórskiej *Postrzeżenie zróżnicowania regionalnego polszczyzny do końca XVIII wieku* (1993)³⁸ oraz podręczniku katowickich autorów pod redakcją Danuty Ostaszewskiej *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia* (2002)³⁹.

4. Opracowaniach dotyczących słowników rejestrujących leksykę doby średniopolskiej, m.in. w artykule Mieczysława Karasia o słownikach Mączyńskiego, Knapiusza, Trotza i Lindego pt. *Z historii badań nad słownictwem gwarowym* (1961)⁴⁰, w cyklu artykułów Hanny Popowskiej-Taborskiej omawiających słownik Bartłomieja z Bydgoszczy, m.in.: *Z badań nad dawnymi i obecnymi zasięgami terenowymi wyrazów* (1962)⁴¹, *Dialektyzmy w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy* (1979)⁴², artykule Władysława Kuraszkiewicza *Regionalizmy w „Leksykonie” Jana Mączyńskiego* (1984/1985)⁴³, artykule Marii Karpluk *Słownictwo Jana*

---

³³ Wrocław-Warszawa-Kraków 1964.

³⁴ Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

³⁵ W: eadem, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków 2006 (przedruk), s. 96-293.

³⁶ W: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IV, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 7-30.

³⁷ W: *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1992, s. 125-136.

³⁸ W: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 121-132.

³⁹ Katowice 2002.

⁴⁰ „Język Polski” XLI, 1961, s. 161-180.

⁴¹ „Język Polski” XLII, 1962, s. 280-286.

⁴² W: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa-Poznań 1979, s. 37-40.

⁴³ W: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 365-383.

Cervusa z Tucholi a „Leksykon” Mączyńskiego (1564) (1989)⁴⁴, a także artykułach Bożeny Matuszczyk: *Archaizmy leksykalne w „Słowniku języka polskiego” S.B. Lindego w świetle geografii wyrazowej* (1994)⁴⁵ i *W sprawie regionalizmów i dialektizmów wielkopolskich w Słowniku Samuela Bogumiła Lindego* (2005)⁴⁶.

Oddzielną grupę stanowią prace analizujące wybrany leksem, m.in.: książka Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii języka polskiego* (1929)⁴⁷, artykuły Władysława Kuraszkiewicza, np. *Pomorsko-mazowiecki liczebnik siet(e)m* (1948)⁴⁸ i *Spójnik eże obok eż na Mazowszu w XV wieku* (1949)⁴⁹, książka Kazimierza Nitscha *Studia z historii polskiego słownictwa* (1948)⁵⁰, artykuły Zdzisława Stiebera *Polskie trzymać* (1934)⁵¹, *Południe i połędnie* (1951)⁵², artykuł Tadeusza Brajerskiego *Zaimek wszystek i jego oboczności w wiekach XIV-XVI* (1956)⁵³, książka Jana Petra *Zaimek każdy w historii i dialektach języka polskiego* (1957)⁵⁴.

Najszerzej jednak problem zróżnicowania regionalnego w zakresie leksyki był poruszany w odniesieniu do zagadnienia pochodzenia polskiego języka literackiego, koncentrującego się na trzech podstawowych problemach:

1. czasie powstania wariantu literackiego polszczyzny;
2. jego dialektalnego podłoża;
3. kierunku normalizacji językowej.

Chodzi tu nie tyle o liczbę wyróżnionych i opisanych regionalnych cech wyrazowych, ile o sposób ujęcia problemu, polegający na wskazaniu regionalnych

---

⁴⁴ W: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. III, red. K. Handke, Wrocław-Warszawa-Kraków 1989, s. 7-14.

⁴⁵ W: *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, red. Cz. Łapicz, Toruń 1994, s. 75-82.

⁴⁶ W: *Ad perpetuam rei memoriam*, red. J. Migdał, Poznań 2005, s. 265-274.

⁴⁷ Kraków.

⁴⁸ W: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 315-321.

⁴⁹ W: ibidem, s. 322-328.

⁵⁰ Kraków.

⁵¹ W: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 391-392.

⁵² W: ibidem, s. 387-389.

⁵³ W: idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 215-235.

⁵⁴ Wrocław.

wariantów opozycyjnych, wielko- i małopolskich, czasem także mazowieckich, nie zaś na stworzeniu katalogu cech charakterystycznych dla danego regionu.

Dyskusję na temat pochodzenia polskiego języka literackiego wywołał – według Witolda Taszyckiego i Tadeusza Milewskiego – Adam Antoni Kryński⁵⁵, stwierdzając we wstępie do *Gramatyki języka polskiego* wydanej w 1897 roku⁵⁶, iż to narzecze wielkopolskie „wzniosło się naprzód na stanowisko języka ogólnego”. Wydaje się jednak, że za rzeczywisty początek dyskusji, która zakłada przecież udział co najmniej dwóch uczestników, należałoby uznać powstałe na początku XX stulecia prace Kazimierza Nitscha, propagatora teorii o wielkopolskich podstawach polskiego języka literackiego, oraz Aleksandra Brücknera, propagatora teorii małopolskiej, którzy byli głównymi adwersarzami pierwszego etapu sporu⁵⁷. Ten etap rozważań charakteryzują prace opierające się na ustaleniach dialektologii współczesnej (Nitsch) oraz argumentach z zakresu zewnętrznej historii języka – historycznokulturowych i historycznoliterackich (Brückner). Dopiero następne lata

---

⁵⁵ A.A. Kryński, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1897, s. 63. Cyt. za: W. Taszycki, T. Milewski, *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 364. Badacze podkreślają też, iż Kryński „zadowolili się gołym jej [tezy o wielkopolskich początkach polszczyzny literackiej – dop. P.M.] wypowiedzeniem, nie podejmując prób w kierunku jakiegokolwiek jej językowego uzasadnienia” (ibidem, s. 371).

⁵⁶ Początki zainteresowania badaczy tym tematem można cofnąć znacznie głębiej w XIX wiek, co ukazuje m.in. artykuł T. Motylskiego Z „prehistorii” *dociekań nad pochodzeniem polskiego języka literackiego* („Poradnik Językowy” 1955, z. 8, s. 304-306), przytaczający także wypowiedź Franciszka S. Dmochowskiego z 1864 roku: „[...] język [...] Małopolanów stał się naukowym językiem całego plemienia polskiego” (F.S. Dmochowski, *Nauka prozy, poezji i zarys piśmiennictwa polskiego*, cz. III. *Zarys piśmiennictwa polskiego*, Warszawa 1865, s. 38) oraz Antoniego Kaliny z roku 1883: „Tak więc stało się, że język piśmienny polski przywdziawszy na gruncie wielkopolskim szatę urzędową pozostał w niej jako własność narodu przez cały ciąg swojej egzystencji, ciągnąc soki z całego obszaru narodowego życia” (A. Kalina, *Historia języka polskiego*, t. I, Lwów 1883, s. 21). P. Zwoliński zwraca natomiast uwagę na zainteresowanie zagadnieniem wśród badaczy-obcokrajowców, cytując uwagi J.Ch. Adelunga (1809, Niemiec), A. Balbiego (1826, Włoch) i P. Żyteckiego (1888, Ukrainiec) (P. Zwoliński, *Poglądy XIX-wiecznych autorów na pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Prace Filologiczne” XX, 1970, s. 371-376). Początki dyskusji nad genezą polskiego języka literackiego szczegółowo zrelacjonował Z. Klemensiewicz w *Historii języka polskiego* (op. cit., s. 82-83; 191-193, rozdz. *Wnioski historycznojęzykowe o pochodzeniu i początkowym rozwoju języka ogólnego i jego odmiany literackiej*), wspominając, oprócz wyżej wymienionych, także o Stanisławie Dobrzyckim, który zwraca uwagę na fakt, iż „Jego (sc. narzecza literackiego albo książkowego) pochodzenie nie jest dotąd należycie wyjaśnione. Powszechnie przyjmuje się, że jest to pierwotnie narzecze małopolskie, ale nie brak uczonych twierdzących, że podstawą języka literackiego było narzecze wielkopolskie. Niemazuiowanie w obu byłoby jednym z argumentów za tym ostatnim twierdzeniem” (ibidem, s. 191-192).

⁵⁷ Por. K. Nitsch, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” I, 1913, s. 33-38; 79-83; 172-179; 193-199; 281-287, tu zwłaszcza cz. 1. *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, s. 33-38; A. Brückner, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, seria II, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU XLIX, 1911, s. 47-48.

przynoszą ustalenia rozwijające obydwie hipotezy oraz obudowujące je w argumenty lingwistyczne, związane z poszerzeniem się grona dyskutantów: Jana Łosia⁵⁸ i Tadeusza Lehra-Spławińskiego⁵⁹ dotyczące teorii wielkopolskiej oraz Witolda Taszyckiego⁶⁰, Stanisława Szobera⁶¹ i Nicolaasa van Wijka⁶² dotyczące teorii małopolskiej.

Dyskusja na temat genezy polskiego języka literackiego, po przerwie spowodowanej II wojną światową, na nowo zaistniała na gruncie nauki polskiej pod koniec lat 40. ubiegłego wieku. Wtedy też powstały najbardziej reprezentatywne prace analizujące regionalne podstawy polszczyzny literackiej, ściśle oparte na materiale językowym tekstów staro- i średniopolskich, przede wszystkim: Stanisława Urbańczyka⁶³, Zdzisława Stieberta⁶⁴, Mikołaja Rudnickiego⁶⁵, Władysława Kuraszkiewicza⁶⁶, Tadeusza Lehra-Spławińskiego⁶⁷, Stanisława Rosponda⁶⁸ –

---

⁵⁸ J. Łoś, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Język Polski” III, 1916, s. 113-119.

⁵⁹ T. Lehr-Spławiński, *Problem pochodzenia polskiego języka literackiego* (1926), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 18-29; oraz rozszerzona wersja tego artykułu pt. *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego*, w: idem, *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*, Lwów-Warszawa 1938, s. 64-90.

⁶⁰ W. Taszycki, *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Przegląd Humanistyczny” III, 1930.

⁶¹ S. Szober, *Pochodzenie i rozwój polskiego języka literackiego* (1931), w: idem, *Wybór pism*, Warszawa 1959, s. 75-95.

⁶² N. van Wijk, *L'origine de la langue polonaise commune*, Amsterdam 1937.

⁶³ S. Urbańczyk: *Kilka spraw dotyczących pochodzenia polskiego języka literackiego (streszczenie)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” VIII, 1948, s. 124-126; *Dzisiejszy stan sporów o pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Slavia” XX, 1950, s. 1-39; *W sprawie polskiego języka literackiego* (1950), w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 63-99 (1. *O dawności dialektu kulturalnego*, 2. *Wzrost społeczny polskiego języka literackiego*); *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1953), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 82-101.

⁶⁴ Z. Stieber: *Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1948/1950), w: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 244-248; *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1952), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 102-116; *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego* (1956), w: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 272-294.

⁶⁵ M. Rudnicki: *O pochodzeniu polskiego języka państwowego (literackiego) i odchyleniach w zakresie spółgłosek przedniojęzykowych (t. zw. mazurowanie, kaszubienie, szadzenie, siadzenie, cekanie)*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I i II kwartał, 1949, s. 12-38; *W sprawie pochodzenia polskiego języka literackiego (Pokłosie dyskusji)*, „Poradnik Językowy” 1952, z. 5-6, s. 1-12; 1-8; *Wyjaśnienia dyskusyjne w sprawie pochodzenia polskiego języka literackiego*, „Poradnik Językowy” 1953, z. 2, s. 26-33; *Najnowsze prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „Przegląd Zachodni” 1955, r. 11, t. I, nr 1-4, s. 209-232.

⁶⁶ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej* (1953), w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 51-128.

⁶⁷ T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1954), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 337-363.

związane z teorią wielkopolską⁶⁹ oraz Witolda Taszyckiego⁷⁰ i Tadeusza Milewskiego⁷¹ – wykładające teorię małopolską. W roku 1956 pod redakcją Kazimierza Budzyka ukazała się monografia *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, będąca pokłosiem konferencji dotyczącej tytułowego zagadnienia, uwzględniająca najważniejsze prace, zarówno najnowsze, jak i starsze, odnoszące się do genezy polszczyzny literackiej. Późniejsze prace (Kuraszkiewicz⁷², Klemensiewicz⁷³, Stiebera⁷⁴ i inne) przede wszystkim potwierdzają i propagują dotychczasowe ustalenia.

W toku nierozstrzygniętej jednoznacznie do dziś, jednak niewzbudzającej obecnie takich emocji, polemiki ustalono listę zjawisk językowych uwarunkowanych geograficznie (mających różne znaczenie dla systemu języka), występujących w tekstach doby staropolskiej oraz tekstach szesnastowiecznych. Właściwości te przedstawia się zazwyczaj za pomocą tabeli uwzględniającej rozbieżności regionalne między Wielkopolską i Małopolską, a czasem także Mazowszem (które zaczęło wpływać na język literacki dopiero w ciągu XVII wieku, po relokacji stolicy), wraz z uwzględnieniem ówczesnych norm kształtującego się języka literackiego.

Prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego opierają się głównie na korpusie powtarzających się cech, jednak w zależności od tego, czy autor był zwolennikiem hipotezy o małopolskich czy wielkopolskich podstawach polskiego

---

⁶⁸ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego. Uwagi polemiczne do artykułów T. Milewskiego i W. Taszyckiego* (1956), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 117-177 (rozszerzona wersja pracy z 1953 r.).

⁶⁹ Z. Klemensiewicz zwraca uwagę na dwa nurty w obrębie hipotezy wielkopolskiej (Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op. cit., s. 84 (rozdz. *Wnioski historycznojęzykowe...*)).

⁷⁰ W. Taszycki: *Powstanie i pochodzenie polskiego języka literackiego (Kraków kolebką literackiej polszczyzny)*, „*Twórczość*” V, 1949, s. 100-117; *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzykowych* (1951), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 30-59; *Najdawniejsze zabytki języka polskiego* (1951), w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 198-225 (tu podrozdz. VI, *Dialekty staropolskie. Postanie polskiego języka literackiego*, s. 220-224); wspólnie z T. Milewskim, *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 364-436.

⁷¹ T. Milewski: *Genealogia społeczna polskiego języka literackiego*, „*Wiedza i Życie*” XIX, 1950, s. 261-267; *Kilka uwag o powstaniu polskiego języka literackiego*, „*Poradnik Językowy*” 1952, z. 7, s. 17-25; *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1952), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 60-81.

⁷² W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego* (1963), w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 42-50.

⁷³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. I, Warszawa 1961.

⁷⁴ Z. Stieber, *Problem pochodzenia i rozwoju polskiego języka literackiego w świetle nowych prac dialektologicznych*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 249-256.

języka literackiego różnie są one interpretowane. Wśród wymienianych cech regionalnych pojawiają się właściwości fonetyczne, fleksyjne i słowotwórcze. Nie wszyscy badacze wymieniają właściwości wyrazowe, co jest skutkiem zróżnicowanego podejścia do tego podsystemu⁷⁵. Wprawdzie już Nitsch w pierwszej fazie dyskusji dostrzegał wagę warstwy leksykalnej, jednak nie mając punktu odniesienia w postaci innych tego typu ustaleń – z powodu braku zakrojonych na szeroką skalę badań nad dyferencjacją regionalną słownictwa – koncentrował się na pozostałych podsystemach⁷⁶. Warto również przypomnieć, że Nitsch⁷⁷, a także Antoni Danysz⁷⁸ wskazali liczne przykłady różnic słownikowych we współczesnej sobie polszczyźnie, co zapoczątkowało regularne badania nad dyferencjacją regionalną słownictwa⁷⁹.

Jako pierwszy włączył do dyskusji nad genezą polszczyzny literackiej argumenty leksykalne fiński slawista Eino Nieminen⁸⁰, a za nim Lehr-Splawiński⁸¹ i inni. W późniejszym czasie Milewski stwierdza, że z powodu braku badań statystycznych słownictwa nie stanowi ono argumentu w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego⁸², z czym stanowczo nie zgadza się Urbańczyk⁸³.

---

⁷⁵ Na problem ten zwróciła też uwagę Maria Renata Mayenowa w artykule stanowiącym podsumowanie najbardziej burzliwego etapu dyskusji (M.R. Mayenowa, *Problemy i stanowiska w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 453-471).

⁷⁶ K. Nitsch w artykule z 1913 roku pisze: „Wciągnę tylko niektóre szczegóły z głosowni i odmian, pomijając słownictwo: jest ono wprawdzie bardzo ważne, ale przy zupełnym braku prac nad geografją wyrazów w Polsce musiałoby się poprzestać na przypadkowych zestawieniach” (K. Nitsch, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” I, 1913, s. 34-35).

⁷⁷ K. Nitsch, *Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa, Warszawy*, „Język Polski” II, 1914, s. 261-270.

⁷⁸ A. Danysz, *Odrębności słownikarskie kulturalnego języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do kulturalnego języka Galicyi*, „Język Polski” II, 1914, s. 243-261.

⁷⁹ B. Dunaj, M. Mycawka, *Regionalizmy leksykalne w badaniach polszczyzny miejskiej*, w: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz 2006, s. 64.

⁸⁰ E. Nieminen, *Beiträge zur historischen Dialektologie der polnischen Sprache*, „Lud Słowiański” II A, 1931, s. 1-32.

⁸¹ T. Lehr-Splawiński, *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego* (1938), op. cit., s. 77.

⁸² T. Milewski, odnosząc się do tabeli Z. Stiebera („Język Polski” XXX, 1950) prezentującej różnice regionalne między Wielkopolską a Małopolską, konstatował: „**Przede wszystkim nie można na jednym poziomie stawiać cech słownikowych z fonetyczno-morfologicznymi.** Dlatego też cechy 11 [trzymać || dzierżeć – dop. P.M.] i 12 [iż(e) || eż(e) – dop. P.M.] muszą być traktowane zupełnie oddzielnie w badaniach nad słownictwem staropolskim. **Badania tego typu tylko wtedy są przekonujące, gdy obejmują całość słownictwa, tj. w praktyce setki, jeśli nie tysiące wyrazów, których pochodzenie jest ujęte statystycznie.** Wyciąganie jakichkolwiek wniosków o pochodzeniu języka literackiego z dwóch wyrazów: *trzymać* i *iż(e)*, jest rzeczą niedopuszczalną (T. Milewski, *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1952), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 77-78, wyłuszczenia – P.M.).

Taszycki z jednej strony również dostrzega potrzebę badań systemowych słownictwa, z drugiej jednak stwierdza, że właściwości gramatyczne i słownikowe nie posiadają tej samej siły dowodowej, dlatego wpływ dialektów na polszczyznę literacką można stwierdzić tylko na podstawie struktury gramatycznej⁸⁴. W tym samym czasie wagę warstwy słownikowej docenił Stanisław Rospond, podsumowując dotychczasowe ustalenia adwersarzy: „Aktualna dyskusja stosunkowo mało wniosła materiału nowego, historyczno-dialektologicznego, a przecież rozstrzygnięcie definitywne sporu może nastąpić jedynie po dokładnym monograficznym i wszechstronnym, bo gramatycznym (w tym też składniowym) i leksykograficznym (w tym też frazeologicznym) zanalizowaniu naszych średniowiecznych zabytków i następnie ich opozycyjnym skonfrontowaniu z inwentarzem gramatycznym i leksykalnym w. XVI”⁸⁵.

Dywagując nad znaczeniem słownictwa w dyskusji, podniesiono też problem nierównoważnej funkcji systemowej poszczególnych argumentów leksykalnych: „[...] wyraz wyrazowi nierówny. – pisał Urbańczyk – Wyraz *ize* jako spójnik, który może nawiązywać zdania podmiotowe, przedmiotowe, skutkowe, sposobowe, przyczynowe, to bardzo ważny środek składniowy, a przecież rozbudowanie składni jest jedną z najważniejszych cech języka literackiego w porównaniu z gwarami”⁸⁶. Wagę tego spójnika przeciwstawia badacz wyrazom typu *wuj* czy *stryj*.

Arbitralny stosunek dyskutantów do znaczenia podsystemu leksykalnego podsumowała u schyłku lat 60. Hanna Popowska-Taborska: „w czasie ożywionej dyskusji nad genezą polskiego języka literackiego sprawa słownictwa tegoż języka z konieczności pozostawała na uboczu. Dyskutanci nie rozporządzali jeszcze dostateczną liczbą danych o historii słów i ich geografii językowej, by problem ten rozpatrywać na równi z przedstawianymi zagadnieniami z dziedziny polskiej

---

⁸³ „Słowa Milewskiego zawierają wiele przesady. Przesada polega na tym, że różnice między dialektami wcale nie idą aż w setki, a tym bardziej tysiące wyrazów, i nie powinniśmy wciągać do badań absolutnie wszystkich wyrazów, lecz tylko te, które miały lub mogły mieć wstęp do języka literackiego” (S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1953), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 93). Wydaje się, że badacz nie do końca trafnie odczytał postulat Milewskiego.

⁸⁴ W. Taszycki, T. Milewski, *Polski język literacki powstał w Małopolsce...*, op. cit., s. 372-373.

⁸⁵ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 118.

⁸⁶ S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji...*, op. cit., s. 94.

fonetyki i morfologii. Nie znaczy to bynajmniej, by większość polemizujących ze sobą uczonych problemu nie doceniała”⁸⁷.

Właściwości językowe wyróżniające poszczególne regiony, przywoływane w pracach dotyczących dyskusji, nazywane są przez ich autorów regionalizmami lub dialektyzmami. Terminy te często używane są wymiennie i nie są definiowane. Wnioskować można jednak, że w większości przypadków występują one w znaczeniu cech opartych na dyferencjacji właściwej, to znaczy są to cechy językowe charakterystyczne dla danego regionu, a niewystępujące w regionach pozostałych. W pracach tych o regionalnej proveniencji cechy językowej wnioskuje się zarówno na podstawie gruntownie przebadanego obszernego materiału⁸⁸, jak i na podstawie intuicji badacza, co nierzadko sprowadza się do bardzo ogólnych tylko sformułowań, typu: „panują powszechnie formy”, „olbrzymią przewagę mają”⁸⁹. Ponadto dyskutanci niejednokrotnie sami przyznają, iż wyciągane przez nich wnioski nie są poprzedzone badaniami systemowymi: „luźne obserwacje i uwagi z tego zakresu [słownictwa – dop. P.M.] dotychczas poczynione wychodzą jednak na korzyść tezy o bliższym związku ogólnopolskiego narzecza kulturalnego z podłożem gwarowym wielkopolskim niż małopolskim”⁹⁰. Analizując materiał, można niekiedy odnieść wrażenie, że przedstawiane cechy fonetyczne, rzadziej morfologiczne, oparte są na konkretnych wyliczeniach, natomiast cechy wyrazowe właśnie na intuicji badacza⁹¹. Takie ujęcie problemu wiązało się z ograniczeniami wynikającymi z ówczesnego stanu badań.

---

⁸⁷ H. Popowska-Taborska, *Leksykalne dialektyzmy wielkopolskie w świetle współczesnego polskiego języka literackiego*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” VIII, 1969, s. 55.

⁸⁸ Por. np. badania W. Taszyckiego dotyczące przejścia nagłosowych *ja-* i *ra-* w *je-* i *re-*, wyzyskujące materiał z epoki przedpiśmiennej, głównie nazwy osób i miejscowości w dokumentach łacińskich; materiał z rot sądowych oraz zabytków ciągłych – zestawiony z współczesnym materiałem gwarowym (W. Taszycki, *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*, cz. 1. *Przejście ra > re*; cz. 2. *Przejście ja > je*, op. cit., s. 7-148).

⁸⁹ Zob. m.in. Z. Stieber, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 107.

⁹⁰ T. Lehr-Splawiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

⁹¹ Z pewnością nie stanowi to reguły, por. liczne uwagi dotyczące wariantywności spójnika *iż(e)* || *eż(e)*, wynikające z badań nad tekstami staropolskimi, np.: W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzykowych* (1951), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 39-40; S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 94-95.

Dzisiejszy stan wiedzy na temat zróżnicowania regionalnego dawnej polszczyzny, wynikający z zainicjowanych przez Irenę Bajerową⁹² badań opartych na wyliczeniach dotyczących częstości występowania zjawisk językowych, wpisujących się w szerszy nurt językoznawstwa statystycznego, a także dostępność (choć w różnej formie) słowników gromadzących materiał leksykograficzny staro- i średniopolski, pozwala przyjąć inną perspektywę badawczą. Otóż możemy przypuszczać, że właściwości językowe prezentowane w pracach o pochodzeniu polskiego języka literackiego postrzegane przez autorów tych prac przede wszystkim jako regionalizmy właściwe, w rzeczywistości, już nawet w odniesieniu do doby staropolskiej, i zwłaszcza wieków późniejszych, mogły faktycznie stanowić właściwości regionalne, lecz oparte raczej na częstości ich użycia, nie zaś na wyłączności występowania w jednym tylko regionie. Ponadto należy przypuszczać, iż obserwowana wariantywność w zakresie słownictwa warunkowana była nie tylko regionalnie, ale także stylistycznie, co wynikało z różnic między tekstami drukowanymi a rękopiśmiennymi, tekstami literackimi a użytkowymi, między poezją i prozą itp.⁹³.

Warto powtórzyć, że już w latach 50. XX wieku dostrzegano, nieśmiało jeszcze postulowaną, potrzebę badań statystycznych dotyczących historycznego zróżnicowania regionalnego, nie tylko słownictwa, czego dowodzi m.in. wypowiedź Milewskiego: „Podobnie ma się rzecz z rzekomą rzadkością występowania dialektyzmów. Aby to udowodnić, musi się cały problem opracować statystycznie”⁹⁴. Nie był to w owym czasie postulat prosty do zrealizowania, gdyż słownik rejestrujący staropolski materiał leksykalny dopiero zaczął się ukazywać, a idea stworzenia analogicznego słownika w oparciu o materiał szesnastowieczny właśnie się klarowała, na co Milewski także zwracał uwagę⁹⁵.

---

⁹² Zob. liczne prace badaczki, m.in.: *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964; *Polski język ogólny XIX wieku: stan i ewolucja*, t. I, *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfologia* (1986); t. II, *Fleksja* (1992); t. III, *Składnia, synteza* (2000); *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 69-81.

⁹³ Por. W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 329-364.

⁹⁴ T. Milewski, *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego* (1952), w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 80; por. także przypis 82.

⁹⁵ „Wszystkie normy dotyczące fonetyki i morfologii języka literackiego są pochodzenia małopolskiego. Przy powstawaniu słownictwa języka literackiego współdziałały także inne dzielnice, szczególnie jednak tego ostatniego procesu będzie można ustalić dopiero po wydaniu szeregu

Celem niniejszej dysertacji jest próba ustalenia, na podstawie materiału zgromadzonego w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*⁹⁶ oraz *Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*⁹⁷, jaki był status wywodzących się ze staropolszczyzny jednostek wyrazowych, wyodrębnionych w toku dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego jako cechy dyferencjujące polski obszar językowy, w języku literackim doby średniopolskiej. Czyli na ile, i czy w ogóle, regionalne właściwości wyrazowe pojawiające się w dyskusji nad pochodzeniem polszczyzny literackiej są rzeczywistymi cechami dyferencjalnymi, na ile zaś cechy te, zwiększając swoje zasięgi terytorialne, stały się w dobie średniopolskiej właściwościami regionalnymi wynikającymi tylko z częstości użycia. Weryfikacja taka będzie także próbą ustalenia, jakie inne, pozageograficzne czynniki warunkowały szesnasto- i siedemnastowieczną ich wariację. Tym samym przedstawione zagadnienie łączy się z problemem wariantowości polszczyzny literackiej w okresie jej krzepnięcia.

Praca ma więc na celu weryfikację postrzegania dyferencjacji regionalnej polszczyzny doby średniopolskiej w zakresie leksyki w oparciu o nowsze metody historycznojęzykowe oraz słowniki rejestrujące materiał leksykograficzny tego okresu rozwoju polszczyzny.

By ukazać szerszy kontekst problemu, materiał wyekscerpowany z tekstów małopolskich i wielkopolskich, czyli z dwóch regionów mających największy wpływ na kształtowanie się polskiego języka literackiego w jego początkowej fazie – zostanie omówiony na tle materiału z pozostałych dzielnic ówczesnej Rzeczypospolitej, a także dzielnic z nią powiązanych.

Wydaje się również, iż przedstawione ujęcie problemu może okazać się użyteczne w odniesieniu do dydaktyki akademickiej, w której problem pochodzenia polskiego języka literackiego należy do najważniejszych zagadnień, a który w związku z rozwojem badań dotyczących historycznego zróżnicowania regionalnego polszczyzny wykładany jest obecnie nieco archaicznie.

---

słowników, które dziś są na warsztacie” (T. Milewski, *Kilka uwag o powstaniu polskiego języka literackiego*, „Poradnik Językowy” 1952, z. 7, s. 25).

⁹⁶ Red. M.R. Mayenowa et al., t. I-XXXV, Wrocław 1966-2011, a także na podstawie materiałów jeszcze nieopracowanych oraz indeksów.

⁹⁷ Red. K. Siekierska et al., t. I, z. 1-5, Kraków 1999-2004, a także na podstawie materiałów jeszcze nieopracowanych oraz indeksów.

Nowe spojrzenie na szeroko niegdyś dyskutowane zagadnienie podstaw regionalnych polszczyzny literackiej umożliwi także ukazanie ewolucji metod badawczych historii języka polskiego.

Korpus regionalnych cech wyrazowych wyzyskiwanych jako argumenty w pracach dotyczących genezy polskiego języka literackiego ogranicza się do zaledwie kilku oboczności wywodzonych z doby staropolskiej. Są to:

- 1) wielkopolskie *trzymać* wobec małopolskiego *dzierzeć*⁹⁸;
- 2) wielkopolskie *iż(e)* wobec małopolskiego *eż(e)*⁹⁹;
- 3) wielkopolskie *siet(e)m* wobec małopolskiego *sied(e)m*¹⁰⁰;
- 4) wielkopolskie *południe* wobec małopolskiego *polednie*¹⁰¹;
- 5) wielkopolskie *stryj* wobec małopolskiego *stryk*¹⁰²;
- 6) wielkopolskie *wuj* wobec małopolskiego *uj(ek)*¹⁰³;
- 7) wielkopolskie *abo* wobec małopolskiego *albo*¹⁰⁴;
- 8) wielkopolskie *zawsze* wobec małopolskiego *zawždy, wždy, wżda*¹⁰⁵.

Ponadto, poza właściwościami wyrazowymi wykorzystywanymi w głównym nurcie dyskusji jako argumenty potwierdzające hipotezę małopolską bądź wielkopolską, można wyodrębnić grupę oboczności wyrazowych, które pojawiają się w dyskusji niejako na marginesie głównego zagadnienia. Stanisław Rospond, opierając się m.in. na indeksach przygotowanych przez Instytut Badań Literackich i autorach, takich jak: Marcin Bielski, Mikołaj Rej, Jan Kochanowski oraz Sebastian Klonowic, Stanisław Murzynowski i inni – w odniesieniu do XVI stulecia wskazuje

---

⁹⁸ M.in. Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 284-285; W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126; T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

⁹⁹ M.in. Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów...*, op. cit., s. 284-285; T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

¹⁰⁰ M.in. Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów...*, op. cit., s. 284-285.

¹⁰¹ M.in. ibidem.

¹⁰² M.in. W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126; T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

¹⁰³ M.in. W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126; T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

¹⁰⁴ M.in. W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126.

¹⁰⁵ M.in. W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, s. 126 (*zawsze, zawždy, wždy, wżda*); T. Lehr-Spławiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360 (*zawsze, zawždy, wždy*).

niestałe strukturalnie wyrazy pomocnicze (wskaźniki zespolenia, partykuły, przysłówki), mogące być sygnałami „ewentualnych różnic leksykalno-dialektycznych, które wymagają monograficznego opracowania”¹⁰⁶.

Są to:

- 1) *albo* – *abo*;
- 2) *ale* – *lecz* – *ali*;
- 3) *do* – *k(u)*;
- 4) *iny* – *inszy* – *inny* – *inakszy* – *inkszy*;
- 5) *jedno* – *jeno* – *tylko*;
- 6) *jenże* – *który*;
- 7) *każdy* – *kożdy*;
- 8) *piękny* – *piekny*;
- 9) *wszytek* – *wszyciek* – *wszystek*;
- 10) *zawždy* – *zawsze* – *zawdy*¹⁰⁷.

Leksemy: *albo*, *ale*, *ku*, *iny*, *jenże*, *każdy*, *wszytek*, *zawždy* traktuje Rospond jako literackie i przeciwstawia potocznym: *abo*, *lecz*, *do*, *który*, *wszystek*, *zawsze*. Uważa, że „pierwotny rodowód tych potocznych jeszcze w XVI w. nowopolskich wyrazów był pozamałopolski”¹⁰⁸.

Także Władysław Kuraszkiewicz, omawiając na materiale szesnastowiecznym różnice między językiem poezji i prozy, oprócz wymienionych już regionalnych właściwości wyrazowych (*abo* – *albo*; *trzymać* – *dzierżeć*; *zawsze* – *zawždy* – *zawdy*; *ale* – *lecz*), wskazuje dodatkowe oboczności:

- 1) *ponieważ* – *bo* – *bowiem* – *abowiem*;
- 2) *wszak* – *wszakoż*,

---

¹⁰⁶ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 158. Na znaczną chwiejność użycia „środków jednofunkcyjnych” zwrócił także uwagę Z. Klemensiewicz (*Historia języka polskiego*, op. cit., s. 420-421).

¹⁰⁷ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 157-176.

¹⁰⁸ Wydaje się jednakże, iż przedstawiony przez badacza materiał w sposób jednoznaczny nie potwierdza tej tezy (S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 174).

sugerując, iż ich występowanie również może być warunkowane geograficznie¹⁰⁹.

Korpus regionalnych bądź podejrzewanych o regionalną proveniencję cech wyrazowych pojawiających się w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego składa się z 18 oboczności, które ze względu na funkcję pełnioną w dyskusji można podzielić na dwie grupy:

- A. Grupę pierwszą stanowią te oboczności leksykalne, które w toku dyskusji były wykorzystywane jako argumenty popierające daną hipotezę, w literaturze przedmiotu traktowane są jako cechy regionalne, są to:
albo || *abo*; *iż(e)* || *eż(e)*; *południe* || *polednie*; *siet(e)m* || *siedem*; *stryj* || *stryk*; *trzymać* || *dzierżeć*; *wuj* || *uj(ek)*; *zawsze* || *zawždy* || *wždy* || *wżda*.
- B. Do grupy drugiej należą oboczności, które nie pojawiają się w głównym nurcie dyskusji, a których występowanie – jak sygnalizują badacze – również może być warunkowane regionalnie: *albo* || *abo*; *ale* || *lecz* || *ali*; *do* || *k(u)*; *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy* || *inkszy*; *jedno* || *jeno* || *tylko*; *jenże* || *który*; *każdy* || *koždy*; *piękny* || *piekny*; *ponieważ* || *bo* || *bowiem* || *abowiem*; *wszytek* || *wszyciek* || *wszystek*; *zawždy* || *zawsze* || *zawdy*.

Leksemy *albo* i *zawsze* wraz z wariantami opozycyjnymi pojawiają się w dyskusji w obydwu funkcjach.

Wytyczony na podstawie dyskusji korpus cech wyrazowych zostanie opracowany na podstawie słowników rejestrujących leksykę doby średniopolskiej: *Słownika polszczyzny XVI wieku* oraz *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*. Pozyskany materiał pozwoli nie tylko na uzupełnienie zbioru funkcjonujących w literaturze przedmiotu cech wyrazowych warunkowanych regionalnie, lecz także na pokazanie różnych możliwości ułożenia i analizy materiału z zakresu leksyki. Wiążąca się z tym różnorodność opisu wynika z niejednorodnego korpusu, ale także z braku w polskim językoznawstwie zakrojonych na szerszą skalę badań nad zróżnicowaniem regionalnym słownictwa dawnej polszczyzny, i tym samym brakiem przystających do właściwości tego podsystemu metod badawczych.

Sposób szczegółowej analizy i opisu wymienionych cech językowych będzie ściśle uzależniony od specyfiki danej oboczności, to znaczy m.in. od liczby jej

¹⁰⁹ W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, op. cit., s. 354-364.

poświadczeń, ekstensji tekstowej czy genezy. Po przyporządkowaniu tekstu do regionu w obrębie każdej pary porównywany będzie materiał wyekscerpowany z tekstów drukowanych i rękopiśmiennych.

By analiza problemu była jak najbardziej wyczerpująca, dyferencjacja regionalna średniopolskiej leksyki będzie omawiana w kontekście teorii wariantywności, zarówno z perspektywy każdej oboczności stworzonego korpusu, jak i z perspektywy każdego z wydzielonych regionów.

W odniesieniu do wytyczonego korpusu aktualny pozostaje też problem zróżnicowanej częstości użycia wyrazów wynikającej z dyferencji w tym względzie między poezją a prozą, na co wskazywał m.in. Kuraszkiewicz, pisząc, iż frekwencja wyrazu w danym tekście może „świadczyc o stopniu jego przyswojenia i smaku autora”¹¹⁰, np. Grzegorz Paweł z Brzezin używał w wierszu wyłącznie leksemu *trzymać*, inaczej w prozie, gdzie *dzierżec* występuje znacznie częściej niż *trzymać*¹¹¹. Nie jest to problem łatwy do zbadania na podstawie materiałów słownikowych, bowiem średniopolskie druki i rękopisy niejednokrotnie składają się zarówno z części poetyckiej, jak i prozatorskiej, co pokazują indeksy do *Słownika polszczyzny XVI wieku*, oddzielnie uwzględniające liczbę poświadczeń wyrazu w poezji i prozie w obrębie jednego utworu. Indeksy te zostały jednakże opracowane tylko do litery „O”. Innym czynnikiem stylistycznym warunkującym frekwencję są różnice między poszczególnymi gatunkami literackimi, o czym wspomina Rospond, wyodrębniając leksemę literackie, związane z literaturą biblijno-psałterzową, oraz leksemę charakterystyczne dla rejestru potocznego.

Podsumowując, warto przypomnieć, że za ostatni, wciąż trwający, etap dyskusji nad genezą polszczyzny literackiej można uznać włączenie się do niej kolejnego pokolenia historyków języka, którzy, jak na przykład Witold Mańczak¹¹², oparli się na materiale innego, niż dotychczas, typu (w całości onomastycznym) lub, jak poznańscy badacze, zwrócili uwagę na nowe okoliczności wyodrębniania się polskiego języka literackiego. W odniesieniu do ośrodka poznańskiego należy

¹¹⁰ W. Kuraszkiewicz, *Z różnic z języka literackiego i potocznego w XVI wieku*, op. cit., s. 363.

¹¹¹ Ibidem, s. 359. Por. także: K. Górski, W. Kuraszkiewicz, *Wstęp*, w: G.P. z Brzezin, *O różnicach teraźniejszych*, oprac. K. Górski, W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1954, s. 15.

¹¹² W. Mańczak, *Onomastyczne przyczynki do zagadnienia genezy polskiego języka literackiego*, „Onomastica” VI, 1960, s. 49-79.

wspomnieć o cyklu artykułów Bogdana Walczaka¹¹³ dotyczących kierunku normalizacji polszczyzny i wykorzystania metod statystycznych do badań problemu jej genezy oraz artykuł Tadeusza Lewaszkiewicza¹¹⁴ zwracający uwagę na rolę języków prestiżowych w procesie kształtowania się polskiego języka literackiego¹¹⁵.

---

¹¹³ B. Walczak: *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle nowej metody*, w: *Język. Teoria-dydaktyka. Materiały IX konferencji młodych językoznawców-dydaktyków*, Kielce 1990, s. 5-19; *Czy tzw. dialekt kulturalny poprzedził powstanie polskiego języka literackiego?*, w: *Język. Teoria-dydaktyka. Materiały X Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*, Kielce 1992, s. 87-97; *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, w: *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 23-42; *Jeszcze w sprawie genezy polskiego języka literackiego*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. III, red. M. Białoskórska, Szczecin 1996, s. 28-38; *Jeszcze kilka uwag w sprawie genezy polskiego języka literackiego*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. III, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 23-38; *Regionalna geneza norm współczesnej polszczyzny literackiej w ujęciu ilościowym*, „*Studia Językoznawcze. Synchroniczne i Diachroniczne Aspekty Badań Polszczyzny*” I, 2002, s. 399-410.

¹¹⁴ T. Lewaszkiewicz, *O potrzebie nowego spojrzenia na genezę polskiego języka literackiego (z uwzględnieniem tła ogólnoeuropejskiego)*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucała, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 213-220.

¹¹⁵ Dyskusja na temat pochodzenia polskiego języka literackiego została w niniejszej pracy potraktowana jako punkt wyjścia do dalszych rozważań nad zróżnicowaniem regionalnym średniopolszczyzny, dlatego też celowo nie relacjonuje się jej przebiegu szczegółowiej, nie charakteryzuje dwu wyodrębnionych hipotez, a także nie wymienia wszystkich prac powstałych w jej nurcie.

CZĘŚĆ I. Podstawy teoretyczne badań

1. Metodologia badań

Obok wciąż stosunkowo niewielkiej liczby prac poświęconych systemowym badaniom nad zróżnicowaniem regionalnym dawnej polszczyzny w zakresie leksyki kolejnym problem jest, wynikający z tego stanu rzeczy, brak adekwatnej do takich badań metodologii. Oczywiście jest, że warstwa słownikowa, tak jak pozostałe podsystemy języka, ulegała na przestrzeni wieków i wciąż ulega ewolucji. Wiadomo również, że postrzeganie różnic między podsystemami języka determinuje metody badawcze, dlatego wypracowanych i ugruntowanych już metod stosowanych w badaniach fonetyki czy morfologii nie sposób po prostu przetransponować na szukającą dopiero tych metod leksykę.

Wydaje się, że większość prac dialektologicznych z zakresu dawnej leksyki stanowi niejednokrotnie przede wszystkim katalog regionalnych cech wyrazowych, stworzony na podstawie idiolektu danego autora z wykorzystaniem połączonych metod filologicznej i retrospektywnej, brak w nich bowiem odwołań bądź to do wariantów opozycyjnych wywodzących się z innych regionów, bądź uogólniających odwołań systemowych. Podobnie rzecz się ma z pracami dotyczącymi pojedynczych cech wyrazowych, które analizowane są w oderwaniu od systemu języka, co przywodzi na myśl właściwą młodogramatykom skłonność do atomizmu. Dopiero monografie Ireny Bajerowej, czerpiące z ustaleń strukturalistów, odchodzące od analiz języka jednego autora, opisu jednej cechy czy regionu, prezentują pełne ujęcie

problematyki zróżnicowania regionalnego. Bajerowa patrzy na problem całościowo, przez pryzmat systemu, dlatego badając polszczyznę regionalną, odwołuje się do języka ogólnego z jednej strony i dialektów z drugiej.

1.1. Językoznawstwo strukturalistyczne a badania Ireny Bajerowej¹¹⁶

W roku 1964 ukazała się praca Ireny Bajerowej zatytułowana *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*¹¹⁷. W pierwotnym założeniu monografia miała ukazywać całokształt przemian osiemnastowiecznej polszczyzny literackiej, dlatego opracowała podsystemy: fonologiczny, fleksyjny oraz składniowy, autorka zapowiadała we wstępie przygotowanie również części poświęconych słowotwórstwu i leksyce¹¹⁸. Celem badaczki było uchwycenie zmian dokonujących się w systemie języka tego okresu *in statu nascendi*. Takie założenie wymagało przyjęcia perspektywy diachronicznej. Bajerowa oparła się na zaproponowanej przez Charlesa Moraze¹¹⁹, wynikającej z założeń paradygmatu strukturalistycznego, metodzie zakładającej podział historii (tu historii języka polskiego) na struktury czasowe i wydzielenie w ich obrębie tzw. przekrojów synchronicznych. Badaczka potraktowała jako strukturę czasową XVIII wiek, wyodrębniając z niej cztery podokresy badawcze (przekroje synchroniczne): podokres pierwszy obejmuje lata 1675-1696; drugi 1730-1740; trzeci 1770-1785; czwarty 1800-1810. Daty, początkową i końcową, wyznaczające odcinek czasu, w którym obserwujemy istnienie jakiegoś zjawiska językowego n , oznaczamy jako momenty tn_1 oraz tn_2 . Zadaniem, z którym musi zmierzyć się badacz, jest próba charakterystyki zespołu czynników g , do którego należą: pojawienie się, funkcjonowanie, zanikanie oraz zniknięcie zjawiska językowego n . Daty graniczne obrane przez Bajerową (1675 oraz 1810) nie stanowią momentów wyznaczających pojawienie się i zniknięcie pojedynczego zjawiska, ponieważ, jak to podkreślono na początku podrozdziału, w przypadku badań Bajerowej jest to cała grupa

¹¹⁶ W podrozdziale wykorzystuję artykułu mego autorstwa pt. *O możliwości zastosowania przekrojów synchronicznych w badaniach nad zróżnicowaniem regionalnym dawnej leksyki* („Kwartalnik Językoznawczy” (1)/1, 2010, s. 51-55; <http://www.kwartjez.amu.edu.pl/welcome.html>).

¹¹⁷ Wrocław-Warszawa-Kraków.

¹¹⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 5.

¹¹⁹ Charakterystyka metody na podst.: I. Bajerowa, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, 1969, s. 81-103.

opisywanych zjawisk z różnych podsystemów języka, wynikająca z traktowania języka jako superstruktury oraz próby uchwycenia przeobrażeń tej superstruktury. Przynależący jeszcze do wieku XVII podokres pierwszy oraz już do wieku XIX podokres czwarty zostały przez badaczkę tak wydzielone, „aby stanowić pewną odskocznnię (OI) oraz metę (OIV) dla toku zmian ściśle osiemnastowiecznych”¹²⁰. Zarówno zaproponowane przekroje synchroniczne, jak i odstępy między nimi nie są tej samej długości. Bajerowa tłumaczy to ograniczeniami wynikającymi z doboru materiału źródłowego¹²¹, twierdząc przy tym, że nie ma to wpływu na interpretację badanego materiału, ponieważ jego ilość jest we wszystkich wyszczególnionych podokresach jednakowa.

Wyekszerpowany materiał źródłowy oparty na konkretnych wyliczeniach, pogrupowany z uwzględnieniem podziału na regiony oraz przekroje synchroniczne pozwolił badaczce uchwycić tempo i rodzaj przemian (rozumianych jako szerzenie się i/lub zwyciężanie innowacji, a także rugowanie innowacji przez formy etymologiczne)¹²² zarówno w obrębie pojedynczych zjawisk językowych oraz odmianek regionalnych, jak i w obrębie języka traktowanego jako system. W ten sposób badaczka pokazała także, że dyferencje między regionalnymi odmianami języka literackiego wynikają nie tylko ze zróżnicowanego podłoża dialektalnego, na którym wyrosły, ale także z niejednakowości „napięcia siły rozwojowej języka literackiego w poszczególnych regionach”¹²³. Jej przejaw stanowi rywalizacja form opozycyjnych, uwidaczniająca tendencje normalizacyjne.

Metodologię Bajerowej trafnie podsumował jeden z jej kontynuatorów – Wojciech Ryszard Rzepka, stwierdzając, iż zasadza się ona na:

[...] konsekwentnym stosowaniu metody przekrojów synchronicznych, proporcjonalnym pod względem ilościowym doborze źródeł dla każdego z wydzielonych okresów, pełnej ekscerpji kanonu źródeł w zakresie rywalizujących ze sobą form, uwzględnianiu w szerokim

¹²⁰ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 9.

¹²¹ Kryteria doboru materiału źródłowego przyjęte przez badaczkę ograniczyły jego ekscerpję do: 1) druków; 2) tekstów prozatorskich; 3) tekstów zarówno wydanych w różnych regionach, jak i napisanych przez autorów wywodzących się z różnych dzielnic; 4) tekstów o zróżnicowanej treści (I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 9; por. artykuł autorki *Badanie języka osobniczego jako metodologiczny problem historii języka ogólnego*, w: *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 7-14).

¹²² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 16.

¹²³ Ibidem, s. 216.

zakresie statystyki, w tym również charakteryzowaniu niektórych cech przebiegu procesów normalizacyjnych (np. tempa, ekstensji tekstowej itp.) za pomocą syntetycznych wskaźników liczbowych, segmentacji przebiegu procesu na pewne stadia rozwojowe (braku normy, niepełnej normalizacji, pełnej normalizacji), konfrontowaniu normy praktycznej (odtworzonej z tekstów) z normą teoretyczną (gramatyk), wreszcie na rygorystycznych kryteriach doboru kanonu źródeł, który winien być reprezentatywny dla przeciętnego ówczesnego języka literackiego¹²⁴.

1.2. Metodologia Bajerowej na tle teorii wariantywności i normalizacji

„Normalizacja języka ogólnego polega na tym – pisze Bajerowa – co XIX-wieczni gramatycy nazywali «ujednostajnieniem», a więc na usuwaniu zbędnej różnorodności, chwiejności, dowolności w języku i wprowadzaniu jednolitej normy. To rozchwianie i «niejednostajność» to właśnie wariacja, a te dublety czy większe grupy form występujących równolegle to – warianty”¹²⁵. Innymi słowy „za normalizację uważać się będzie poddawanie języka pewnym normom, czyli redukcja fakultatywności na rzecz obligatoryjności. Ta redukcja fakultatywności może w skutku dać wybór jednego tylko wariantu jako pełnoprawnego w systemie [...], ale może też polegać na pozostawieniu pewnej liczby wariantów, jednak przy ustaleniu warunków, w jakich każdy z nich może wystąpić, czy też przy określeniu funkcji odrębnych dla każdego z wariantów”¹²⁶.

Ponieważ każdy proces językowy ograniczony jest ramami czasowymi wyznaczającymi jego początek i koniec (nierzadko trudno uchwytnymi, znacznie rozciągniętymi w czasie), Bajerowa zaproponowała wydzielenie etapów przebiegu procesu normalizacyjnego, wskazujących na stopień jego zaawansowania: braku normy, niepełnej normalizacji oraz pełnej normalizacji. Według tej klasyfikacji o osiągnięciu przez jeden z rywalizujących wariantów statusu normy możemy mówić, gdy przekracza on pułap 95% wszystkich użyć (tym samym oznacza to

---

¹²⁴ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985, s. 16.

¹²⁵ I. Bajerowa, *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XL, 1986, s. 19.

¹²⁶ I. Bajerowa, *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. III, op. cit., s. 9. Więcej na temat wariantywności i normalizacji zob. np. T. Lisowski, *Poliszczyna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, op. cit., s. 29-39.

zakończenie procesu normalizującego). Niepełną normalizację w obrębie rywalizujących wariantów można stwierdzić, gdy jeden z nich przekroczy pułap 75% ogółu użyć (do 94%), natomiast w przypadku liczby użyć poniżej tego progu mówimy o braku normy¹²⁷.

Rzepka, biorąc pod uwagę wskaźnik średniej rozwojowej rozumiany jako punkt, w którym „rywalizujące formy równoważą się, osiągając 50% użyć”¹²⁸, obniża pułap wskazujący początek procesu normalizacyjnego do 51%, wyznaczając tym samym dodatkowy jego etap, tzw. wstępnej normalizacji, kiedy wariant przekracza próg wyznaczony przez średnią rozwojową (od 51% do 74% użyć).

Dopełnieniem segmentacji procesu normalizacyjnego Bajerowej i Rzepki jest typologia zaproponowana przez Władysławę Książek-Bryłową, oparta na częstości użycia wariantu innowacyjnego, wprowadzająca warianty **progresywne**, stające się z czasem obowiązującą normą (w ich obrębie: **wejściowe** – do 5% użyć; **rozwojowe** – od 5% do 40% użyć, **równoważne** – od 40% do 60% użyć i **dominujące** – powyżej 60% użyć) oraz warianty **regresywne**, z czasem zanikające (**dominujące** – ponad 60% użyć, **równoważne** – od 60% do 40% użyć, **zanikowe** – od 40% do 5% użyć oraz **reliktowe** – poniżej 5% użyć)¹²⁹.

W odniesieniu do wieku XVI i całej doby średniopolskiej – czasu wyodrębniania się i krzepnięcia rejestru literackiego polszczyzny, normę należy rozumieć inaczej, na co wskazuje m.in. Książek-Bryłowa: „dla XVI wieku normą może być zespół jednolitych środków gramatycznych i leksykalnych, najpowszechniejszych w pewnym środowisku mówiących, utrwalony tradycją, który może stanowić wzór językowy także dla użytkowników języka spoza tego środowiska [...]”¹³⁰.

Na pytanie, kiedy w polszczyźnie pojawiła się norma językowa – szeroko rozumiana, także jako pewien wzór – próbowali odpowiedzieć uczestnicy dyskusji o genezie polszczyzny literackiej. W jej toku wyodrębniły się dwa podstawowe

¹²⁷ I. Bajerowa, *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I, *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986, s. 15.

¹²⁸ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, op. cit., s. 18.

¹²⁹ W. Książek-Bryłowa, *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, w: T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992, s. 171-177.

¹³⁰ W. Książek-Bryłowa, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” XXXII, 1986, s. 139.

stanowiska, ściśle związane z dwiema propagowanymi hipotezami: o wcześniejszym, jeszcze staropolskim działaniu normy (np. Urbańczyk: „działanie [normy – dop. P.M.] nawet w XIV w. nie ulega wątpliwości”¹³¹; Stieber: „mamy jeszcze inne dowody wyrabiania się pewnych wzorów już w XIV w.”¹³²; później także Walczak¹³³) oraz dopiero średniopolskim (m.in. Taszycki: „początek wieku XVI niewiele się w zasadzie różnił w językowej dziedzinie od końca w. XV. Zabytki języka i piśmiennictwa pierwszych dziesiątków lat XVI w. wyposażone są po staremu w dialektyzmy zależne od tego, w jakiej części Polski dany zabytek powstał, ewentualnie, skąd jego pisarz pochodził”¹³⁴).

Na podstawie monografii Bajerowej można wnioskować, iż metoda wykorzystująca przekroje synchroniczne tak dobrze sprawdziła się w badaniach dotyczących przemian z zakresu fonetyki i fleksji, gdyż historia przeobrażeń tych podsystemów opiera się na rywalizacji dwu bądź więcej wariantów w różnych ich kombinacjach: etymologicznego z innowacyjnym, regionalnego z sankcjonowanym kształtującą się normą, regionalnego z regionalnym i innych, podlegających procesom normalizacyjnym.

W obrębie podsystemu leksykalnego niełatwo wskazać tak oczywiste (jak w fonetyce i fleksji), ściśle sobie odpowiadające regionalne formy oboczne, czy to biorące udział w procesach normalizacyjnych, czy też nie. Pary lub szeregi wyrazowe, które współcześnie wydają się synonimiczne, w przeszłości mogły być dość mocno uwarunkowane stylistycznie, co często trudno jednoznacznie rozstrzygnąć. „Otóż w ciągu synonimów znajdują się zazwyczaj formy należące do różnych rejestrów języka. Wśród nich mogą pojawić się wyrazy o ograniczonym zasięgu terytorialnym, ale nie zawsze jest to oczywiste, zwłaszcza na początku badań. Trudności z ustaleniem zbioru regionalizmów wiążą się też z dynamiką rozwoju tej kategorii. W rozwoju regionalizmów leksykalnych przeważa tendencja do ich zanikania wskutek szerzenia się form dominujących, o dużym zasięgu terytorialnym”¹³⁵. Wariantywność w zakresie użycia leksemów mogła pojawiać się zarówno w obrębie języka pisarzy reprezentujących jeden region, jak i w obrębie

---

¹³¹ S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji...*, op. cit., s. 88.

¹³² Z. Stieber, *Głos w dyskusji...*, op. cit., s. 107.

¹³³ B. Walczak, *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, op. cit., s. 33-34.

¹³⁴ W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 50.

¹³⁵ B. Dunaj, M. Mycawka, *Regionalizmy leksykalne w badaniach polszczyzny...*, op. cit., s. 68.

języka danego autora, jak zauważa Rospond: „słownictwo jest o wiele bardziej fluktuacyjne aniżeli struktura gramatyczna, dlatego w okresie bujnego renesansowego jego rozkwitu przez skrzyżowanie różnych danych językowych i stylistycznych (pochodzenie autora, drukarnia, czas, stylizacja itp.) nieuniknione są u tego samego autora warianty leksykalne”¹³⁶.

Na problem możliwości wykorzystania strukturalizmu w badaniach nad dawną leksyką wskazuje także uczennica Bajerowej – Krystyna Kleszczowa:

[...] dotychczasowe próby wpisania strukturalizmu w diachronię sprawdzane były na poziomie fonologicznym i fleksyjnym [...]. Mimo iż jestem uczennicą Profesor Bajerowej, od początku pracowałam na materiale poziomym słownikowego (w tym słowotwórczego). Okazało się, że przystawianie strukturalnej interpretacji do tych poziomów jest nie tyle niemożliwe, co nieefektywne. Poziom leksykalny w małym stopniu spełnia wymogi stawiane systemowi, bo choć da się wydzielić w nim systemowe wysepki [...], generalnie w „systemie” leksykalnym analiza jednostek poprzez wskazywanie opozycji nie daje zadowalających efektów. Związane jest to zapewne z rozległością tej płaszczyzny języka, a jeszcze bardziej – z jego wysokim stopniem redundancji [...]. Mnożyć można długie pasma synonimów, powiedzą niektórzy – wyrazów bliskoznacznych. To prawda, że w pasmach tych są leksemy o pewnych cechach różniących (stylistycznych, geograficznych, socjalnych), ale gdy wziąć pod uwagę nieostrość znaczeń, a historyk nie może tego pominąć, nałożenie zakresu treści, przynajmniej na jakiś czas, jest bardzo prawdopodobne. Łatwo w takiej sytuacji wyobrazić sobie, że zmiana znaczenia czy zanik takiej jednostki niczego nie zmieni w „systemie”¹³⁷.

Wobec zasygnalizowanych trudności nie dziwi brak w polskim językoznawstwie diachronicznym prac wykorzystujących metodologię Bajerowej do badań z zakresu leksyki.

Na tak zarysowanym tle inaczej prezentują się właściwości wyrazowe wskazywane w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego, które – z racji istoty zagadnienia – zawsze omawiane są parami (szeregami), na zasadzie opozycji: właściwość charakterystyczna dla Wielkopolski wobec właściwości charakterystycznej dla Małopolski. W literaturze przedmiotu przyjęło się uważać, że cechy wyrazowe wskazywane w głównym nurcie sporu stanowią ściśle, tożsame

¹³⁶ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 157.

¹³⁷ K. Kleszczowa, referat wygłoszony na LXVIII Zjeździe Polskiego Towarzystwa Językoznawczego w 2010 roku we Wrocławiu, maszynopis (w druku).

funkcjonalnie odpowiedniki, gdyż wywodzą się głównie z pierwotnych różnic fonetycznych i morfologicznych, ograniczonych z czasem do pojedynczych leksemów. Jednakże w dyskusji pojawiają się również dotychczas niescharakteryzowane pary wyrazowe, które bądź to mogą stanowić warianty warunkowane regionalnie, bądź warianty warunkowane innymi czynnikami. Cechy te, jedynie zasygnalizowane w toku dyskusji, wymagają dalszych, szczegółowych badań, dlatego również zostały włączone do korpusu analizowanych w niniejszej pracy cech leksykalnych.

1.3. Perspektywa paraleli

Ze strukturalistycznych badań Bajerowej wynikają przemyślenia Kwiryny Handke, która wprowadziła do literatury przedmiotu pojęcie *perspektywy paraleli*. Jej istota – według Handke – „polega na obserwowaniu, a zarazem porównywaniu rzeczywistości językowej równoległe czy równocześnie w dwu lub więcej parach jednostek językowych”¹³⁸. Ową jednostkę językową definiuje badaczka jako „język lub jego odmianę, nawet styl, czy też fragment jakiejś rzeczywistości językowej (np. gwara jednej wsi czy żargon środowiskowy), które zostały wybrane i uczynione stroną w procesie porównywania. Pary j. j. nie muszą, choć mogą należeć do jednej rodziny językowej, jak też nie muszą, choć mogą sąsiadować ze sobą w sensie geograficznym – to są kwestie wynikające z potrzeb konkretnego tematu. [...] obserwowanie zbieżności w porównywanych parach j. j. powinno obejmować i podobieństwa, i różnice”¹³⁹. Handke, nazywając i definiując perspektywę paraleli, doprecyzowuje metodę wykorzystywaną przez Bajerową.

W przypadku badań nad zróżnicowaniem regionalnym w zakresie leksyki porównywanymi jednostkami językowymi w rozumieniu Handke będą zarówno składniki analizowanych opozycji wyrazowych uwarunkowanych regionalnie, następnie poszczególne opozycje, a w konsekwencji regiony z ich odmiankami polszczyzny literackiej, jak i opozycje wyrazowe wobec idiolektu danego pisarza, idiolekt wobec innego idiolektu, idiolekt wobec odmianki regionalnej i inne.

---

¹³⁸ K. Handke, *Perspektywa paraleli, czyli sposób badania zjawisk językowych*, w: *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*, red. H. Popowska-Taborska, Wrocław 1989, s. 8.

¹³⁹ Ibidem, s. 8-9.

Takie szerokie i wielowymiarowe spojrzenie na problem dyferencji regionalnych pozwala ukazać język jako system opierający się na całej sieci powiązań i zależności jego licznych składników.

1.4. Językoznawstwo statystyczne

W zależności od wykorzystywanych metod w obrębie językoznawstwa matematycznego możemy wydzielić dwie jego gałęzie: starszą, szeroko dziś wykorzystywaną, zwaną językoznawstwem statystycznym, oraz młodszą, wykorzystywaną przede wszystkim w gramatyce generatywno-transformacyjnej, tzw. językoznawstwo algebraiczne. Językoznawstwo statystyczne opiera się na rachunku prawdopodobieństwa i statystyce matematycznej, stąd elementarnym pojęciem w nim funkcjonującym „staje się pojęcie częstości elementów języka, przy czym częstości te mogą być badane zarówno w tekście, jak i w systemie”¹⁴⁰. „Podstawę językoznawstwa statystycznego stanowi spostrzeżenie, że użycie indywidualne elementów języka nie jest zdeterminowane, podczas gdy w masie użyć pojawienie się tych samych elementów językowych jest zdeterminowane w ten sposób, że występują one z określoną częstością, na podstawie której można określić prawdopodobieństwo ich użycia [...]”¹⁴¹.

Uwzględnienie aspektu ilościowego badanych zjawisk językowych umożliwia reinterpretację opisanych już problemów i/lub doprecyzowanie (poprzez ich potwierdzenie lub odrzucenie) stwierdzeń opierających się na intuicji. Stwierdzeń nierzadko bardzo ogólnikowych, wskazujących jedynie „brak”, „zanikanie”, „przybywanie” i „zwycięzanie” różnych form¹⁴². Mimo możliwości, jakich dostarczają metody językoznawstwa statystycznego, Jadwiga Sambor uważa, że „analiza ilościowa winna być zawsze traktowana jako uzupełnienie i pomoc w analizie jakościowej, dostarcza ona dodatkowych argumentów, wspiera określone hipotezy, natomiast jej wnioski nie poparte odpowiednimi argumentami jakościowymi – np. historycznymi, zewnątrz- lub wewnątrzjęzykowymi – nie

---

¹⁴⁰ J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1972, s. 13.

¹⁴¹ W. Miodunka, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1989, s. 168.

¹⁴² I. Bajerowa, *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 69.

mogą być uznane za rozstrzygające”¹⁴³. Ponadto według Sambor w badaniach diachronicznych „analiza jakościowa ma [...] swoje tradycje i dużo większy stopień pewności”¹⁴⁴.

Celowość badań frekwencyjnych w odniesieniu do płaszczyzny diachronicznej rozważa Bajerowa w artykule *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*¹⁴⁵, stanowiącym niejako metodologiczne uzupełnienie wielokrotnie tu już cytowanej książki *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Badaczka odwołuje się przede wszystkim do przykładów związanych z procesami normalizacyjnymi, stwierdzając, że „frekwencja ujawnia ogólny kierunek i tempo ewolucji – są procesy przebiegające szybciej i takie, które powoli rozwijają się w ciągu setek lat, ponadto ten sam proces w zależności od różnych warunków zwiększa tempo lub je zmniejsza”¹⁴⁶. Wykorzystanie metod statystycznych stanowi jeden z głównych elementów metodologii wypracowanej przez Bajerową, dotyczącej procesów normalizacyjnych, gdyż uzyskane dane statystyczne odnoszące się do każdego z badanych zjawisk, w każdym z regionów umożliwiają miarodajne ich porównanie i wyciągnięcie ogólniejszych wniosków. Metodologię Bajerowej opierającą się na ujęciu ilościowym wykorzystywali bądź wykorzystują w badaniach z zakresu fonetyki i fleksji także inni badacze, np. Wojciech Ryszard Rzepka¹⁴⁷, Alicja Pihan-Kijasowa¹⁴⁸, Tomasz Lisowski¹⁴⁹, autorzy monografii *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*¹⁵⁰, Mirosława Siuciak¹⁵¹ i inni.

Bajerowa, oceniając przydatność ujęcia frekwencyjnego, stwierdza, że: „badania frekwencji [...] odpowiednio przeprowadzone, mogą zweryfikować analizę

---

¹⁴³ J. Sambor, *Słowa i liczby...*, op. cit., s. 78.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 159.

¹⁴⁵ „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 69-81.

¹⁴⁶ I. Bajerowa, *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, op. cit., s. 71.

¹⁴⁷ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, op. cit.

¹⁴⁸ A. Pihan-Kijasowa: *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, op. cit., s. 125-136; *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999.

¹⁴⁹ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, op. cit.

¹⁵⁰ Red. D. Ostaszewska, op. cit.

¹⁵¹ M. Siuciak, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice 2008.

jakościową, która zawsze ma charakter tylko intuicyjny”¹⁵². Badaczka nie przecenia jednak tej metody, z drugiej bowiem strony dowodzi: „rozumiejąc, że otrzymane wyliczone dane, nawet przy najdalej stosowanej ostrożności, nie mogą być ściśle zastosowane do abstrakcyjnej istoty języka ogólnego, traktować je trzeba niejako symbolicznie. Nie należy więc przywiązywać wagi do małych cyfr, niedużych wahań, a przede wszystkim trzeba szukać wyraźnych dużych różnic pomiędzy grupami materiału, który winien być w zasadzie jednorodny hipotetycznie zróżnicowany tylko pod jednym, właśnie analizowanym względem”¹⁵³.

Na potrzebę badań statystycznych w zakresie słownictwa zwracał szczególną uwagę Milewski przy okazji dyskusji o genezie polszczyzny literackiej (o czym wspominałam już wcześniej), twierdząc, że tylko ten typ badań gwarantuje obiektywne i niepodważalne wnioski.

W badaniach dialektologicznych metody językoznawstwa statystycznego nie są tak szeroko wykorzystywane jak choćby w stylistyce historycznej za sprawą prac Kuraszkiewicza¹⁵⁴. Jednakże dzięki pracom Witolda Doroszewskiego¹⁵⁵ zaistniały w nich już w latach 30. XX wieku, znacznie wyprzedzając ogólne zainteresowanie metodami ilościowymi w językoznawstwie, przypadające na lata 60. tego stulecia¹⁵⁶. Uwzględnienie aspektu ilościowego przez Doroszewskiego wiąże się z działalnością Praskiego Koła Lingwistycznego, które m.in. przez zwrócenie uwagi na wpływ częstości elementu języka w tekście i systemie na jego znaczenie w systemie, ugruntowywało założenia scharakteryzowanego przez Ferdynanda de Saussure’a paradygmatu strukturalistycznego.

---

¹⁵² I. Bajerowa, *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzykowych*, op. cit., s. 80.

¹⁵³ Ibidem, s. 79.

¹⁵⁴ W. Kuraszkiewicz, J. Łukaszewicz, *Ilość różnych wyrazów w zależności od długości tekstu*, „Pamiętnik Literacki” XLII, 1951, s. 168-182; W. Kuraszkiewicz: *Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 679-693; *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 694-714; *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, op. cit., s. 715-729. Kuraszkiewicz jest też autorem rozdziału *Uwagi o statystyce w Słowniku*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. I, s. XIV-XXV.

¹⁵⁵ Np. W. Doroszewski: *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby*, Warszawa 1934; *O statystyczne przedstawienie izoglos* (1935), w: idem, *Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962, s. 380-392.

¹⁵⁶ J. Sambor, *Słowa i liczby...*, op. cit., s. 232.

Warto też wspomnieć, że obecnie szczególnie duży wpływ na ewolucję języka przypisuje frekwencji Witold Mańczak¹⁵⁷.

1.5. Przynależność regionalna tekstu

Kolejnym problemem wynikającym z różnic między podsystemami fonetycznym czy morfologicznym a leksykalnym jest sposób ustalania przynależności regionalnej tekstu. Przyporządkowanie tekstu do regionu umożliwia badanie procesów językowych w poszczególnych regionach, a także miarodajne ich porównanie. W odniesieniu do tekstów drukowanych istnieją na tym polu dwie możliwości: przyjęcie jako kryterium pochodzenie autora tekstu lub miejsca wydania. Oczywiście druga możliwość nie ma zastosowania w przypadku tekstów rękopiśmiennych.

Badająca fonetykę i fleksję Bajerowa oparła przynależność regionalną tekstów (ograniczonych wyłącznie do tekstów drukowanych) na miejscu ich wydania, zakładając, że to „wydawca [...] (a raczej zecer czy korektor) rozstrzyga o fonetycznej, a w znacznej mierze i o fleksyjnej stronie języka”¹⁵⁸. Autorka postuluje także przyjęcie takiego kryterium w odniesieniu do pozostałych podsystemów: „wszak już wyniki całego szeregu badań filologicznych (zwłaszcza okresu powojennego) świadczą o zależności języka dzieła od drukarni, a nie od autora, i to nawet w dziedzinach, zdawałoby się, najbardziej nietykalnych i autentycznie odautorskich, jak słownik i składnia”¹⁵⁹.

Odmienne założenie metodologiczne przyjmuje w swych badaniach Krystyna Siekierska, która twierdzi, że „o zaliczeniu do określonego regionu decyduje zasadniczo miejsce urodzenia i dzieciństwa. Wtedy właśnie kształtują się podstawy języka, ale dotyczy to głównie cech fonetycznych i fleksyjnych, które po pierwsze

---

¹⁵⁷ Np. W. Mańczak, *Najważniejsze uwarunkowanie rozwoju językowego: frekwencja*, w: *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. E. Wrocławska, Warszawa 1994, s. 87-93.

¹⁵⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 11.

¹⁵⁹ Ibidem.

zostają w drukach najczęściej znormalizowane przez wydawców, a po drugie mają niewielkie znaczenie dla leksykografii”¹⁶⁰.

Funkcjonowanie w literaturze przedmiotu dwu tak odrębnych założeń metodologicznych dotyczących jednego zagadnienia wymaga od badacza wyboru trudnego, gdyż determinującego dalszy tok pracy.

Wydaje się jednak, iż w przypadku badań nad słownictwem, stanowiącym najbardziej otwarty, gdyż zmieniający się przez całe życie, podsystem języka, a zarazem podsystem najmniej – mimo wszystko – narażony na ingerencje drukarni (choć nie brak w literaturze przykładów zmian wprowadzanych i w tym zakresie¹⁶¹), bardziej zasadne jest oparcie przynależności regionalnej tekstu na pochodzeniu autora.

Ponadto oparcie przynależności regionalnej na miejscu wydania wyklucza z badań teksty rękopiśmienne stanowiące znaczny odsetek piśmiennictwa doby średniopolskiej, a które z powodu mniejszego stopnia normalizacji wynikającej z pojedynczej cenzury samego autora, nie zaś dodatkowo także drukarni, mogą stanowić większy rezerwuar cech zdradzających przynależność regionalną.

Rozstrzygnięcie o przynależności regionalnej tekstu na podstawie pochodzenia autora eliminuje z korpusu teksty bez ustalonego autorstwa (chyba że na miejsce powstania wskazuje tytuł, np. *Zapiski kościerskie*¹⁶²) oraz teksty, których autor wprawdzie jest znany z nazwiska, jednak pozostaje bliżej niezidentyfikowany. Ponadto ze względu na mobilność średniopolskich pisarzy (o czym wspomina także Siekierska¹⁶³) pochodzenie autora musi być rozumiane nie tylko w odniesieniu do miejsca urodzenia, lecz także szerzej: jako związek autora z danym regionem bądź regionami, co Alicja Pihan-Kijasowa nazywa współtworzeniem miejscowej rzeczywistości językowej¹⁶⁴. W związku z tym np. Mikołaj Rej uznawany jest za

---

¹⁶⁰ K. Siekierska, *Miejsce zabytków z poszczególnych regionów w materiałach do Słownika XVII i pierwszej połowy XVIII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, op. cit., s. 92.

¹⁶¹ Zob. np. S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego* (1960), w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 157.

¹⁶² „Dokumenty te [prawno-ekonomiczne – dop. P.M.], choć na ogół anonimowe, pisane przez różnych ludzi, uznaliśmy za słuszne włączyć do regionów, których dotyczą, ponieważ można sądzić, że pisali je miejscowi drobni urzędnicy, często plebejusze, którzy mieli mniej możliwości migracji niż szlachta” (K. Siekierska, *Miejsce zabytków z poszczególnych regionów...*, op. cit., s. 99-100).

¹⁶³ K. Siekierska, *Miejsce zabytków z poszczególnych regionów...*, op. cit., s. 91-92.

¹⁶⁴ A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna Kresów północno-wschodnich...*, op. cit., s. 13,

Małopolanina, mimo że urodził się na Kresach południowych¹⁶⁵. Dobrym przykładem ówczesnej mobilności jest życiorys słownikarza Grzegorza Knapiusza, który urodził się w Grójcu na Mazowszu, nauki pobierał w szkołach warszawskich, w Pułtusku, Wilnie, Braniewie i Poznaniu. Ponadto był nauczycielem w kaliskim Kolegium Jezuickim. Mieszkał także w Lublinie, we Lwowie i Jarosławiu. Ostatnie 20 lat życia spędził w Krakowie, opracowując swój słownik¹⁶⁶. Łukasz Górnicki natomiast, Małopolanin z pochodzenia, około 40 lat mieszkał na Podlasiu¹⁶⁷. Oczywiście nie brak i takich autorów, którzy jak Bartłomiej Zimorowicz trwale związali się z jednym regionem. Urodzony we Lwowie Zimorowicz spędził w tym mieście całe życie, sprawując różne urzędy: podpiska pisarza miejskiego, obrońcy sądowego, pisarza miejskiego, ławnika, dożywotniego rajcy i burmistrza¹⁶⁸. Oddzielny problem stanowią piszący po polsku obcokrajowcy. Ich nabyta polszczyzna odzwierciedla cechy regionu, z którym się związali, np. Czech z pochodzenia Jan Dekan¹⁶⁹ uznawany jest w literaturze za Wielkopolanina¹⁷⁰. Zdarza się, że autor w swoim tekście sam określa swoją przynależność regionalną, tak według Przemysława Zwolińskiego należy czytać wypowiedź Marcina Bielskiego – Wielkopolanina (Sieradzanina) – w *Żywotach filozofów* (1535): „Marcin Woljki z wielkiej poljki do Czciela rymuie”¹⁷¹. Ponadto, analizując „«językowy» życiorys” Bielskiego, stwierdza Zwoliński, że w wyniku migracji i „dłuższego pobytu” znał on co najmniej „dwa polskie dialekty, wielkopolsko-sieradzki i małopolsko-krakowski, a nadto dialekty kresów wschodnich, gdzie

---

16-17. Por. określenie „«językowy» życiorys autora” (P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, *Historia języka*, cz. 1, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 65, passim). Zob. także: A. Piotrowicz, *Typy regionalizmów leksykalnych*, Poznań 1991, s. 4-5.

¹⁶⁵ Zob. J. Petr, op. cit., s. 12.

¹⁶⁶ M. Kunicki-Goldfinger, K. Siekierska, *Biogramy pisarzy i tłumaczy dzieł cytowanych*, w: *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, http://sxvii.pl/index.php?wstep_zakl=biogr, [9.10.2011].

¹⁶⁷ Z. Florczak, *Biografie pisarzy, drukarzy i korektorów*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. I, s. CXIX.

¹⁶⁸ M. Kunicki-Goldfinger, K. Siekierska, *Biogramy...*, op. cit., http://sxvii.pl/index.php?wstep_zakl=biogr, [9.10.2011].

¹⁶⁹ *Słownik biograficzny Leszna*, red. B. Głowinkowska, A. Konior, Leszno 2004, s. 70-71.

¹⁷⁰ Zob. np. W.R. Rzepka, *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, w: *Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 279.

¹⁷¹ P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, op. cit., s. 65.

zetknął się z językiem ruskim (ukraińskim)”¹⁷². Ta ogólnikowa uwaga badacza pokazuje, jak trudno niekiedy określić związek autora z regionem.

Nieocenioną pomocą przy śledzeniu mobilności autorów i rozstrzygnięciu o ich przynależności regionalnej jest książka Zofii Florczak *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*¹⁷³, zawierająca m.in. szczegółowe biogramy pisarzy tworzących w XVI wieku oraz liczne tabele uwzględniające ich migracje z regionu do regionu. Drugą część książki stanowi 17 map, przedstawiających m.in. podział administracyjny (wraz z województwami i powiatami) Rzeczypospolitej „w granicach państwowych ustalonych po Unii Lubelskiej w 1569 r.”, miejsca pochodzenia szesnastowiecznych pisarzy oraz „ważniejsze ośrodki oddziaływania kulturalnego”¹⁷⁴.

Do rozważenia wciąż pozostaje problem, ile czasu musi upłynąć, by móc uznać, że autor na tyle wrósł w rzeczywistość językową danego regionu, iż jego dzieła poświadczają właśnie tę odmiankę regionalną. Takie rozstrzygnięcie będzie każdorazowo arbitralne, jednakowoż konieczne. Należy zwrócić uwagę nie tylko na czas trwania emigracji, lecz również na fakt, ile lat upłynęło od opuszczenia regionu macierzystego do ukazania się analizowanego utworu.

Wydaje się także, że „szczególny dystans zachować należy w stosunku do materiału leksykalnego poświadczanego w XVI-wiecznych [i późniejszych – dop. P.M.] słownikach. Metajęzykowy charakter tych tekstów oraz częste korzystanie przez ówczesnych słownikarzy ze starszych słowników [...] mogą sprawić, że zawarte w nich słownictwo charakteryzować się będzie wielowarstwową reprezentacją regionalną, nieodpowiadającą pochodzeniu autora”. Przykład takiego wokabularza stanowi dzieło Piotra Dasypodiusa. Autor urodził się jeszcze u schyłku doby staropolskiej, koleje jego życia nie są znane: wiadomo, że w roku 1531 wydał słownik łacińsko-niemiecki, następnie kolońscy jezuici usunęli z niego „rażące ich wyrazy”¹⁷⁵, publikując jako *Dasypodius Catholicus*. W XVII wieku dodano do niego część polską opracowaną przez drukarza Andrzeja Hünefelda, „która jest prawie

---

¹⁷² P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, op. cit., s. 67.

¹⁷³ Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

¹⁷⁴ Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego...*, op. cit.

¹⁷⁵ M. Kunicki-Goldfinger, K. Siekierska, *Biogramy...*, op. cit.,

http://sxvii.pl/index.php?wstep_zakl=biogr, [5.09.2011].

w całości powtórzona za słownikiem Knapiusza¹⁷⁶, i wydano w 1643 roku w jego tłoczni w Gdańsku jako *Dictionarium latino-germanico-polonicum, germano-latinum et polono-latino-germanicum*.

Problem ustalania przynależności regionalnej tekstu unaocznia także ścisły związek między przeobrażeniami w obrębie samego systemu języka a czynnikami niejęzykowymi, takimi jak: zróżnicowanie pionowe (społeczne) i poziome (geograficzne) języka oraz wpływ oficyn wydawniczych, innymi słowy między wewnętrzną a zewnętrzną historią języka.

1.6. Badanie języka ogólnego a osobniczego

Bajerowa zwraca uwagę na fakt, iż dla „historii języka ogólnego, pomyślanej syntetycznie, a nie wycinkowo, badanie języka osobniczego jest podstawowym problemem metodologicznym, gdyż do tej historii docieramy przede wszystkim przez źródłowe teksty właśnie osobnicze¹⁷⁷. Zauważa przy tym sprzeczność zachodzącą między przedmiotem badania a materiałem, który umożliwia badaczowi dotarcie do tego przedmiotu¹⁷⁸. Przedmiotem badania jest język (ogólny), który de Saussure charakteryzował jako „coś” (twór) abstrakcyjnego, społecznego i trwałego, jego realizacja natomiast, czyli mówienie, jest owym materiałem: konkretnym, jednostkowym i momentalnym¹⁷⁹. Wyjściem z paradoksu jest według Bajerowej potraktowanie języka ogólnego jako stanu przeciętnego, będącego wypadkową wielkości średnich, które są abstrakcyjne¹⁸⁰. Badaczka daje też wskazówki dotyczące doboru źródeł, umożliwiające dojście do stanu przeciętnego. Kryteria te nie będą w tym miejscu omawiane, gdyż prowadzone przeze mnie badania oparte są na materiale słownikowym.

Na ów paradoks zwracał również uwagę Klemensiewicz, pisząc: „język bowiem danej osobowości jest przede wszystkim zarazem językiem pewnego kręgu społecznego, jest też uwarunkowany terytorialnie i czasowo, a więc stanowi przejaw

---

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ I. Bajerowa, *Badanie języka osobniczego jako metodologiczny problem historii języka ogólnego*, op. cit., s. 7.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 8.

¹⁷⁹ I. Bobrowski, *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków 1998, s. 63.

¹⁸⁰ I. Bajerowa, *Badanie języka osobniczego...*, op. cit., s. 9-10.

i dokument określonego z tych względów wycinka języka ogólnego. Innymi słowy, dla historyka języka, który szuka uogólnienia i typowości, język osobniczy jest interesujący i pouczający głównie z powodu swojej funkcji społecznie reprezentatywnej, wychodzącej poza osobistość twórcy”¹⁸¹.

1.7. Przyjęta metodologia badawcza a materiał źródłowy

Scharakteryzowana pokrótce przyjęta metodologia badawcza nierzadko wymaga arbitralnych rozstrzygnięć, a także uściśleń dostosowujących ją do szczegółowych potrzeb badawczych związanych ze specyfiką podsystemu leksykalnego. Reasumując:

Ad. 1.1. Podstawowym założeniem metodologicznym niniejszej rozprawy jest ugruntowane przez Bajerową strukturalistyczne postrzeganie języka, i w konsekwencji oparcie się na wypracowanej przez nią metodologii wykorzystującej narzędzia statystyczne. Ścisłe związane z tą metodologią przekroje synchroniczne wyznaczają w moich badaniach dwa słowniki stanowiące bazę źródłową: *Słownik polszczyzny XVI wieku* oraz *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, w wyniku czego pierwszy przekrój synchroniczny obejmuje lata 1501-1600, natomiast drugi 1601-1750.

Ad. 1.2. Poddana analizie polszczyzna literacka doby średniopolskiej prezentuje stan wyodrębniania się i krzepnięcia tego rejestru języka, przejawiający się w rywalizacji par i szeregów wariantów opozycyjnych uwarunkowanych m.in. regionalnie. Nie wszystkie konkurujące leksemmy brały udział w procesach normalizacyjnych, niektóre już od momentu zaistnienia na gruncie języka literackiego uznawane były za warianty gorsze.

W obrębie podsystemu słownikowego trudno wskazać ściśle sobie odpowiadające warianty regionalne, co stanowi podstawową trudność w zaadaptowaniu metodologii Bajerowej do badań z zakresu leksyki. Jednakże korpus analizowanych przeze mnie leksemów dyferencjujących polski obszar językowy, wyodrębniony przez uczestników dyskusji o pochodzeniu polskiego

---

¹⁸¹ Z. Klemensiewicz, *Zagadnienia i założenia historii języka polskiego* (1955), w: idem, *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, Warszawa 1982, s. 642-644, passim, cyt. s. 672. Por. S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku...*, op. cit., s. 147-185.

języka literackiego, składa się w dużej części z leksemów wywodzących się z pierwotnych różnic fonetycznych i morfologicznych, które uległy procesom leksykalizacji. Do grupy drugiej należą oboczności będące wariantami stylistyczno-składniowymi, których użycie również może być związane z regionalnym pochodzeniem autora.

Analiza korpusu już wytyczonego rozwiązuje kolejny problem metodologiczny wiążący się z badaniami zróżnicowania terytorialnego, jakim jest „ustalenie zbioru jednostek, które można uznać za regionalizmy”¹⁸². W związku z tym wykorzystywana w badaniach z zakresu dialektologii historycznej metoda filologiczno-retrospektywna nie jest w niniejszej pracy w pełni eksploatowana. Zgodnie jednak z tą metodą punkt wyjścia stanowią w moich badaniach teksty dawne, średniopolskie, natomiast współczesne gwary są tylko jednym z punktów odniesienia.

Ad. 1.3. Zgodnie z założeniami scharakteryzowanej przez Handke perspektywy paraleli wytyczony korpus leksemów będzie analizowany zarówno pod kątem funkcjonowania leksemu w regionie, jak i tendencji normalizacyjnych charakteryzujących dany region. Zatem zróżnicowanie regionalne zostanie pokazane z perspektywy leksemu i z perspektywy języka regionu. Ponadto jednym z nadrzędnych założeń metodologicznych rozprawy jest uwzględnianie czynników kształtujących tak wewnętrzną, jak i zewnętrzną historię języka.

Ad. 1.4. Wykorzystanie metod statystycznych w niniejszej rozprawie ma na celu ukazanie charakteru zmian w zakresie warunkowanej regionalnie dyferencjacji średniopolskiej leksyki oraz weryfikację dotychczasowego postrzegania owego zróżnicowania, nie zaś ścisłą charakterystykę zjawiska, jakim jest cecha regionalna wynikająca z frekwencji użycia. Oparcie badań na materiale słownikowym (nie jak Bajerowa na proporcjonalnych próbach tekstu) nie stanowi przeszkody metodologicznej, gdyż bazy źródłowe słowników zostały tak stworzone, by odzwierciedlać rzeczywisty udział regionów w kształtowaniu się wariantu literackiego polszczyzny.

Ad. 1.5. Przynależność regionalna tekstu jest ustalana na podstawie szeroko rozumianego pochodzenia autora, co ma związek ze specyfiką podsystemu

---

¹⁸²

B. Dunaj, M. Mycałka, *Regionalizmy leksykalne w badaniach polszczyzny...*, op. cit., s. 67.

leksykalnego. Drugi powód przyjętego rozstrzygnięcia tkwi w „geograficznej dysproporcji produkcyjnej XVI-wiecznych [oraz późniejszych – dop. P.M.] ośrodków wydawniczych, wśród których zdecydowaną przewagę mają drukarnie krakowskie”¹⁸³. Miejsce druku traktuję zatem jako czynnik dodatkowy, do którego odwołuję się przede wszystkim, by pokazać różnice wynikające z dwóch sposobów ułożenia materiału, istotne zwłaszcza przy analizie regionalizmów wyrazowych wywodzących się z pierwotnych procesów fonetycznych bądź morfologicznych. Przynależność regionalna tekstu jest rozstrzygana w oparciu o ustalenia Florczak zebrane w cytowanej książce, ponadto o ustalenia Stefana Hrabca i Franciszka Peplowskiego zawarte w książce *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*¹⁸⁴ oraz dane biograficzne zamieszczone w analizowanych słownikach¹⁸⁵. Nie powołuję się natomiast na bibliografię Karola Estreichera oraz tzw. Nowego Korbuta, gdyż źródła te zostały wykorzystane przez wyżej wymienione, późniejsze publikacje. Przynależność regionalna drukarzy jest ustalana na podstawie wspomnianych materiałów słownikowych oraz monografii *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*¹⁸⁶, a także *Słownika pracowników książki polskiej*¹⁸⁷. Związane z przynależnością regionalną autorów niuanse geograficzne rozstrzygam w oparciu o mapy stanowiące drugą część książki Florczak oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*¹⁸⁸.

Ad. 1.6. Bazę źródłową niniejszej rozprawy stanowią dwa słowniki rejestrujące leksykę doby średniopolskiej: *Słownik polszczyzny XVI wieku* oraz *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*. Badania prowadzone na materiale leksykograficznym zawartym w słownikach eliminują jeden z elementarnych problemów metodologicznych, polegający na proporcjonalnym oraz urozmaiconym doborze tekstów źródłowych, ograniczonych do tekstów drukowanych i prozatorskich, gwarantującym badanie języka przeciętnego, nie zaś

---

¹⁸³ M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako..., op. cit., s. 69.

¹⁸⁴ Warszawa 1963.

¹⁸⁵ Z. Florczak, *Biografie pisarzy, drukarzy i korektorów*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. I, s. CXV-CXXXIV; M. Kunicki-Goldfinger, K. Siekierska, *Biogramy pisarzy i tłumaczy dzieł cytowanych*, w: *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, op. cit., t. I, s. LXVI-CV.

¹⁸⁶ Red. A. Kawecka-Gryczowa et al., t. I-IV, Wrocław-Warszawa-Kraków 1959-2001.

¹⁸⁷ Red. I. Treichel, Warszawa 1972.

¹⁸⁸ Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. I-XV, Warszawa 1986-1987.

osobniczego, co szczególnie mocno akcentowała Bajerowa¹⁸⁹, a także badacze opierający się na wypracowanej przez nią metodologii. W ten sposób z czterech podstawowych kryteriów przyjętych przez Bajerową, w przypadku badań opartych na materiale słownikowym, aktualne pozostają tylko dwa ostatnie: postulujące ekscerpcję tekstów napisanych i wydanych w różnych regionach oraz tekstów o zróżnicowanej treści.

---

¹⁸⁹ Por. podrozdz.: 1.1. *Językoznawstwo strukturalistyczne a badania Ireny Bajerowej* oraz 1.6. *Badanie języka ogólnego a osobniczego*.

2. Region, polszczyzna regionalna, regionalizm – ustalenia terminologiczne

Doba średniopolska w rozwoju języka polskiego (rozumiana tu zgodnie z cezurami wytyczonymi przez Zenona Klemensiewicza¹⁹⁰) to czas niezmiernie zróżnicowany i wciąż niejednoznacznie oceniany przez historyków języka. To epoka złotego wieku kultury polskiej (XVI wiek) i licznych konfliktów zbrojnych (XVII wiek), jeśli spojrzeć z perspektywy zewnętrznej historii języka, oraz czas kształtowania się języka literackiego, jeśli spojrzeć przez pryzmat jego wewnętrznej historii.

Punktem wyjścia dysertacji jest średniopolszczyzna postrzegana jako język ogólny (ogólnopolski), w znacznym stopniu już znormalizowany i jednorodny, zawierający jednak cechy językowe podłoża dialektalnego, na którym się wykształcił, przede wszystkim wielkopolskie i małopolskie, w późniejszym czasie również mazowieckie, stąd nieznacznie różniący się regionalnie. Z jednej strony zatem obserwujemy wciąż postępującą unifikację języka, wyrażaną coraz większą liczbą ponaddialektalnych norm, z drugiej każdy z regionów wciąż charakteryzował się pewnym zasobem cech odrębnych. Wojciech Ryszard Rzepka stwierdza, że „ewolucja języka narodowego, a zwłaszcza jego najważniejszej odmiany – języka literackiego (ogólnego), jest w znacznej mierze wypadkową dwu przeciwstawnych tendencji: do unifikacji oraz do regionalizacji języka narodowego”¹⁹¹, definiowanej w następujący sposób:

regionalizacja języka narodowego przed wiekiem XIX, a zwłaszcza formującej się przez kilka stuleci polszczyzny ogólnej, zasadzała się głównie na dwu czynnikach: mało jeszcze restrykcyjnej normie oraz istnieniu stosunkowo wyraziście zarysowanych regionów (obszarów) dialektalnych, stanowiących naturalną podstawę repertuaru regionalizmów w różnych wariantach terytorialnych polszczyzny ogólnej pisanej i mówionej. Pogłębiająca się w miarę upływu czasu normalizacja i kodyfikacja języka ogólnego stabilizowała wówczas ważniejsze elementy struktury gramatycznej, dopuszczając znaczny stopień wariantywności

¹⁹⁰ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op. cit., s. 31.

¹⁹¹ W.R. Rzepka, *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, w: *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, op. cit., s. 133.

regionalnej w zakresie leksyki i drugorzędnych elementów systemu gramatycznego. Wydzielone w ten sposób na płaszczyźnie językowo-geograficznej warianty polszczyzny ogólnej uwarunkowane były również czynnikami pozajęzykowymi: historyczną, administracyjną i kulturową odrębnością różnych dzielnic Polski, a w wypadku Śląska i Pomorza również granicą polityczną, która odcinała je wprawdzie od polskiej państwowej wspólnoty komunikatywnej, lecz nie separowała od narodowej (etnicznej) wspólnoty językowej. Regionalizacja historyczna, administracyjna i kulturowa była więc w znacznym stopniu zbieżna z regionalizacją na płaszczyźnie językowo-geograficznej, stwarzając pozajęzykowe więzi identyfikacyjne¹⁹².

W ten sposób podstawowymi pojęciami sformułowanego na wstępie problemu badawczego stają się pojęcia: *region*, *polszczyzna regionalna*, a także charakteryzujące ją *regionalizmy*.

2.1. Region i polszczyzna regionalna

Termin *region* jest w moich badaniach utożsamiany za Zofią Florczak z historyczną prowincją („krainą”): „nie są to wówczas granice narzucone przez centralną administrację państwa, lecz ukształtowane w sposób, by tak powiedzieć, naturalny – przez historię ziem zachowujących odrębności ekonomiczne. Ponieważ granice te ulegały pewnym odchyleniom i przesunięciom [...], przyjęliśmy ze względów roboczych granice państwowe maksymalne w XVI w., wytyczone po unii lubelskiej (1569) i – konsekwentnie – ustalony wówczas podział na jednostki terytorialne wyższego rzędu – prowincje (regiony), a w ich obrębie podział na województwa i powiaty”¹⁹³. Opierając się na przytoczonej definicji, w obrębie granic ówczesnej Rzeczypospolitej można wyróżnić: Wielkopolskę, Małopolskę, Mazowsze,

---

¹⁹² W.R. Rzepka, *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, op. cit., s. 135.

¹⁹³ Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego...*, op. cit., s. 19-20. Por. ujęcie K. Buczka wydzielaającego „krainy” i *regiony reliktowe* (*O regionach historycznych*, „Małopolskie Studia Historyczne” VI, z. 3-4, 1964, s. 143-155) oraz K. Handke charakteryzującej miejsce *regionu* w opozycji centrum – peryferie: „W relacji środek – nie-środek czy centrum – nie-centrum regionowi przysługuje miejsce jako uprawnionemu konkretnemu składnikowi opozycji, po jej prawej stronie, a więc: nie-środek, nie-centrum. Jeżeli przyjmiemy, że centrum jest najważniejszym, głównym ośrodkiem określonej przestrzeni społecznej, skupiającej wszystkie atrybuty i komponenty tej przestrzeni, to region może stanowić podrzędną jednostkę tej przestrzeni – nie wyposażoną we wszystkie atrybuty i komponenty centrum lub charakteryzującą się ich przeciwstawieniami” (*Pojęcie „region” a symbolika „środka”*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, op. cit., s. 107).

Kresy północne i południowe, Prusy (Książęce i Królewskie)¹⁹⁴. Uwzględniam także nieznajdujący się wówczas w granicach polskich, jednak ściśle z Polską związany Śląsk. Z powodu nielicznych autorów wywodzących się z Podlasia region ten włączam do historycznie z nim związanego Mazowsza¹⁹⁵. Wyodrębnienie regionów historycznych zawsze jest do pewnego stopnia umowne, dlatego należy zwrócić szczególną uwagę na obszary znajdujące się na ich pograniczach, będące różnie klasyfikowane, jak na przykład województwa inowrocławskie, brzesko-kujawskie, łęczyckie i sieradzkie oraz ziemia dobrzyńska, które za Florczak, a także monografią *Drukarze dawnej Polski* umieszczam w obrębie regionu wielkopolskiego¹⁹⁶.

Rzepka zwraca uwagę, iż „regionalne odmiany języka ogólnego wyodrębnić się mogły wówczas, gdy rozwinął się ogólnopolski język literacki, gdy ustabilizował się zespół jego ponadregionalnych, zasadniczych norm. [...] Wyodrębnienie się regionalnych odmian polszczyzny literackiej można więc na pewno odnieść do połowy XVI w., a owa ich regionalność polegała po prostu na przenikaniu do mowy i pisma wykształconych użytkowników języka literackiego form gramatycznych i wyrazów gwarowych, charakterystycznych dla gwar danego regionu, a nie objętych normami języka literackiego”¹⁹⁷.

Polszczyznę właściwą poszczególnym regionom przyjęto nazywać polszczyzną regionalną lub, jak Bajerowa, odmianką regionalną języka literackiego¹⁹⁸. W swoich badaniach stosuję wymiennie obydwa określenia, jednak wydaje się, iż termin Bajerowej jest precyzyjniejszy, gdyż określa stosunek tego rejestru polszczyzny do języka literackiego.

Polszczyznę regionalną w ujęciu diachronicznym scharakteryzował pokrótce Zdzisław Stieber, pisząc: „Przez polszczyznę regionalną rozumiem tu nie gwary ludowe, ale mowę polskiej «inteligencji» XVII w., tj. wykształconej części szlachty

---

¹⁹⁴ K. Siekierska uważa, że zaproponowane przez Florczak podziały „mają niewiele wspólnego z układem dialektów polskich i nie mogą służyć do ich badań. Mogą natomiast być przydatne w studiach nad polszczyzną regionalną” (K. Siekierska, *Miejsce zabytków z poszczególnych regionów...*, op. cit., s. 94).

¹⁹⁵ Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego...*, op. cit., s. 21.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 23; *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, op. cit., t. I, *Małopolska*, cz. 1. *Wiek XV-XVI*, s. V, mapa.

¹⁹⁷ W.R. Rzepka, *Rodowód polszczyzny Wielkopolan*, w: *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Warszawa-Poznań 1997, s. 11.

¹⁹⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 193.

i mieszczaństwa. Był to w zasadzie ogólnopolski język literacki, mający jednak – różne w różnych stronach Rzeczypospolitej – dość silne zabarwienie lokalne, niewątpliwie dużo silniejsze niż mowa dzisiejszej inteligencji, tak intensywnie unifikowana przez szkołę, dziennik, radio, etc”¹⁹⁹.

O ile definicja Stiebera kładzie nacisk przede wszystkim na różnice geograficzne i społeczne, o tyle synchroniczna definicja Kwiryny Handke koncentruje się na funkcjach polszczyzny regionalnej oraz jej relacjach wobec języka ogólnego. Badaczka rozumie ją jako: „terytorialno-środowiskowy wariant ogólnej/ kulturalnej/ literackiej odmiany języka narodowego, który ma wszystkie istotne cechy tej odmiany, a ponadto pewien zasób cech odrębnych” i dalej charakteryzuje:

1. jest to środek komunikowania się części społeczeństwa (narodu) we wszystkich dziedzinach, używany na określonym terytorium zamieszkiwanym przez to społeczeństwo (naród);

2. występuje w wersji pisanej i w wersji mówionej, oficjalnej i nieoficjalnej, które podobnie jak w odmianie ogólnej różnią się między sobą stopniem potoczności i normalizacji;

3. zachowuje wszystkie podstawowe normy odmiany ogólnej, ale ma możliwość tworzenia własnych zasad (w ograniczonym zakresie), np. w dziedzinie grafii, ortografii, ortopedii, odzwierciedlając w nich przede wszystkim uzus regionalny;

4. zachowuje pełną sprawność funkcjonalną, ma podobne jak odmiana ogólna różne style funkcjonalne – przynajmniej potencjalnie, bo nie zawsze są one wszystkie realizowane;

5. jej użytkownicy odznaczają się wysokim stopniem wykształcenia i kultury;

6. zachowuje pełen zasób językowych środków formalno-znaniowych, ale może realizować je w nieco odmienny sposób, np. zastępować elementy odmiany ogólnej elementami regionalnymi; wprowadzać elementy dodatkowe w stosunku do odmiany ogólnej; eliminować pewne elementy znane w odmianie ogólnej (i tu kryje się pewne ograniczenie zasady powszechności komunikacyjnej, realizowane w całej pełni w odmianie ogólnej);

7. podobnie jak odmiana ogólna polszczyzna regionalna podlega również zasadzie zmienności historycznej²⁰⁰.

---

¹⁹⁹ Z. Stieber, *O typach polszczyzny regionalnej*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, op. cit., s. 267.

²⁰⁰ K. Handke, *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, red. K. Handke, t. I, Wejherowo 1986, s. 12-13.

Podsumowując, przedmiotem moich rozważań jest język literacki w jego regionalnych odmianach. Jest to w owym czasie rejestr polszczyzny, który, choć posługiwały się nim wykształcone warstwy społeczeństwa, choć wykazywał już znaczny stopień normalizacji i unifikacji, nie był wolny od podłoża dialektalnego, z którego wyrósł. Poświadczają go zarówno teksty drukowane, jak i rękopiśmienne. Odmiany regionalne języka literackiego nie stanowią etapu pośredniego między ogólnym językiem literackim a lokalnymi gwarami²⁰¹. Język literacki i jego wariant mówiony – dialekt kulturalny, jako odmiany języka ogólnego przeciwstawiają się językowi ograniczonemu terytorialnie, czyli gwarom i dialektom, od których stopniowo się odrywają, tym samym polszczyzna regionalna nie jest synonimem polszczyzny gwarowej, a zróżnicowanie regionalne zróżnicowania gwarowego. Alina Kowalska pisze, że „jest to kod językowy o charakterze mieszanym, w którym oprócz elementów języka ogólnego występują właściwości regionalne, przy czym proporcje między tymi składnikami nie są stałe i zależą od takich parametrów, jak: forma przekazu (mowa/pismo, rękopis/druk), typ kontaktu (oficjalny/nieoficjalny, lokalny/ogólny), stopień opanowania języka ogólnego, zależny w dużej mierze od wykształcenia, i przynależności do określonego środowiska. Za prymarne cechy odmiany regionalnej należy więc uznać wariantywność i ograniczony społecznie zasięg użycia”²⁰². Bogusław Wyderka wskazuje również na inne kwestie związane z natężeniem regionalizmów, na które wpływ mają: „sfera komunikatywna (teksty prawnicze, religijne itp.), gatunek tekstu, wykształcenie autora, a także geograficzne położenie regionu (centralne – peryferyjne)”²⁰³, i podsumowuje: „za podstawę zaszeregowania tych jednostek do regionalizmów lub dialektyzmów uznajemy kryteria pozajęzykowe. W odniesieniu do regionalizmów są to: kryterium społeczne – zakres użycia ograniczony do określonej warstwy społecznej, inteligencji i kryterium geograficzne – zasięg użycia ograniczony do części obszaru języka narodowego”²⁰⁴.

---

²⁰¹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 193.

²⁰² A. Kowalska, *Stan i potrzeby w zakresie historycznych badań nad polszczyzną regionalną*, „Język Polski” LXX, 1990, s. 25.

²⁰³ B. Wyderka, *Miejsce badań regionalnych w badaniach nad historią języka narodowego*, „Poradnik Językowy” 1987, z. 3, s. 209-210.

²⁰⁴ Ibidem, s. 209.

Halina Wiśniewska i Czesław Kosyl zwracają uwagę na fakt różnego natężenia regionalizmów zależnego od regionu: „z dotychczasowych badań wynika, że nasycenie regionalizmami jest słabsze w tekstach pochodzących z centrum Polski, silniejsze zaś w tekstach pochodzących z peryferiów zwartego obszaru językowego lub z dzielnic luźniej powiązanych z ówczesnym państwem polskim”²⁰⁵. Spostrzeżenie to rozwija Wyderka:

Poszczególne odmiany regionalne mają rysy indywidualne jako odzwierciedlenie specyficznie kształtujących się w danym regionie stosunków językowych na skutek wpływu języków obcych, oderwania politycznego, odmiennych stosunków wyznaniowych itp. Przejawem tego jest obecność w języku ludności regionu elementów zapożyczonych [...], archaizmów, innowacji o ograniczonym zasięgu. Przejawiają się one również na płaszczyźnie wariacji społeczno-komunikatywnej. Ze względu na swoistość stosunków językowych możemy wyróżnić cztery typy regionów:

- Regiony Polski centralnej o mocnej, ustabilizowanej pozycji języka literackiego. Nasycenie regionalizmami tekstów pochodzących z tych dzielnic jest słabsze aniżeli z innych regionów [...].
- Regiony peryferyjne w granicach państwa (chodzi tu głównie o kresy wschodnie) o silnym oddziaływaniu miejscowego dialektu języka polskiego i obcego substratu na polski język literacki. Nasycenie tekstów stąd pochodzących regionalizmami jest silniejsze niż w poprzednim wypadku.
- Regiony peryferyjne znajdujące się w różnych okresach poza granicami politycznymi państwa (kresy zachodnie i północne). Język tych regionów w różnym stopniu oderwany był od nurtu rozwojowego języka polskiego. Język literacki miał ograniczone sfery używalności. Narazony był, jak i miejscowe dialekty, na silne oddziaływanie języków obcych (niemieckiego i czeskiego (Śląsk), niemieckiego (Pomorze, Warmia, Mazury) [...].
- Mikroregiony pograniczne, których język kształtuje się pod wpływem oddziaływań dwu (lub więcej) wielkich zespołów dialektalnych [...] ²⁰⁶.

Problem niejednolitego natężenia regionalizmów, a także ich zróżnicowanego nacechowania jakościowego w zależności od gatunku zabytku podkreślano również w dyskusji: „należy też zwrócić uwagę na problem językowo-stylistyczny związany z różnym funkcjonowaniem w poszczególnych zabytkach ustalonych cech

---

²⁰⁵ H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, *Słowo wstępne*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, op. cit., s. 9.

²⁰⁶ B. Wyderka, *Miejsce badań regionalnych w badaniach nad historią języka narodowego*, op. cit., s. 212-213.

historyczno-dialektologicznych. Słowem, przy sztywnym systemizowaniu cech historyczno-dialektologicznych abstrahujemy od szczegółowego frekwencyjnego i zespołowego funkcjonowania danych cech niejednolicie występujących w różnogatunkowych zabytkach (proza religijna – świecka; psalterze, Biblia – kazania, rotety). [...] Cz. 1 *Psalterza floriańskiego* to nie to samo, co cz. 2 czy 3; *Kazania gnieźnieńskie* to nie to samo co psalterze; inna znów klasa to poezja religijna (*Legenda o św. Aleksym* czy *De morte prologus*), jeszcze bardziej inna – to rotety. Rotety mazowieckie nie są pod względem językowo-stylistycznym tym samym, czym są rotety wielkopolskie. Rotety krakowskie nie są tym samym, co prowincjonalne rotety radomskie, checińskie czy sandomierskie”²⁰⁷.

2.2. Regionalizm a dialektyzm

Termin *regionalizm* nie jest jednoznacznie objaśniany na gruncie polskiego językoznawstwa historycznego, co pokazują liczne, niekiedy bardzo się od siebie różniące, definicje zawarte zarówno w słownikach i encyklopediach, jak i pracach poszczególnych autorów. Dodatkową trudność definicyjną stanowi precyzyjne rozdzielanie terminów *regionalizm* i *dialektyzm*.

Funkcjonowanie pojęcia *regionalizm* w słownikach oraz literaturze przedmiotu przedstawiła Anna Piotrowicz w wydanej w 1991 roku książce *Typy regionalizmów leksykalnych*²⁰⁸. Autorka zwróciła również uwagę na obecność tego terminu w innych dyscyplinach humanistycznych. Jej konkluzja, iż „żadna z przytoczonych definicji nie wyczerpuje wszystkich zagadnień związanych z pojęciem regionalizmu [...]”²⁰⁹ potwierdza celowość dalszych badań dotyczących precyzyjnego zdefiniowania, a także rozgraniczenia tych dwu pojęć. Zmieniające się definicje terminów *regionalizm* i *dialektyzm*, od słownika Bogumiła Samuela Lindego poczynając, po najnowsze encyklopedie oraz słowniki ogólne i specjalistyczne omówiłam w artykule *Ewolucja pojęć „dialektyzm” i „regionalizm” na podstawie definicji w encyklopediach i słownikach języka*

²⁰⁷ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 118.

²⁰⁸ Poznań. Zob. podrozdz.: *Definicje regionalizmów w słownikach*, s. 12-14 oraz *Funkcjonowanie pojęcia regionalizmu w literaturze przedmiotu*, s. 14-21.

²⁰⁹ A. Piotrowicz, *Typy regionalizmów leksykalnych*, op. cit., s. 14.

*polskiego*²¹⁰. Najnowszą pracą zawierającą szczegółową część teoretyczną dotyczącą zagadnienia jest wydana w 2011 roku książka Agnieszki Piotrowskiej-Wojaczyk zatytułowana *Regionalizmy leksykalne w słownikach doby nowopolskiej*²¹¹.

Mirosława Białoskórska dowodzi, że choć dyferencje międzyregionalne dostrzegano już u schyłku okresu staropolskiego²¹², to „w pierwszej fazie kształtowania się polszczyzny literackiej (XVI-XVII w.), nie różnicowało się cech regionalnych i dialektalnych w języku”²¹³. Spostrzeżenie to Wojciech Rzepka odnosi także do wieku kolejnego, pisząc: „w oświeceniu nie istniało chyba jeszcze wyraźne odróżnienie dialektyzmów od regionalizmów, istniała raczej świadomość co do ich nosicieli i zakresu występowania (język gminu, pospólstwa, styl pospolity)”²¹⁴. Badacz wskazuje również na zależną od epoki zmianę stosunku wobec tych elementów języka: „Sprzężona z puryzmem restrykcyjna wobec obu tych kategorii [regionalizmów i dialektyzmów – dop. P.M.] doktryna stylistyczna późnego klasycyzmu praktycznie wyeliminowała je z języka artystycznego, sprowadzając regionalizację kreatywną właściwie do zera. Przełamanie tej doktryny przez romantyków było punktem zwrotnym całej historii regionalizmów w obrębie języka artystycznego [...]”²¹⁵.

Pierwsze teoretyczne ujęcie problemu zawiera pochodząca z 1826 roku książka Józefa Franciszka Królikowskiego zatytułowana *Proste zasady stylu polskiego*, w której autor właściwości językowe charakterystyczne dla danego obszaru nazywa „prowincyalizmami” i przeciwstawia je „zbędnym barbaryzmom, słowom podejrzanym (nowo ukutym, a zwyczajem nie rozpowszechnionym), wyrazom przestarzałym”²¹⁶.

Terminy *regionalizm* i *dialektyzm* wykształcają się prawdopodobnie dopiero w kolejnym stuleciu, gdyż brak ich wcześniejszych poświadczeń w encyklopediach i słownikach języka polskiego. Analogiczne spostrzeżenie czyni Piotrowicz

---

²¹⁰ Tekst ukaże się w tomie stanowiącym pokłosie międzynarodowej konferencji: *Gwara – język wsi. Studia młodych dialektologów*, Obrzycko, wrzesień 2009 r.

²¹¹ Poznań. Zob. rozdz. III, „Regionalizmy leksykalne” z perspektywy leksykograficznej – ustalenia definicyjne, s. 14-30.

²¹² Por. *Wstęp*, s. 5.

²¹³ M. Białoskórska, *Postrzeżenie zróżnicowania regionalnego polszczyzny do końca XVIII wieku*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, op. cit., s. 131.

²¹⁴ W.R. Rzepka, *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, op. cit., s. 142.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ A. Piotrowicz, *Typy regionalizmów leksykalnych*, op. cit., s. 14.

w odniesieniu do występowania analizowanych pojęć w literaturze przedmiotu: „Dopiero w powojennej literaturze przedmiotu regionalizm, prowincjonalizm i dialektyzm zaczynają funkcjonować jako terminy, choć nie zawsze ustala się ich ściśle definicje”²¹⁷. Pochodzący z przełomu lat 50. i 60. XX wieku *Słownik języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego jako pierwszy zawiera obydwie omawiane terminy, co z pewnością jest wynikiem zarówno aktywności naukowej samego Doroszewskiego, jak i konsekwencją rozwoju badań nad dyferencjacją geograficzną polszczyzny po II wojnie światowej i działalnością takich badaczy, jak Kazimierz Nitsch czy Witold Taszycki²¹⁸. Termin *regionalizm* bywa niekiedy utożsamiany ze wzbudzającym obecnie negatywne ewokacje terminem *prowincjonalizm*.

Halina Wiśniewska wprowadziła do literatury przedmiotu rozróżnienie między regionalizmami/dialektyzmami a *kolokwializmami*, które objaśnia jako: „właściwości natury fonologicznej, morfologicznej, składniowej lub leksykalnej, które występują u pisarzy w całej Polsce, ale stanowią warianty opozycyjne wobec normy tekstu pisanego (drukowanego)”²¹⁹.

Mnogość pojawiających się w źródłach definicji potwierdza stopień złożoności zagadnienia. Wydaje się, że żadna z nich nie wyczerpuje problemu. Tak więc badacz zajmujący się tym problemem będzie każdorazowo stawał przed zadaniem powtórnego zdefiniowania i dostosowania zakresu znaczeniowego analizowanych pojęć do własnych potrzeb badawczych. Innym rozwiązaniem terminologicznym w takiej sytuacji jest wprowadzenie nowego pojęcia. Danuta Buttler, Teresa Iglowska, Halina Kurkowska i Halina Satkiewicz, wzorując się na zagranicznych pracach językoznawczych, proponują termin *lokalizm*: „na zakończenie rozważań dotyczących słownictwa gwar miejskich, prowincjonalizmów, regionalizmów i dialektyzmów warto się zastanowić nad możliwością objęcia ich terminem nadrzędnym, «kopułowym». Mógłby nim być dość rozpowszechniony w literaturze naukowej obcej «lokalizm»”²²⁰.

---

²¹⁷ A. Piotrowicz, *Typy regionalizmów leksykalnych*, op. cit., s. 15.

²¹⁸ Por. podrozdz. 1.4. *Językoznawstwo statystyczne*.

²¹⁹ H. Wiśniewska, *Regionalizmy czy kolokwializmy? (Na przykładzie księgi złoczyńców z lat 1644-1647)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” XII, 1986, s. 339.

²²⁰ D. Buttler, T. Iglowska, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Polskie terminy z zakresu leksykologii i leksykografii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XX, 1961, s. 152.

W swoich badaniach jako regionalizm traktuję taką cechę językową z zakresu fonetyki, morfologii, składni czy leksyki, której użycie jest ograniczone tylko do części polskiego obszaru językowego, np. jednego regionu. W odróżnieniu od cech dialektałnych regionalizm występuje również w mowie warstw wykształconych, jest „użyty w wypowiedzi realizującej poza tym normy języka literackiego”²²¹. Regionalizm utożsamiam z prowincjonalizmem, terminów tych jednakże nie używam wymiennie ze względu na pejoratywne konotacje prowincjonalizmu. Cechę regionalną mogą stanowić m.in. archaizmy (zwłaszcza peryferyczne), innowacje, elementy obcojęzyczne lub kolokwializmy²²².

2.3. Regionalizm dyferencjalny a frekwencyjny

Dyferencjacja geograficzna polszczyzny była zjawiskiem zauważanym od dawna, na co wskazywałam we wstępie pracy. Staro- i średniopolscy gramatykarze, pisarze oraz słownikarze dostrzegali cechy charakterystyczne dla danego regionu, a niepojawiające się poza jego granicami. Zauważali więc przede wszystkim regionalizmy dyferencjalne, inaczej właściwe, w literaturze przedmiotu definiowane jako cechy gramatyczne lub leksykalne, występujące w jednym regionie, a niewystępujące w innych. Ze względu na rozległość obszaru, na którym dana cecha się pojawia, regionalizmy dyferencjalne można podzielić na: 1) cechy funkcjonujące w jednym regionie, a niefunkcjonujące w pozostałych, czyli cechy o średniej ekstensji terytorialnej; 2) cechy rozciągające swój zasięg na kilka regionów, a niewystępujące w pozostałych, tzw. regionalizmy szeroko terytorialne (wiele cech tego typu dzieli polski obszar językowy na część północną i południową, rzadziej na wschodnią i zachodnią); oraz 3) cechy regionalne pojawiające się na niewielkim obszarze danej dzielnicy lub dzielnic, tworzące odizolowane wyspy, inaczej cechy wąsko terytorialne. W stosunku do polszczyzny ogólnej regionalizmy mogą mieć charakter innowacyjny lub archaiczny²²³.

---

²²¹ T. Kostkiewiczowa, *Prowincjonalizm* [hasło], w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 442.

²²² K. Handke, *O regionalizmie frekwencyjnym*, „*Studia Polonistyczne*” XIV-XV, 1986-87, s. 72.

²²³ Na podst.: A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich...*, op. cit., s. 19-20; K. Handke, *O regionalizmie frekwencyjnym*, op. cit., s. 73.

Drugim typem regionalizmów, na który badacze dawnej polszczyzny znacznie później zwrócili uwagę, są regionalizmy, których specyfika wynika z geograficznie zróżnicowanej częstości występowania. Analizy częstości zjawisk językowych w tekstach od dawna są obecne w pracach historycznojęzykowych, stosunkowo późno jednak pojawiły się na większą skalę w pracach poświęconych polszczyźnie regionalnej²²⁴. Na istotne kwestie terminologiczne związane z badaniami opartymi na frekwencji zwróciła uwagę Jadwiga Sambor, porządkując terminy *częstotliwość*, *częstość* oraz *frekwencja*: „«częstotliwość» to termin zapożyczony z fizyki, gdzie ma on swoją długą tradycję. «Frekwencja» jest dokładnym synonimem «częstości», ale wydaje się, że jest to zbędne zapożyczenie, używać go należy chyba tylko w utartych połączeniach, jak np. «słowniki frekwencyjne»»²²⁵. Kilka dekad badań prowadzonych na tym polu pokazuje, że w literaturze przedmiotu wszystkie trzy terminy traktowane są synonimicznie. W swoich badaniach pojęcia *frekwencja* oraz *częstość* utożsamiam i używam ich wymiennie, natomiast z godnie z postulatami Sambor odrzucam termin *częstotliwość*.

Pojęcie *regionalizmu frekwencyjnego* wprowadziła do literatury przedmiotu Kwiryna Handke w latach 80. XX wieku. Jego specyfikę określa według badaczki mnogość występowania danego zjawiska językowego w tekście, znaczenie ma zarówno duża częstość cechy, jak i sporadyczne jej występowanie (in plus bądź in minus). Może to być cecha ogólnie znana w polszczyźnie lub cecha nieogólnopolska, ograniczona terytorialnie, jednakże występująca w języku więcej niż jednego regionu. W stosunku do polszczyzny ogólnej regionalizm ten podobnie jak regionalizm dyferencjalny może stanowić element innowacyjny, archaiczny lub zapożyczony²²⁶.

Badania Handke wyrastają ze scharakteryzowanej w poprzednim rozdziale koncepcji Bajerowej, która na przykładzie języka literackiego XVIII wieku pokazała, że różnice między regionalnymi odmianami języka literackiego wynikają nie tylko z podłoża dialektycznego, drugim ich powodem jest „niejednakowość napięcia siły rozwojowej języka literackiego w poszczególnych regionach. Są środowiska, gdzie

²²⁴ Por. podrozdz. 1.4. *Językoznawstwo statystyczne*.

²²⁵ J. Sambor, *Słowa i liczby...*, op. cit., s. 13.

²²⁶ K. Handke, *O regionalizmie frekwencyjnym*, op. cit., s. 73. Terminem tym po raz pierwszy posłużyła się Handke w artykule *Regionalizmy w korespondencji Elizy Orzeszkowej*, w: *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Wrocław 1986, s. 105-117.

język literacki rozwija się szybko, gdzie wyraźnie widać zwawe tempo przekształcań, są inne, oporne, gdzie nowe formy powoli dochodzą do głosu. Po prostu są środowiska postępowe i zacofane, co z pewnością łączy się z ogólnym poziomem życia społeczno-kulturalnego na danym terenie”²²⁷.

Na podstawie konstatacji Bajerowej można wyróżnić także specjalny rodzaj regionalizmów frekwencyjnych, którymi są „cechy językowe literackiej polszczyzny ogólnej podlegające w opisywanym okresie przemianom, przy czym przemiany te wykazują odmienne regionalne tempo rozwoju. Gdy proces zmian zostaje zakończony albo też wyrównuje się tempo przemian w poszczególnych regionach, zanika jednocześnie owa cecha regionalna”²²⁸. W ten sposób w obrębie regionalizmów frekwencyjnych wyodrębniają się dwa ich podtypy. Pierwszy stanowią te rywalizujące ze sobą cechy językowe (często etymologiczna i innowacyjna), które, zgodnie z koncepcją Bajerowej, wchodzą w obręb tendencji normalizacyjnych, np. pary *inszy* || *inny*; *abo* || *albo*. Drugi typ natomiast, to cechy, które nie pretendują do uzyskania statusu ogólnopolskiej normy i które często już wraz z pojawieniem się musiały być postrzegane jako elementy gorsze, np. *opozycja* *zawždy* || *zawdy*.

Handke, wprowadzając do literatury przedmiotu definicję regionalizmu wyróżniającego się frekwencją, teoretycznie poszła o krok dalej niż Bajerowa. W artykule definiującym analizowany termin, zatytułowanym *O regionalizmie frekwencyjnym*, poświęconym częstości użycia wybranych form w języku Elizy Orzeszkowej, autorka tak objaśnia zastosowaną procedurę badawczą:

[...] przeprowadziłam rozległe porównanie języka tekstów korespondencji E. Orzeszkowej z językiem tekstów wcześniejszych pisarzy pochodzących z kresów północno-wschodnich, a ponadto z językiem tekstów pisarzy współczesnych E. Orzeszkowej, a pochodzących z różnych ziem polskich. W rezultacie okazało się, że dla uzyskania pełniejszej charakterystyki języka regionalnego niezbędne jest uwzględnienie jeszcze jednego, bardzo istotnego, zjawiska, a mianowicie – frekwencji badanych cech językowych w tekście. Z jednej strony należy na to spojrzeć historycznie, śledząc język osobniczy w rozwoju, w miarę możliwości w ciągu całego życia pisarza lub przynajmniej dość długiego okresu. Z drugiej strony – i to jest nawet ważniejszy punkt widzenia – porównywać frekwencję cech

²²⁷
²²⁸

I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 216.
Ibidem.

w analogicznych tekstach różnych współczesnych pisarzy. Niezbędna jest również szersza perspektywa historycznojęzykowa, to znaczy uwzględnianie stanu badanych zjawisk w czasach poprzedzających okres, którym się zajmujemy, a niekiedy także w czasach późniejszych²²⁹.

Zaprezentowane przez badaczkę dane są w rezultacie porównaniem cech osobniczych języka jednego autora z analogicznymi cechami występującymi u innych autorów, bez zestawiania konkretnych wyliczeń oraz bez odwoływania się do specyfiki regionów, z których autorzy się wywodzili. Inaczej postępuje Bajerowa, która porównuje ze sobą dane liczbowe dotyczące poszczególnych regionów, pokazując tym samym przydatność badań opartych na frekwencji dla historii ogólnej polszczyzny literackiej (nie tylko dla badań nad idiolektami)²³⁰.

Ponadto wydaje się, iż definicja regionalizmu frekwencyjnego zaproponowana przez Handke stanowi przede wszystkim pewien pomysł, wymagający doprecyzowania za pomocą narzędzi ściśle związanych z językoznawstwem statystycznym (dodać należy, iż Handke zastrzega, że nie traktuje frekwencji statystycznie²³¹), co starałam się pokazać w artykule *Regionalizm frekwencyjny w badaniach historycznojęzykowych (część 1. Zarys problematyki badawczej)*²³². Już bowiem nieliczne, aczkolwiek bardzo cenne, prace powstające w tym nurcie badań²³³ odsłaniają zbyt duże uogólnienia w tak ujętej definicji regionalizmu frekwencyjnego. Pokazują na przykład, że dysponując charakterystyką regionalizmu tego typu oraz szczegółowymi wyliczeniami dotyczącymi stanu

---

²²⁹ K. Handke, *O regionalizmie frekwencyjnym*, op. cit., s. 72-73.

²³⁰ Rozważający zagadnienia regionalizacji języka ogólnego Rzepka również dostrzega dwie jej płaszczyzny: „z jednej strony regiony językowe wydzielały zasięgi terenowe charakterystycznych dla danych dzielnic właściwości gramatycznych i leksykalnych, z drugiej zaświadczało ją niejednakowe tempo przebiegu ogólnych procesów normalizacyjnych (szerzenia się innowacji strukturalnych) zróżnicowanie występowania określonych leksemów i form gramatycznych, manifestujące się zróżnicowaną ich frekwencją w uzusie w różnych regionach. Czynnikiem opozycjonującym w tym drugim wypadku nie są więc zasięgi terenowe, lecz częstotliwość występowania w tekstach cech identycznych, różna w różnych regionach”²³⁰. Badacz odwołuje się do podziału regionalizmów wprowadzonego przez Handke, jednak postrzeganie problemu zróżnicowania regionalnego polszczyzny wyraźnie wynika ze spostrzeżeń Bajerowej (W.R. Rzepka, *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, op. cit., s. 135).

²³¹ K. Handke, *O regionalizmie frekwencyjnym*, op. cit., s. 73.

²³² P. Michalska, *Regionalizm frekwencyjny w badaniach historycznojęzykowych (część 1. Zarys problematyki badawczej)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XVI (XXXVI), 2010, s. 163-172.

²³³ M.in. A. Pihan: *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, op. cit., s. 125-136; *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich...*, op. cit.; *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, op. cit.

w regionach w poszczególnych przekrojach synchronicznych, badacz wciąż nie może jednoznacznie stwierdzić, kiedy, to znaczy, od jakiego pułapu (liczbowego), analizowaną cechę językową o zróżnicowanej regionalnie częstości użycia można traktować jako regionalizm frekwencyjny wyróżniający dany region. W swym artykule sygnalizuję kilka problemów, przed którymi staje badacz, dążący do doprecyzowania tego, z pewnością użytecznego w badaniach dyferencjacji regionalnej dawnej polszczyzny literackiej, pojęcia. Uszczegółowienia wymagają m.in.: zagadnienie różnic we frekwencji danej formy między poszczególnymi regionami; zmienność częstości użycia formy w obrębie regionu oraz czas trwania zjawiska. Wszystkie trzy elementy nierozzerwalnie wiążą się z rozważanym pojęciem, nie zostały jednakże zawarte w jego definicji funkcjonującej w literaturze przedmiotu²³⁴.

Ze względu na dyferencjację geograficzną polszczyzny okres średniopolski to czas, w odniesieniu do którego możemy założyć, że pewne właściwości wyrazowe, które różnicowały polszczyznę w okresie poprzedzającym na zasadzie występowania bądź niewystępowania w danym regionie (regionalizmy dyferencjalne), w dobie średniopolskiej, w związku z wykształceniem się wariantu literackiego polszczyzny, przekroczyły granice swojego regionu i zaczęły różnicować polszczyznę ze względu na częstość występowania w tekście (regionalizmy frekwencyjne), nie zaś ze względu na zasięgi terenowe. Poza tym staropolskie dublety i szeregi wyrazowe mogły się też wyspecjalizować stylistycznie²³⁵.

Badanie właściwości regionalnych dotyczących średniopolszczyzny musi zatem zakładać pewien dualizm. Z jednej strony wciąż mogły być w użyciu cechy regionalne wywodzące się ze staropolszczyzny, choć najpewniej w ograniczonym zakresie, np. funkcjonujące w odniesieniu do jednego leksemu; z drugiej jednak strony w związku z upowszechnianiem się wynalazku druku oraz wzmożonymi migracjami ludności zmniejsza się poziome zróżnicowanie polszczyzny, stąd cechy te stopniowo zwiększały swoje zasięgi, przekraczały granice swojego pierwotnego regionu i w ten sposób stawały się właściwościami ogólnie znanymi, a różnicującymi

---

²³⁴ Problemy te zostały szczegółowiej omówione we wspomnianym artykule (P. Michalska, *Regionalizm frekwencyjny w badaniach historycznojęzycznych...*, op. cit.).

²³⁵ Por. M. Białoskórska, *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczowników i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, w: *Studia historycznojęzyczne*, t. I, red. M. Kucała, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 29-42.

regiony ze względu na częstość użycia. Przy czym częstość nie zawsze jest najwyższa w regionie, z którego cecha wyszła. Uchwycenie momentu takiej zmiany nie jest łatwe, jednak możliwe przy wykorzystaniu metod językoznawstwa statystycznego.

Zmiana statusu danej cechy językowej z regionalizmu dyferencjalnego na frekwencyjny jest tylko jedną z możliwości. Punkt wyjścia mógł też stanowić regionalizm frekwencyjny, który, zmniejszając swoją ekstensję terytorialną, stopniowo się regionalizował. Należy także przyjąć, iż niektóre z funkcjonujących w średniopolszczyźnie regionalizmów frekwencyjnych są kontynuacją regionalizmów tego typu z okresu staropolskiego.

2.4. Regionalizm wyrazowy

Zgodnie z przyjętą w rozprawie definicją, regionalizmem może być element językowy należący do dowolnego podsystemu języka, także do tak otwartego jak podsystem leksykalny²³⁶. W miarę postępowania unifikacji języka doby średniopolskiej jego regionalizacja była ograniczana właśnie do cech leksykalnych, w obrębie których Rzepka wydziela tzw. **wyrazy-świadki** „nazywające swoiste realia kultury materialnej i duchowej oraz środowiska przyrodniczego różnych regionów” oraz tzw. **regionalizmy-dublety** „mające swoje synonimiczne odpowiedniki w języku ogólnym”²³⁷, ponadto do drugorzędnych cech gramatycznych²³⁸. Dodatkowo regionalizmy wyrazowe dzielę ze względu na ich specyfikę oraz genezę na dwie podgrupy.

Pierwszą tworzą cechy regionalne wynikające z pierwotnych różnic fonetycznych lub morfologicznych, niestanowiące odrębnych kategorii, ograniczone do jednego leksemu, np. dublety typu *albo* || *abo*; szeregi typu *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy*. Na „zjawisko leksykalizacji form reprezentujących starą normę” zwrócił uwagę m.in. Rzepka, objaśniając je w następujący sposób: „polega ono na tym, że

²³⁶ Por. terminy *system leksykalny* i *systematoid* w: W. Miodunka, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, op. cit., s. 54.

²³⁷ W.R. Rzepka, *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, op. cit., s. 146. Por. także: H. Pelcowa, *Regionalizmy czy dialektyzmy – o zjawiskach językowych wspólnych miejskiej polszczyźnie mówionej i gwarom ludowym*, w: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, op. cit., s. 95.

²³⁸ Por. rozdz. II. *Region, polszczyzna regionalna, regionalizm...*, s. 45-46.

część leksemów ogarniętych danym procesem przyjmuje nowe formy z widocznym w stosunku do całości opóźnieniem, a niekiedy, skutecznie się im oparłszy, już po wygaśnięciu konkretnych procesów normalizacyjnych przez dłuższy lub krótszy okres [...] pozostaje w systemie polszczyzny ogólnej jako relikw dawno już nieaktualnej normy, zakłócając jego regularność”²³⁹. Podobnie problem ujmowała wcześniej Teresa Skubalanka, zwracając uwagę na „izolowane opozycje form fleksyjnych, które należy w takim wypadku traktować jako opozycje leksykalne”²⁴⁰. Marek Osiewicz natomiast zmiany tego typu określa mianem *zmian nieseryjnych*²⁴¹. Problem ten został też poruszony w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny: „Przewaga *ize* nad *eze* jest zjawiskiem słownikowym, a nie gramatycznym, bo dotyczy pojedynczego wyrazu, a nie kategorii [...]”²⁴².

Drugą grupę stanowią warianty regionalne będące dubletami o różnych podstawach leksykalnych, np. *trzymać* || *dzierżeć*.

Wytyczony korpus zawiera także szeregi, w których skład wchodzi wyrazy wywodzące się zarówno ze zmian nieseryjnych, jak i mające różne leksykalne podstawy, np. *jedno* || *jeno* || *tylko*.

---

²³⁹ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, op. cit., s. 21.

²⁴⁰ T. Skubalanka, *Fleksja polskich rzeczowników homonimicznych*, „Z polskich studiów slawistycznych” V, 1978, s. 194.

²⁴¹ M. Osiewicz, *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007. Kategorię „procesów fonetycznych ograniczonych do poszczególnych leksemów” wydziela również T. Lisowski w pracy *Polszczyzna początku XVI wieku...*, op. cit.

²⁴² W. Taszycki, T. Milewski, *Polski język literacki powstał w Małopolsce...*, op. cit., s. 413.

3. Podstawa źródłowa pracy

Bazę materiałową rozprawy stanowią teksty drukowane i rękopiśmienne powstałe we wszystkich regionach Rzeczypospolitej doby średniopolskiej bądź w regionach z nią związanych, ekscerpowane w sposób pośredni – przez materiał leksykograficzny zawarty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* oraz *Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, a także przez stworzone na potrzeby słowników kartoteki wyrazowe i indeksy, ponieważ obydwa dzieła wciąż pozostają nieukończone.

Uwzględnienie rękopisów w przypadku badań nad zróżnicowaniem regionalnym polszczyzny średniopolskiej jest szczególnie istotne, gdyż teksty te cechuje pojedyncza cenzura samego autora, nie zaś dodatkowo drukarza, dlatego można się spodziewać, że poświadczają one większą liczbę cech warunkowanych regionalnie niż teksty drukowane, poddane podwójnej cenzurze. W obrębie piśmiennictwa tego typu można wydzielić trzy podstawowe grupy tekstów: rękopisy reprezentujące literaturę piękną, teksty użytkowe oraz teksty przynależące do sfery urzędowej²⁴³. Badająca m.in. rękopiśmienne dokumenty sądowe i cechowe Alina Kowalska zwraca uwagę na ich charakter: „Nie są to teksty jednorodne. Wspólną ich cechą jest interferencja dwu kodów językowych: literackiego i gwarowego. Różnice polegają na niejednakowym stopniu zależności od ogólnopolskiej normy literackiej obowiązującej w drukach, z czym wiąże się nasycenie rękopisów elementami gwarowymi, i wynikają z charakteru i przeznaczenia dokumentów oraz ich rangi urzędowej i autorstwa”²⁴⁴. Józef Kość wskazuje zalety pozostających najczęściej w rękopisach tekstów ze sfery urzędowej: regionalność, lokalizację terytorialną, lokalizację temporalną, łagodną normalizację, prymarną kolokwialność i wieloodmianowość²⁴⁵.

W odniesieniu do wieku XVI i całej doby średniopolskiej nie bez znaczenia

---

²⁴³ Józef Kość podkreśla pojemność tego określenia oraz wewnętrzne zróżnicowanie stylistyczne tej grupy tekstów, zob. *Teksty ze sfery urzędowej w geolingwistyce diachronicznej*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. XIII, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 2004, s. 37.

²⁴⁴ A. Kowalska, *Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. Postulaty i uwagi metodologiczne*, w: eadem, *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 102.

²⁴⁵ J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, op. cit., s. 323-324.

pozostaje też fakt nieproporcjonalnego udziału poszczególnych regionów w produkcji wydawniczej, który uwidacznia również baza źródłowa *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Dobór druków odzwierciedla jednak rzeczywisty wpływ poszczególnych regionów na kształtujący się w owym czasie język literacki. Szczegółowych wyliczeń dotyczących tego zagadnienia dokonali Osiewicz i Piotrowska²⁴⁶:

Region	Liczba tekstów	Udział procentowy
Drukarnie krakowskie	135	75%
Drukarnie małopolskie poza Krakowem	4	2%
Wielkopolska	5	3%
Mazowsze	1	0,5%
Kresy północne	24	12%
Kresy południowe	-	-
Prusy	3	1,5%
Śląsk	2	1%
b.m.dr.	5	2,5%
Razem	179	100%

Tab. nr 1. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w XVI w.

Zestawienie ukazujące udział regionów w siedemnastowiecznym ruchu wydawniczym (uwzględniające także ostatnie dwudziestolecie wieku poprzedniego) sporządził Rzepka w oparciu o bibliografię Estreichera²⁴⁷:

²⁴⁶ Na podst.: M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako..., op. cit., s. 69.

²⁴⁷ Na podst.: W.R. Rzepka, *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975, s. 17.

Region	Liczba tekstów	Udział procentowy
Małopolska	441	60,4%
Wielkopolska	93	12,8%
Mazowsze	57	7,8%
Kresy północne	96	13,1%
Kresy południowe	17	2,3%
Prusy	24	3,3%
Śląsk	2	0,3%
Razem	730	100%

Tab. nr 2. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w XVII w.

Natomiast zestawienie przedstawiające udział regionów w osiemnastowiecznym ruchu wydawniczym (uwzględniające ostatnie dwudziestolecie wieku poprzedniego) sporządziła Bajerowa. By ukazać sytuację u schyłku okresu wyznaczonego przez *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, tabela nr 3 uwzględnia stan produkcji wydawniczej w latach 1740-1760²⁴⁸:

Region	Liczba tekstów	Udział procentowy
Małopolska	126	29%
Wielkopolska	47	11%
Mazowsze	85	19%
Kresy północne	74	17%
Kresy południowe	97	22%
Prusy	-	-
Śląsk	7	2%
Razem	436	100%

Tab. nr 3. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w latach 1740-1760

Tabele nr 1-3 pokazują, że w ciągu wieków XVI i XVII wiodącym ośrodkiem wydawniczym jest Małopolska, ściślej Kraków. Wiek XVII prezentuje powolną decentralizację i wzrost znaczenia ośrodków północnopolskich: wielkopolskiego, mazowieckiego i kresowego, choć Kraków wciąż odpowiada za ponad połowę produkcji. Połowa kolejnego stulecia pokazuje już znaczny spadek znaczenia

²⁴⁸ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 196.

Krakowa na rzecz drukarni warszawskich i kresowych. Warto również przypomnieć, iż XVII wiek charakteryzuje stopniowy wzrost znaczenia warszawskiego ośrodka kulturalnego związany z relokacją stolicy²⁴⁹.

Ponieważ większość właściwości wyrazowych pojawiających się w dyskusji dotyczącej genezy polskiego języka literackiego wywodzono ze staropolszczyzny, zebrany materiał będzie odnoszony do materiału pozyskanego na podstawie *Słownika staropolskiego*²⁵⁰ lub/i materiału staropolskiego omówionego w pracach innych badaczy. Niestety, podjęty problem trudny jest do zbadania w odniesieniu do doby staropolskiej, gdyż reprezentujący ją materiał pochodzi z rękopisów, które często, jak wiadomo, były anonimowe. W ten sposób kryteria wykorzystywane w celu ustalania przynależności tekstu do regionu nie do wszystkich tekstów staropolskich mogą być zastosowane. Jest to duży problem, bowiem trudno w sposób jednoznaczny, nawet z zastosowaniem nowoczesnych metod badawczych, ustalić faktyczny stan początkowy.

3.1. Charakterystyka *Słownika polszczyzny XVI wieku*²⁵¹

Słownik polszczyzny XVI wieku jest szeroko wykorzystywany przez badaczy jako źródło informacji na temat ekstensji tekstowej leksemów. Marek Osiewicz i Agnieszka Piotrowska w artykule zatytułowanym „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako podstawa materiałowa badań nad regionalnym zróżnicowaniem słownictwa rozważają, jak wskazuje tytuł, na ile *Słownik* może być użyteczny w badaniach zróżnicowania regionalnego w zakresie leksyki. Autorzy, mając na uwadze przede wszystkim zróżnicowanie i proporcjonalność regionalną, tematyczną i ilościową jego bazy źródłowej, stwierdzają, że:

Brak proporcji między wyszczególnionymi grupami źródeł nie dyskwalifikuje [...] SPXVI jako podstawy materiałowej badań omawianego typu – wadę tę można przezwyciężyć [...]

²⁴⁹ S. Urbańczyk, *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku*, w: *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, op. cit., s. 240-241.

²⁵⁰ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk et al., t. I-XI, Kraków 1953-2002.

²⁵¹ Część informacji zawartych w podrozdziale uzyskałam bezpośrednio od Zespołu opracowującego *Słownik* podczas kilku kwerend przeprowadzonych w latach 2010-2011 w toruńskiej Pracowni IBL PAN.

poprzez wykorzystanie zawartego w nim wyczerpującego zakresu danych [...] ²⁵².

Wydawany przez Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk *Słownik polszczyzny XVI wieku* ukazuje się od lat 60. XX wieku. Dotychczas opracowano 35 jego tomów, ostatni, z roku 2011, zawiera leksemę od *Q* do *Rowny*. Dzieło w postaci zdigitalizowanej w całości znajduje się w Internecie ²⁵³, korzystanie z niego ułatwiają również strony internetowe stworzone na potrzeby różnorodnej jego ekscerpji ²⁵⁴.

Słownik obejmuje piśmiennictwo polskie, zarówno teksty drukowane, jak i rękopiśmienne, powstałe w latach 1501-1600. Przyjęte przez autorów cezurę czasową, wyznaczającą w niniejszej rozprawie pierwszy przekrój synchroniczny, uzasadnił we wstępie Władysław Kuraskiewicz:

Odcinek chronologiczny, który *Słownik* sobie zakresił, jest zamknięty czysto konwencjonalnymi datami [...]. Daty te oczywiście w żadnym stopniu nie odzwierciedlają prawdziwego rytmu rozwoju języka. Pierwsza z nich jest podyktowana nakazem nawiązania do *Słownika staropolskiego*, który ekscerpuje i opracowuje materiał od czasów najdawniejszych do 1500 roku. Data druga jest podyktowana koniecznością postawienia sobie granicy, która wyznaczałaby odcinek dostatecznie duży, by ukazać tendencje rozwojowe języka, a jednak realny z punktu widzenia opracowującego słownik pokolenia. Konwencjonalność dat, zakreślających granice słownika, nie powinna chyba wywołać dyskusji. Słownik jest punktem wyjścia, a nie punktem dojścia wiedzy historyczno-językowej. Właściwa periodyzacja dziejów polszczyzny stanie się możliwa także dzięki zebranym w nim materiałom ²⁵⁵.

Pierwotna idea *Słownika* zasadzała się na szeroko rozumianej kompletności, istotna była „nie tylko kompletność słownictwa z wszelkich możliwych dziedzin, ale i z wszelkich możliwych językowych poziomów i zastosowań stylistycznych” ²⁵⁶, co trafnie wydaje się wyrażać myśl Onufrego Kopczyńskiego przytoczona w zeszycie

---

²⁵² M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako..., op. cit., s. 73. Problem przydatności *Słownika* w badaniach tego typu analizowałam na konkretnym materiale, z uwzględnieniem metod językoznawstwa statystycznego, w artykule „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” w *badaniach nad regionalnym zróżnicowaniem polszczyzny w zakresie leksyki*, w: *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2011, s. 271-278. Z fragmentów tego artykułu korzystam w niniejszym podrozdziale.

²⁵³ Pod adresem: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/publication?id=17781&tab=3>.

²⁵⁴ Np. <http://www.spxvi.edu.pl/spxvi/>.

²⁵⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku. Zeszyt próbny*, red. M.R. Mayenowa et al., Wrocław 1956, s. VI.

²⁵⁶ Ibidem, s. VII.

próbnym *Słownika*:

W jednym narodzie polskim tyle prawie różnych języków liczyć trzeba, ile w nim jest stanów, kondycyj, profesyj, ile kunsztów i rzemiosł; że zamilczę różność prowincyj tak rozległego kraju, różnemi wyrazami jednoż wyobrazenie malujących²⁵⁷.

Słownik opiera się jednakże przede wszystkim na tekstach drukowanych, w mniejszym stopniu na rękopiśmiennych. Do liczącego 199 pozycji kanonu podstawowego, nieuwzględniającego tekstów niesamodzielnych (typu przedmowy, dedykacje etc.), znajdujących się w obrębie tekstu głównego, włączono tylko 19 rękopisów, co stanowi 10% korpusu²⁵⁸. Są to przede wszystkim zapiski sądowe i inne dokumenty urzędowe, poza tym listy i kazania, wyjątek w tym zbiorze stanowią: *Monomachia* Kochanowskiego, *Rozmowa lwa z kotem* Reja, anonimowa *Wyprawa królowny...* i łacińsko-polski słownik Bartłomieja z Bydgoszczy. Dobór rękopisów wynika zarówno z trudności w dotarciu do tego typu piśmiennictwa, jak i nierzadko z trudności w jego odczytaniu. Stosunkowo niewielka liczba rękopisów uwzględnionych w bazie materiałowej *Słownika* jest szczególnie istotna w kontekście problemu dyferencjacji regionalnej dawnej leksyki, gdyż teksty te, o czym wspominałam, poddane cenzurze jedynie samego autora, teoretycznie zachowały więcej cech językowych charakterystycznych dla danego regionu. Osobny problem stanowią trudności w ustaleniu autorstwa tekstów rękopiśmiennych, co w przypadku zabytków tego typu jest podstawowym sposobem określenia jego przynależności regionalnej.

Ambitny postulat zakładający kompletność szesnastowiecznego słownictwa nie był możliwy do zrealizowania, z czego pomysłodawcy od początku zdawali sobie sprawę. Problemowi słownictwa z różnych względów nieodnotowanego w *Słowniku* przyjrzeni się Danuta Moszyńska w artykule *O słownictwie staropolskim nieobecny* w „*Słowniku polszczyzny XVI wieku*”²⁵⁹ oraz Jolanta Migdał i Bogdan Walczak w artykule *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego (cz. II)*²⁶⁰.

---

²⁵⁷ Ibidem.

²⁵⁸ M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako..., op. cit., s. 66.

²⁵⁹ W: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, op. cit., s. 23-27.

²⁶⁰ „*Studia Językoznawcze. Synchroniczne i Diachroniczne Aspekty Badań Polszczyzny*” II, 2003, s. 211, artykuł przynosi także dalsze uwagi na temat tego *Słownika* oraz m.in. *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*.

Ostatecznie na bazę źródłową charakteryzowanego *Słownika* składa się 259 tekstów kanonicznych. Dla porównania *Bibliografia polska* Estreichera tylko tekstów drukowanych notuje w XVI stuleciu około 1600²⁶¹. Walczak zwraca jednak uwagę na fakt, iż autorzy *Słownika* od początku przewidywali uwzględnienie w nim również leksemów spoza źródeł kanonicznych, czego skutkiem jest ekscerpca dodatkowa, tekstów niekanonicznych, a której wyniki zapisywane są w *Słowniku* w nawiasie klamrowym i nie są wliczane do łącznej liczby poświadczeń leksemu podawanej na początku artykułu hasłowego. Badacz dokonuje także zestawień pokazujących, że liczba leksemów pochodzących ze źródeł uzupełniających oraz liczba dodatkowo ekscerpowanych tekstów wzrasta wraz z kolejnymi tomami *Słownika*²⁶². Gros spośród nich to utwory poświadczające słownictwo specjalistyczne, często o bardzo ograniczonej ekstensji tekstowej, dlatego można się spodziewać, że i w tej grupie znajduje się wiele cech regionalnych.

By zapewnić kompletność geograficzną materiału, *Słownik* uwzględnia piśmiennictwo powstałe na całym polskim obszarze językowym. Zestawienie reprezentacji regionalnej tekstów źródłowych *Słownika* w oparciu o pochodzenie autorów opracowali Osiewicz i Piotrowska. Wynika z niego, że najwięcej autorów wywodziło się z Wielkopolski – 37 (25%); nieco mniej z Małopolski – 33 (22%); następnie z Mazowsza – 21 (14%); Kresów południowych – 13 (9%); Śląska – 5 (3%); najmniej z Kresów północnych – 2 (1%), natomiast aż 36 autorów pozostaje nieustalonych lub niezlokalizowanych (24%)²⁶³.

Zgromadzone teksty drukowane i rękopiśmienne w zależności od objętości zostały poddane różnym typom ekscerpacji: całkowitej, w granicach 50% (co druga strona) lub 20% (co piąta strona). Skuteczność tej metody pozyskiwania leksemów Władysław Kuraszkiewicz przedstawia także w innych swoich pracach²⁶⁴, dowodząc, że już ekscerpca ograniczona do co piątej strony dostarcza 50% całego słownictwa zawartego w analizowanym tekście. Źródła niekanoniczne często poddawane są ekscerpacji wybiórczej.

---

²⁶¹ B. Walczak, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, w: *W kręgu języka polskiego. Śląsko-poznańskie kolokwia lingwistyczne*, Katowice 2001, s. 52.

²⁶² Ibidem, s. 52-53.

²⁶³ M. Osiewicz, A.K. Piotrowska, „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako..., op. cit., s. 71.

²⁶⁴ Zob. m.in.: W. Kuraszkiewicz, J. Łukaszewicz, *Ilość różnych wyrazów w zależności od długości tekstu*, op. cit., s. 168-182.

Budowa artykułów hasłowych *Słownika polszczyzny XVI wieku*, uwzględniająca m.in. różnice znaczeń w obrębie jednego leksemu oraz liczbę użycí leksemu dla każdego z tekstów składających się na bazę źródłową, umożliwia szczegółową analizę poświadczanego materiału, przede wszystkim jednak analizę semantyczną. Przeszkód związanych ze strukturą artykułów hasłowych, z którymi musi zmierzyć się badacz posługujący się narzędziami statystycznymi, jest kilka. Po pierwsze, problem stanowi niekonsekwencja w samej ich budowie, polegająca bądź to na szczegółowym uwzględnieniu wszystkich poświadczeń danego leksemu, rozpisanych na poszczególne teksty źródłowe, bądź na umieszczeniu w obrębie artykułu hasłowego tylko przykładowych poświadczeń, przez co zdarza się, że frekwencja dla danego tekstu źródłowego może być obliczona tylko w przybliżeniu. Poza tym, faktyczną frekwencję leksemu może zafałszować także kilkukrotne uwzględnianie przez *Słownik* poświadczenia fizycznie istniejącego w bazie źródłowej tylko raz, ale funkcjonującego w różnych konstrukcjach gramatycznych. Następne ograniczenie wynika z wciąż trwających prac nad ukończeniem *Słownika*, w wyniku czego nie wszystkie jeszcze leksemy zostały opracowane. Trzecią przeszkodę, o czym już wspominałam, może stanowić nieekscerpowanie tekstów w całości. Zważywszy jednak na rozmach całego przedsięwzięcia, jakim jest tworzenie dzieła leksykograficznego tego typu, oraz rozciągnięcie w czasie związanych z nim prac – zmiany koncepcji opracowywania poszczególnych haseł oraz inne rozwiązania nie powinny zaskakiwać.

Badania statystyczne, wiążące się z zagadnieniem dyferencjacji regionalnej leksyki, wymagają konkretnych i zestawialnych danych liczbowych tak, by można oszacować nie tylko ekstensję tekstową zjawiska, umożliwiającą stwierdzenie, czy dany wyraz miał zasięg ogólnopolski, czy też jego występowanie było ograniczone terytorialnie, ale również tempo i rodzaj przemian w obrębie całego podsystemu. W związku z przedstawionymi niedostatkami *Słownika* wydaje się, że ze względu na specyfikę badań statystycznych jeszcze użyteczniejsze niż artykuły hasłowe są tworzone na jego potrzeby indeksy, które uwzględniają jedynie szczegółową frekwencję danego wyrazu oraz warianty graficzne. Obecnie działają dwie Pracownie Leksykograficzne – w Toruniu oraz Wrocławiu – przygotowujące kolejne tomy *Słownika*. Pracownia toruńska udostępnia badaczom indeksy do wszystkich

powstałych, powstających oraz mających powstać haseł. Ze względu na zalety indeksów wydaje się, iż najbardziej miarodajną metodą badawczą jest zestawienie danych liczbowych zebranych na ich podstawie. Jednakże przy wszystkich możliwościach wykorzystania indeksów należy pamiętać, że to artykuł hasłowy w *Słowniku* stanowi ostateczny efekt opracowania zebranego przez Pracownię materiału. Jest to tym bardziej istotne, że indeksy i kartoteka, a w rezultacie artykuł hasłowy, różnią się nieznacznie bazą źródłową, np. artykuł hasłowy uwzględnia teksty, które nie zostały jeszcze poddane ekscerpacji na etapie sporządzania indeksów. Możliwa jest także sytuacja odwrotna, bowiem indeksy uwzględniają trzy wydania w różny sposób ekscerpowanej *Kroniki* Bielskiego, w artykule zaś kanonicznym tekstem jest tylko wydanie z roku 1564. Z powodu zasygnalizowanych różnic analiza częstości użycia danej oboczności powinna być oparta na materiałach tego samego typu.

Należy również wspomnieć, iż Pracownia dysponuje także drugą wersją charakteryzowanych indeksów, szczegółowszą, gdyż uwzględniającą liczniejsze utwory niesamoistne, to znaczy utwory innych autorów znajdujące się w obrębie tekstu głównego, tj. przedmowy, wstępy, dedykacje, wiersze itp. Indeksy te zostały jednakże opracowane jedynie do litery „O”.

W swoich badaniach opieram się zarówno na indeksach, jak i kartotece oraz artykule hasłowym, co jest skutkiem trwających prac nad ukończeniem *Słownika* oraz bądź to merytorycznej, bądź graficznej przejrzystości zapisu poszczególnych materiałów. Ponadto wskazane różnice między poszczególnymi etapami powstawania *Słownika* (kartoteka i artykuł hasłowy), jak i jego materiałów pomocniczych (dwa typy indeksów), pokazują, że dane w nich zawarte uzupełniają się i niemożliwe jest korzystanie tylko z jednego ich typu.

3.2. Charakterystyka *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*²⁶⁵

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku, mający „wypełnić lukę między *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* a *Słownikiem języka polskiego* pod

---

²⁶⁵ Część informacji zawartych w podrozdziale uzyskałam bezpośrednio od Zespołu opracowującego *Słownik* podczas kilku kwerend przeprowadzonych w latach 2010-2012 w warszawskiej Pracowni Historii Języka XVII-XVIII wieku IJP PAN.

redakcją W. Doroszewskiego, który obejmuje materiał od 2. połowy XVIII wieku”²⁶⁶, jest tworzony przez warszawską Pracownię Historii Języka XVII-XVIII wieku Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk. Zeszyt próbny *Słownika* ukazał się w roku 1996, choć Zespół powołano już w roku 1954²⁶⁷. Po wydaniu w 2004 roku piątego zeszytu wchodzącego w skład pierwszego tomu (obejmującego hasła od *Aspergesm* do *Ażust* oraz suplement i indeks) zmieniono zasady jego opracowywania, tak że obecnie funkcjonuje on wyłącznie w wersji elektronicznej²⁶⁸. Z jednej strony takie rozwiązanie umożliwia jego nieustające, symultaniczne rozbudowywanie, z drugiej jednakże, z punktu widzenia badacza, taka forma *Słownika* (która nigdy nie osiągnie ostatecznej wersji) wymusza konieczność każdorazowego powoływania się na dany etap jego powstawania.

Wytyczony przez bazę źródłową *Słownika* okres rozwoju polszczyzny, od roku 1601 do 1750, wyznacza w niniejszej pracy drugi przekrój synchroniczny.

Kanon źródeł charakteryzowanego leksykonu liczy 271 pozycji i analogicznie do *Słownika polszczyzny XVI wieku* również opiera się przede wszystkim na tekstach drukowanych, w mniejszym stopniu na rękopiśmiennych (47 pozycji, 17,5% zbioru)²⁶⁹. Liczba uwzględnionych rękopisów jest w nim jednak większa niż w poprzednim *Słowniku*, ponadto w ich obręb wchodzi także liczniejsze utwory literatury pięknej, np. Wacława Potockiego czy Krzysztofa Opalińskiego, poza tym różnego rodzaju pamiętniki, raptularze i tak zwane *silva rerum*. Oddzielnie należy wspomnieć o rękopiśmiennych dokumentach przynależących do sfery urzędowej, opracowanych jednak i wydanych wspólnie. Uwzględnienie przez autorów *Słownika* większej liczby tekstów rękopiśmiennych jest ściśle związane ze spadkiem produkcji wydawniczej książek w drugiej połowie wieku XVII (utrzymującej się przez około stulecie, przez co okres ten nazywany jest wiekiem rękopisów²⁷⁰), wynikającym m.in. z cenzury kościelnej oraz ogólnej, będącej skutkiem wojen,

---

²⁶⁶ *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*, oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków 1996, s. VIII.

²⁶⁷ B. Walczak, *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (recenzja), „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” IV (XXIV), 1997, s. 225.

²⁶⁸ Pod adresem: <http://sxvii.pl/index.php>.

²⁶⁹ *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*, op. cit., s. LVIII.

²⁷⁰ Zob. m.in.: *Polshczyzna XVII wieku...*, op. cit., s. 16; Por. M. Prejs, *Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej*, Warszawa 2009, s. 15-18.

pauperyzacji społeczeństwa²⁷¹. Ponadto także z prywatnym/domowym nurtem piśmiennictwa, z założenia nieprzeznaczonym do druku²⁷².

Według początkowych założeń pomysłodawców *Słownika*, kanon źródeł miał liczyć 422 pozycje, czyli znacznie więcej niż kanon *Słownika polszczyzny XVI wieku*, niewiele jednak w stosunku do liczby druków notowanych przez *Bibliografię polską* Estreichera – 5300 tylko dla XVII stulecia²⁷³. Z tej liczby „60 najważniejszych tekstów zostało objętych pełną ekscerpcją całości lub części utworu. Powstał w ten sposób trzon kartoteki słownikowej, gwarantujący jej kompletność w zakresie najczęstszego, podstawowego słownictwa. W wypadku pozostałych tekstów została zastosowana ekscerpcja wybiórcza, a w kilku wypadkach mieszana (pełna w odniesieniu do niewielkiej partii – 70-100 stron – tekstu, wybiórcza w odniesieniu do reszty)”²⁷⁴. U schyłku lat 80. zdecydowano się jednak na zawężenie korpusu do tekstów już wyekscerpowanych – było ich podówczas 228, by w kolejnej dekadzie na nowo powrócić do przerwanej ekscerpcji, głównie wybiórczej (rozumowanej, pomijającej wyrazy powszechnie używane), uwzględniając także teksty spoza pierwotnie wyznaczonego kanonu²⁷⁵. Ostatecznie baza materiałowa *Słownika* składa się z 271 pozycji źródłowych, a kartoteka z ponad 86 000 haseł (dla porównania: słownik S.B. Lindego liczy ok. 60 000 haseł, *Słownik polszczyzny XVI wieku* najprawdopodobniej ponad 70 000)²⁷⁶, co w połączeniu z różnymi typami ekscerpcji (obok pełnej/ciągłej także: wybiórczą, mieszaną oraz dodatkową; całkowitą obok częściowej) z pewnością również nie może gwarantować kompletności słownictwa tego okresu. Walczak stwierdza, że o leksykalnej kompletności tego *Słownika* można wnioskować „jedynie w trybie prognozy”, właśnie na podstawie „opublikowanych danych o kanonie źródeł i przebiegu ekscerpcji”²⁷⁷. Należy jednak wspomnieć, iż rezygnacja z wersji drukowanej na rzecz wersji wyłącznie elektronicznej i związane z nią możliwości dynamicznego

²⁷¹ S. Urbańczyk, *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku*, op. cit., s. 241; H. Wiśniewska, *Sytuacja języka polskiego w XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992, s. 7.

²⁷² Cz. Hernas, *Barok*, Warszawa 2006, s. 580.

²⁷³ B. Walczak, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, op. cit., s. 54.

²⁷⁴ Idem, *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (recenzja), op. cit., s. 226.

²⁷⁵ *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*, op. cit., s. VIII-XI.

²⁷⁶ B. Walczak, *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (recenzja), op. cit., s. 227.

²⁷⁷ Idem, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, op. cit., s. 53-54.

rozbudowywania *Słownika* spowodowała, że ponownie zwiększono liczbę ekscerpowanych tekstów.

Z powodu różnych sposobów ekscerpacji przy haśle słownikowym znajdują się dwie liczby informujące o frekwencji: ciągłej i wybiórczej. Śledząc liczbę poświadczeń analizowanego korpusu, nie wprowadzałam takiego rozróżnienia. Wszystkie poświadczenia liczone były łącznie, gdyż wytyczony korpus składa się zarówno z leksemów powszechnie używanych, np. *albo, który, piękny* – które „wychwyci” ekscerpacja ciągła, nawet tylko częściowa, jak i wyrazów, których występowanie jest ściśle związane z tematyką utworów, np. *wuj, stryj, południe* – które „wychwyci” ekscerpacja wybiórcza. Zatem różne metody ekscerpacji i kilka kombinacji ich połączenia nie stanowią przeszkody przy tak zróżnicowanym korpusie wyrazów.

„Udział poszczególnych regionów Polski w ekscerpowanym materiale (za jednostkę uważa się tu tekst, zabytek, a nie autora) przedstawia się następująco:

- pierwsze miejsce zajmują źródła małopolskie – jest ich w kanonie 61, co stanowi ponad 22% zbioru;
- na drugim miejscu plasują się teksty, których autorzy pochodzili z Kresów Południowo-Wschodnich (Ziem Ruskich) (44 – ponad 16%);
- trzecią pozycję mają zabytki wielkopolskie (37 – ok. 13,5% zbioru);
- w następnej kolejności idą: Mazowsze (27 – ok. 10%);
- Pomorze (Ziemie Pruskie) (25 – 9,33%);
- Kresy Północno-Wschodnie (Ziemie Litewskie) (23 – 8,6%);
- i na końcu Śląsk (12 źródeł – 4,5%).

Znaczną część źródeł (42 – ponad 15%) stanowią pozycje niemożliwe do zlokalizowania, bądź to ze względu na brak wiadomości o pochodzeniu autora, bądź ze względu na anonimowość autora dzieła (literatura plebejska). Wiele jest też źródeł autorów zbiorowych (np. archiwalia, rejestry itp.)²⁷⁸.

Warto zaznaczyć, iż pierwotna koncepcja *Słownika* uległa na przestrzeni ostatnich lat dużej zmianie, tak że obecnie zespół go opracowujący koncentruje się przede wszystkim na uchwyceniu bogactwa leksyki polszczyzny XVII i pierwszej połowy XVIII wieku, nie zaś – jak to ma miejsce w przypadku słownika

---

²⁷⁸ *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*, op. cit., s. LVIII.

rejestrującego polszczyznę szesnastowieczną – również na szczegółowej frekwencji każdego z leksemów, uwzględnianej w artykule hasłowym. Frekwencja w obrębie opracowanych już haseł wersji drukowanej określana jest szczegółowo tylko gdy liczy mniej niż 299 poświadczeń, powyżej tej liczby stosowane są orientacyjne określenia graficzne: *x* oznacza liczbę poświadczeń od 300 do 500 (wyraz dość częsty), *xx* – od 500 do 1000 (wyraz częsty), *xxx* – powyżej 1000 (wyraz bardzo częsty)²⁷⁹. W wersji elektronicznej zrezygnowano z podawania danych frekwencyjnych. Niestety, *Słownik* zgodnie z założeniem Zespołu, iż liczba cytatów zostanie ograniczona do „niezbędnego minimum”²⁸⁰, nie podaje zbyt wielu przykładów, wymienia przede wszystkim same formy, bez „jakiegokolwiek (ani szczegółowej, ani ogólnej, ograniczonej do wskazania źródła) lokalizacji”²⁸¹. Wersja elektroniczna wprawdzie uwzględnia lokalizacje, wciąż jednak nie zawiera zbyt licznych przykładów. Dodając inne zmiany wprowadzone przez autorów, można stwierdzić, że jest to obecnie dzieło leksykograficzne zupełnie innego typu niż pierwotna wersja drukowana.

Z powodu wciąż bardzo wstępnego etapu powstawania oraz sposobu opracowania frekwencji *Słownik* ten nie dostarcza takich możliwości jak *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Jednakże wyekscerpowany na jego potrzeby materiał również został przez zespół Pracowni opracowany frekwencyjnie (choć w inny sposób, nie leksemami, a utworami i dopiero w ich obrębie poszczególnymi leksemami wraz z frekwencją), i przy odpowiednim ułożeniu pozwala na porównanie ze sobą obydwu słowników.

Podsumowując, warto podkreślić, że obydwa scharakteryzowane tu pokrótce *Słowniki* różnią się od siebie zarówno na poziomie samej koncepcji, jak i na poziomie szczegółowych rozwiązań. Obydwu też ze względu na kanon źródeł będący „tylko” pewnym wyborem tekstów reprezentujących daną epokę oraz wykorzystanie różnych typów ekscerpcji daleko do kompletnego poświadczenia zasobu leksykalnego danej epoki. Z tego względu wyliczenia dotyczące frekwencji

---

²⁷⁹ Ibidem, s. XIV.

²⁸⁰ *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, t. I, z. 1, Kraków 1999, s. XV.

²⁸¹ J. Migdał, B. Walczak, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego (cz. II)*, op. cit., s. 215.

poszczególnych leksemów, które zostaną przedstawione w części materiałowej pracy, nie mogą być traktowane ostatecznie i niepodważalnie. Jednakże świadomość pewnych niedostatków i ograniczeń obydwu *Słowników* może być dla badacza, według Walczaka, „wnioskiem konstruktywnym w tym sensie, że [...] już sama z siebie w pewnej mierze niweluje ujemne skutki tych ograniczeń i niedostatków [...]”²⁸².

---

²⁸² B. Walczak, *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, op. cit., s. 55.

CZĘŚĆ II. Analiza materiału

Wytyczony na podstawie dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego korpus leksemów został podzielony na dwie grupy, w zależności od funkcji pełnionej w dyskusji. Do grupy pierwszej przyporządkowano regionalne oboczności leksykalne, które w toku dyskusji były wykorzystywane jako argumenty popierające daną hipotezę, w literaturze przedmiotu stanowią one często powielany zbiór, są to:

1) *abo* || *albo*²⁸³; 2) *iż(e)* || *eż(e)*; 3) *południe* || *poednie*; 4) *siet(e)m* || *sied(e)m*; 5) *stryj* || *stryk*; 6) *trzymać* || *dzierzeć*; 7) *wuj* || *uj(ek)*; 8) *zawsze* || *zawždy* || *wždy* || *wżda*²⁸⁴.

Grupę drugą tworzą oboczności, które nie pojawiają się w głównym nurcie dyskusji, a których występowanie – jak sygnalizują badacze – również może być warunkowane regionalnie:

1) *ale* || *lecz* || *ali*; 2) *do* || *k(u)*; 3) *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy* || *inkszy*; 4) *jedno* || *jeno* || *tylko*; 5) *jenże* || *który*; 6) *każdy* || *koždy*; 7) *piękny* || *piekny*; 8) *ponieważ* || *bo* || *bowiem* || *abowiem*; 9) *wszytek* || *wszyciek* || *wszystek*; 10) *wszak* || *wszakoż*.

Podział ten stanowił jedynie punkt wyjścia do stworzenia korpusu, do którego opisu zostanie zastosowane kryterium genezy cechy słownikowej, scharakteryzowane w podrozdziale *Regionalizm wyrazowy*. W ten sposób w obrębie

²⁸³ Oboczność ta w pracach niektórych badaczy traktowana była inaczej, jako cecha drugorzędna w dyskusji, z sugestią, że jej składniki również mogły być warunkowane geograficznie.

²⁸⁴ Zob. jw.

zbioru leksemów wydzielał oboczności wywodzące się z pierwotnych różnic fonetycznych i/lub morfologicznych, oboczności opierające się na różnych podstawach leksykalnych oraz oboczności łączące obydwie właściwości.

Przystępując do opisu cech leksykalnych, w oparciu o *Słownik staropolski* i/lub ustalenia innych badaczy, staram się choć orientacyjnie uchwycić stan wyjściowy, tzn. liczbę poświadczeń oraz ekstensję terytorialną cechy. Ze względu na trudności związane z lokalizacją geograficzną tekstów staropolskich, nie rozstrzygam o przynależności regionalnej cech, ograniczając się tylko do podania przykładów pochodzących z różnych regionów. Nie odwołuję się także w szczegółach do prac innych autorów omawiających funkcjonowanie leksemów wyodrębnionego korpusu w dobie średniopolskiej, gdyż są to przede wszystkim prace bardzo drobiazgowo, oparte na nieporównywalnie mniejszym materiale, niestosujące metod statystycznych. Sygnalizuję natomiast, jakie inne, pozaregionalne czynniki, mogły wpływać na frekwencję danej oboczności.

Analizę wyodrębnionych par bądź szeregów wyrazowych rozpoczynam od podania liczby wszystkich notowanych przez słownik poświadczeń, a następnie, w toku szczegółowej analizy materiału, opieram się tylko na tekstach, które udało się przyporządkować do regionu bądź to na podstawie autora, bądź, jak na przykład w przypadku tekstów urzędowych, tytułu. Z tego względu wyliczenia dotyczące ogólnej liczby użyć wariantów zawarte w tabelach będą zawsze mniejsze od tych przytaczanych na wstępie. Tym samym do materiału z tekstów anonimowych, lub których autor pozostaje bliżej niezlokalizowany, odwołuję się tylko w wyjątkowych wypadkach, m.in. gdy poświadczają rzadko występującą formę. Tak samo postępuję w przypadku tekstów niekanonicznych dwu słowników, nie uwzględniam ich także w danych statystycznych. Procedura jest powtarzana przy kolejnym słowniku. W opisie posługuję się skrótami utworów funkcjonującymi w analizowanych słownikach²⁸⁵, ich rozwiązania podaję na końcu pracy.

---

²⁸⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku*: źródła kanoniczne na podstawie: *Bibliografia kanonu źródeł Słownika*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., s. XLIV-CI; teksty niekanoniczne na podstawie: <http://www.spxvi.edu.pl/spxvi/korpus.php?menu=1&edit=1>, [15.10.2011]; *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*: źródła kanoniczne na podstawie: *Bibliografia. Alfabetyczny wykaz skrótów i źródeł Słownika*, w: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*, op. cit., s. XX-LVII oraz w t. I, s. XX-LXII; źródła niekanoniczne na podstawie materiałów Pracowni.

Pomimo stosowania wypracowanego schematu opisu cech wyrazowych wytyczonego zbioru, szczegółowe rozwiązania są każdorazowo ściśle uzależnione od specyfiki danej oboczności, to znaczy m.in. od liczby poświadczeń i ekstensji tekstowej jej składników.

1. Analiza oboczności wyrazowych

1.1. Oboczności wywodzące się pierwotnych procesów fonetycznych i/lub morfologicznych

albo || abo

Oboczność form *albo* i *abo*, wywodzących się z prasłowiańskiego **alibo*²⁸⁶, funkcjonuje w literaturze przedmiotu w dwóch kontekstach. Pierwszym z nich jest dyferencjacja geograficzna: formę *abo* uznaje się za wielkopolską²⁸⁷ lub szerzej – północnopolską²⁸⁸, i przeciwstawia małopolskiej *albo*. Według Kuraszkiewicza powszechna w dzisiejszych gwarach postać *abo* w staropolszczyźnie była wyrazem „prawdopodobnie tylko wielkopolskim”, poświadczonym w rotach sądowych poznańskich, pyzdrowskich, niekiedy także w sieradzkich i czerskich. Zapiski tego typu pochodzące z Małopolski i Mazowsza, podobnie jak kazania i psalterze, mają tylko *albo*²⁸⁹. Obydwa warianty poświadczą jedynie Biblia królowej Zofii²⁹⁰. W tekstach mazowieckich *abo* pojawia się u schyłku doby staropolskiej. Wiek XV można zatem uznać za czas upowszechniania się leksemu *abo* poza Wielkopolską, najpierw w Małopolsce, następnie także na Mazowszu.

Drugi kontekst dotyczący analizowanej pary leksemów tworzy zróżnicowanie stylistyczne zabytków: *albo* traktuje się w literaturze jako formę literacką, natomiast *abo* jako charakterystyczną dla rejestru potocznego. Według Rosponda „literackie *albo* używane przez klasyczną prozę religijno-biblijną (*Kazania świętokrzyskie, Psalterz floriański, Kazania gnieźnieńskie*) nie dopuszczało regionalnego *abo*, które nieśmiało dojdzie do głosu w piśmiennictwie o silniejszym nacechowaniu dialektycznym (niektóre partie *Biblia Zofii, Psalterza floriańskiego II*)”²⁹¹. Wiadomo,

²⁸⁶ *Albo* [hasło], w: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 18.

²⁸⁷ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126.

²⁸⁸ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949, s. 200.

²⁸⁹ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126.

²⁹⁰ Idem, *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, op. cit., s. 358.

²⁹¹ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 200.

że Jan Malecki poprawia *abo* na *albo*²⁹², z drugiej jednak strony Rospond, wykorzystując indeksy IBL do *Słownika polszczyzny XVI wieku*, pokazuje „awans literacki spójnika *abo*, spychanego w średniowieczu do zabytków świeckich i nacechowanych dialektycznie”²⁹³. Na literackość formy *albo* wskazuje również Urbańczyk, który w upowszechnianiu się w XVI wieku formy *abo* upatruje pomyłki związanej z zamianą *albo* na *abo* wprowadzoną 343 razy w drugim wydaniu Rejowej *Postylli*²⁹⁴, przygotowanej na początku lat 60. przez tłocznię M. Wirzbięty.

Słownik staropolski wariant *albo*²⁹⁵ notuje ok. 80 razy (np. w Biblii Zofii oraz zapiskach i rotach polskich ziemi warszawskiej), wariant *abo*²⁹⁶ natomiast ok. 30 razy (przykłady tej formy pochodzą m.in. z tych samych zabytków). *Słownik polszczyzny XVI wieku* poświadcza już znacznie większą liczbę użyc obydwu form: *albo* notuje 22447 razy (21849 w drukach i 598 w rękopisach, co stanowi odpowiednio 97,3% i 2,7% wszystkich użyc wariantu); *abo* zaś 10065 razy (9663 w drukach i 402 razy w rękopisach – 96% i 4% użyc). Stosunek wszystkich poświadczeń *albo* do *abo* wynosi 69% do 31%.

Stratyfikację regionalną w szesnastowiecznych tekstach drukowanych, przyporządkowanych do regionu na podstawie pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 4.

---

²⁹² S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 201.

²⁹³ Idem, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 158-160.

²⁹⁴ S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku...*, op. cit., s. 160.

²⁹⁵ *Słownik staropolski*, op. cit., t. I, s. 22-23.

²⁹⁶ Ibidem, s. 8-9.

Leksem Region	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	39	7953	59,6%	31	5395	40,4%
Małopolska	71	4893	69,1%	43	2186	30,9%
Mazowsze	15	1618	61,2%	14	1025	38,8%
Kresy południowe	13	5440	86,2%	10	873	13,8%
Kresy północne	3	29	96,7%	1	1	3,3%
Śląsk	3	188	89,5%	1	22	10,5%
Prusy	1	581	97,6%	1	14	2,4%
Razem	145	20702	68,5%	101	9516	31,5%

Tab. nr 4. Liczba użyć *albo* i *abo* w SIXVI²⁹⁷ – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 4 pokazuje, że zarówno formę *albo*, jak i *abo* znają autorzy wszystkich regionów, jednak to *albo* stanowi w większości z nich wariant wyraźnie dominujący. Wyjątek stanowią druki autorstwa Wielkopolan, w których forma ta znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego, a także Mazowszan, w których osiąga tylko nieco ponad 60% ogółu użyć. W dwóch regionach, na Kresach południowych i Śląsku, *albo* znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, a w kolejnych dwóch, Kresach północnych i Prusach, przekroczyło już próg wyznaczający status normy. Tym samym frekwencja opozycyjnego *abo* jest regionalnie bardzo zróżnicowana i osiąga od kilku procent w peryferycznych Prusach i na Kresach północnych do 40% w centrum badanego obszaru. Biorąc pod uwagę wszystkie użycia analizowanych form, wariantem dominującym w drukach XVI-wiecznych autorów jest postać *albo*. Jednakże proces normalizacyjny jeszcze się w nich nie rozpoczął, ewentualnie można uznać, że wariant ten znajduje się na wstępnym etapie procesu normalizacji, gdyż przekroczył próg średniej rozwojowej. W tym czasie forma opozycyjna *abo* stanowi wariant zanikowy, osiągający nieco ponad 30% użyć w obrębie pary.

Wśród pisarzy wielkopolskich, drukujących w oficynach całego kraju, obydwie charakteryzowane formy, *albo* i *abo*, stosuje np. J. Wujek: *WujJud* 350x : 21x (1570, Kraków, M. Szarffenberger), *WujNT* 7x : 1470x (1573, Kraków,

²⁹⁷

W podpisach tabel na oznaczenie *Słownika polszczyzny XVI wieku* używam skrótu SIXVI.

A. Piotrkowczyk). Wyłącznie **albo** używają np. M. Pudłowski: *PudlDydo* 15x (1600, b.m.dr., b.dr.), *PudlFr* 27x (1586, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski) oraz M. Strykowski: *StryjKron* 293x (1582, Królewiec, J. Osterberger); natomiast wyłącznie **abo** m.in. S. Murzynowski: *MurzHist* 75x, *MurzNT* 244x, *MurzOrt* 14x, którego wszystkie utwory wydał w 1551 roku w Królewcu A. Aujezdecki, a także J. Niemojewski: *NiemObr* 76x (1583, [Kraków], A. Rodecki).

W Małopolsce obydwu form w tym samym utworze używa m.in. Biernat z Lublina w *BierEz*: **albo** 39x, **abo** 2x (1578, Kraków, S. Szarfenberger), choć w znacznie wcześniejszym *BierRaj* stosuje wyłącznie **albo** 6x (1513, Kraków, F. Ungler). Inny Małopolanin M. Kromer również zna obydwie formy, jednak **abo** pojawia się w jego wydanych przez krakowską tłocznnię Ł. Andrysowica kazaniach wyjątkowo: *KromRozmI* 200x : 1x (1551), *KromRozmII* **albo** 212x (1552), *KromRozmIII* 369x : 1x (1553). Z kolei J. Lubelczyk tylko wyjątkowo użył **albo** wobec regularnego **abo**: *LubPs* 1x : 49x (1558, Kraków, M. Wirzbięta). Wyłącznie jeden wariant, **albo**, pojawia się w dwóch Wietorowych wydaniach *Marcholta* Jana z Koszyczek: *March*¹ 4x (1521), *March*³ 1x (1539). Brak wśród Małopolan autora stosującego wyłącznie **abo**.

Spośród pisarzy mazowieckich dwu form używa np. Sz. Budny: *BudBib* **albo** 325x, **abo** 159x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczńskiego), *BudNT* 196x : 23x (1574, Łosk, Daniel z Łęczycy). Wyłącznie **albo** stosuje np. S. Grzepski: *GrzepGeom* 95x (1566, Kraków, Ł. Andrysowic), natomiast niemal wyłącznie **abo** B. Paprocki: *PaprPan* 16x (1575, Kraków, M. Wirzbięta), *PaprUp* 1x : 51x (1587, b.m.dr., b.dr.).

Na Kresach południowych obydwa warianty, **albo** i **abo**, stosuje m.in. S. Sarnicki: *SarnStat* 2886x : 474x (1594, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), *SarnUzn* 54x : 6x (1564, [Kraków], M. Wirzbięta); tylko **albo** zaś np. S. Orzechowski: *OrzList* 28x, *OrzQuin* 108x, *OrzRozm* 129x, wszystkie dzieła autora wydano prawdopodobnie w Krakowie u Ł. Andrysowica. Brak na ziemiach południowokresowych pisarza używającego wyłącznie formę **abo**.

Tylko trzy druki północnokresowe poświadczają analizowaną oboczność: utwory S. Kołakowskiego notują wyłącznie **albo**: *KolakCath* 12x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów), *KolakSzczęśl* 16x (1593, Wilno, J. Markowicz), natomiast

dedykacja braci H. i A. Kawieczyńskich dodana do Biblii Sz. Budnego zawiera jednokrotne użycia obydwu wariantów (*BudBibKaw*, 1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczyńskiego).

Spośród trzech tekstów pochodzących ze Śląska dwa poświadczają wyłącznie wariant **albo**: A. Calagiusa *Calag* 8x (1579, Wrocław, prawd. J. Szarffenberg) oraz F. Mymera *Mymer*¹ 1x (1528, Kraków, M. Szarffenberg). Obydwa warianty stosuje natomiast O. Strumieński: *Strum albo* 179x, **abo** 22x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic).

Druki pruskie reprezentowane są tylko przez jeden tekst M. Krowickiego: *KrowObr*, w którym **albo** pojawia się 581x obok 14x użytego wariantu opozycyjnego **abo** (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Obydwu form używają również drukarnie działające we wszystkich badanych regionach, poza południowokresową tłocznia zamojską M. Łęskiego, która w wydany w 1597 roku utworze Małopolanina P. Cieklińskiego *CiekPotr* stosuje wyłącznie wariant **albo**. Poza tym forma **albo** stanowi także wariant dominujący w drukarniach Wielkopolski, Małopolski, Śląska i Prus, a zbliża się do progu wytyczającego ten etap na Mazowszu. Jedynie w oficynach północnokresowych, Wilna, Brześcia, Nieświeża i Łosku, wariantem dominującym jest **abo**, podczas gdy pisarze wywodzący się z tego terenu (za sprawą Kołakowskiego, u Kawieczyńskich jednokrotne poświadczenia dwu form) niemal bezwyjątkowo używają **albo**, gdyż **abo** zostało udokumentowane tylko raz.

Jednym z drukarzy stosujących wyłącznie formę **albo** jest działający w Toruniu Saksończyk A. Koteniusz, który w 1593 roku wydał *RybGęśli* Wielkopolanina J. Rybińskiego (4x). Podobnie wileńska oficyna Mamoniczów, w której w 1593 roku ukazał *KołakCath* wywodzącego się z ziem północnokresowych S. Kołakowskiego, używa tylko tej formy (12x). Wariant **abo** zaś jako wyłączny stosuje krakowska tłocznia M. Garwolczyka w *WisTr* autorstwa bliżej nieznanego T. Wiszniowskiego, 1585 (7x); oraz prawdopodobnie również działająca w Krakowie przed przenosinami do Rakowa oficyna S. Sternackiego²⁹⁸, odpowiadająca za przygotowanie na przełomie XV i XVI stulecia dwu utworów pochodzącego z Wielkopolski S. Klonowica: *KlonFlis* (70x) i *KlonWor* (71x).

²⁹⁸ Por.: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, op. cit., t. I, s. LIX, LX; *Drukarze dawnej Polski...*, op. cit., t. I, *Małopolska*, cz. 2. *Wiek XVII-XVIII*, vol. 2. *L – Ż*, s. 601-608.

Natomiast w tekście Małopolanina P. Zbylitowskiego (*ZbylPrzyg*), opracowanym przez Sternackiego prawdopodobnie w roku 1600, obok 14x użytego *abo* pojawia się także jednokrotne poświadczenie formy *albo*. Szczegółową frekwencję analizowanych wariantów w drukach poszczególnych regionów, zlokalizowanych geograficznie na podstawie miejsca ich wydania, przedstawia tabela nr 5.

Leksem	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	6	166	84,7%	6	30	15,3%
Małopolska	130	15285	68,9%	83	6903	31,1%
Mazowsze	1	8	57,1%	1	6	42,9%
Kresy południowe	1	49	100%	-	-	-
Kresy północne	15	1100	32,5%	13	2289	67,5%
Śląsk	2	12	85,7%	1	2	14,3%
Prusy	10	4901	93,4%	7	347	6,6
Razem	165	21521	69,2%	111	9577	30,8%

Tab. nr 5. Liczba użyć *albo* i *abo* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Ciekawe wnioski wynikają z porównania tabeli 4 i 5. Okazuje się bowiem, że poza dwoma regionami – Wielkopolską i Kresami północnymi, stosunek użyć *albo* i *abo* jest bardzo zbliżony, zarówno w układzie według pochodzenia autora, jak i miejsca wydania tekstu.

Nieliczne szesnastowieczne teksty rękopiśmienne zawierające analizowane formy *albo* i *abo* charakteryzuje równoważenie się rywalizujących wariantów. W piśmiennictwie tego typu, odznaczającym się mniejszym stopniem normalizacji, uważane za literackie *albo* jest wariantem dominującym w dwóch regionach: w dokumentach urzędowych Mazowsza (*ZapMaz* 1503-1594, *ZaprWar* 1501-1558) oraz we wrocławskim liście cechu rzeźników (*ListRzeź* 1512). Ponadto w jedynym rękopisie pruskim z tego czasu – *ZapKościer* (1579-1589) – wariant *albo* jest wyłączny. W rękopisach wielkopolskich, podobnie jak w drukach autorstwa Wielkopolan, analizowane formy stanowią warianty równoważne, *albo* jednakże zbliża się w nich do górnej granicy tego etapu. Każdy z powstałych w Wielkopolsce, odmiennych stylistycznie, rękopisów dokumentuje obydwie warianty: poznańska

księga złoczyńców *albo* 29x, *abo* 9x (*LibMal* 1543-1554), kazania Jana z Szamotuł *albo* 40x, *abo* 31x (ok. 1525), natomiast słownik Bartłomieja z Bydgoszczy (1532) *albo* poświadcza tylko raz obok 18 przykładów *abo*. Na tym tle wyjątkowo prezentuje się stan rękopisów małopolskich, które ukazują wyraźną dominację wariantu *abo*, osiągającego aż 91% użycie. Niemal wszystkie małopolskie poświadczenia tej formy pochodzą z dokumentu *In Comitiis generalibus Cracoviensibus* (*ComCrac*, 1543), w którym występuje ona 92x obok jednokrotnego użycia *albo*. Pozostałe teksty małopolskie, autorstwa Kochanowskiego i Reja, zawierają obydwie formy – *RejRozm albo* 1x, *abo* 3x (1548-1551), lub tylko jedną – *KochMon albo* 8x (1569-1586), *KochList abo* 1x (1571). Stratyfikację regionalną charakteryzowanych wariantów w rękopisach XVI wieku ukazuje tabela nr 6.

Leksem	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]
Wielkopolska	3	70	54,7%	3	58	45,3%
Małopolska	3	10	9,4%	3	96	90,6%
Mazowsze	2	57	83,8%	1	11	16,2%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	6	85,7%	1	1	14,3%
Prusy	1	59	100%	-	-	-
Razem	10	202	54,9%	8	166	45,1%

Tab. nr 6. Liczba użycie *albo* i *abo* w S1XVI – rękopisy

Suma poświadczeń pochodzących z druków (przyporządkowanych do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopisów powstałych w XVI wieku (tabela nr 7) pokazuje, że wariantem dominującym w piśmiennictwie tego okresu jest postać *albo*. W tekstach dwóch regionów postać ta osiągnęła status normy – pruskich i północnokresowych, a w kolejnych dwóch znajduje się na etapie niepełnej normalizacji – śląskich i południowokresowych, natomiast w małopolskich, a także w mazowieckich przekracza 60% ogółu poświadczeń, więc proces normalizacyjny jeszcze się w nich nie rozpoczął. Wyjątek na tym tle stanowi piśmiennictwo Wielkopolski, czyli regionu, z którego wywodzi się opozycyjne *abo*. Zarówno

bowiem w drukach, jak i rękopisach Wielkopolan **abo** osiąga znaczną liczbę użyć, stanowiąc wariant równoważny z **albo** lub znajdując się na granicy wariantów równoważnego i zanikowego, co odzwierciedla także tabela uwzględniająca sumę poświadczeń. W działających w tym czasie w Wielkopolsce drukarniach, poznańskich i grodzkiej, wyraźnie dominuje **albo**. Podobnie kształtuje się frekwencja form w piśmiennictwie mazowieckim, w tym przypadku jednakże suma użyć nie oddaje odmiennych tendencji obserwowanych w drukach i rękopisach.

Leksem Region	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	42	8023	59,5%	34	5453	40,5%
Małopolska	74	4903	68,2%	46	2282	31,8%
Mazowsze	17	1675	61,8%	15	1036	38,2%
Kresy południowe	13	5440	86,2%	10	873	13,8%
Kresy północne	3	29	96,7%	1	1	3,3%
Śląsk	4	194	89,4%	2	23	10,6%
Prusy	2	640	97,9%	1	14	2,1%
Razem	155	20904	68,3%	109	9682	31,7%

Tab. nr 7. Liczba użyć *albo* i *abo* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Upowszechnianie się formy **albo** kosztem **abo** w analizowanym stuleciu Kuraszkiewicz wiąże z wpływem autorytetu Kochanowskiego²⁹⁹, choć jak pokazuje materiał *Słownika* poeta stosował dwie postacie spójnika, łączna liczba poświadczeń **albo** zawartych w jego utworach wynosi 212, zaś **abo** 66.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku wciąż licznie dokumentuje obydwie analizowane warianty: **albo** występuje w nim łącznie 2774 razy (1223 w drukach i 1551 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 44,1% i 55,9% użyć tego wariantu), natomiast **abo** 2105 razy (1957 w drukach i 148 razy w rękopisach, odpowiednio 93% i 7% użyć). Stosunek wszystkich poświadczeń dwu wariantów wynosi: **albo** 56,9% do **abo** 43,1%.

²⁹⁹

W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126.

Częstość użycia spójników *albo* i *abo* w drukach poszczególnych regionów, przyporządkowanych terytorialnie na podstawie miejsca pochodzenia autora, ukazuje tabela nr 8.

Leksem Region	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	439	61,5%	10	275	38,5%
Małopolska	10	189	26,5%	13	524	73,5%
Mazowsze	6	79	14,1%	7	481	85,9%
Kresy południowe	8	175	54,7%	7	145	45,3%
Kresy północne	2	3	50%	1	3	50%
Śląsk	2	94	97,9%	2	2	2,1%
Prusy	1	1	16,7%	1	5	83,3%
Razem	34	980	40,6%	41	1435	59,4%

Tab. nr 8. Liczba użyć *albo* i *abo* w SłXVII-XVIII³⁰⁰ – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 8 pokazuje, że w opisywanym okresie, podobnie jak w wieku XVI, konkurujące warianty znane są w drukach reprezentujących wszystkie badane regiony, jednakże w stosunku do poprzedniego stulecia liczba użyć *albo* spada, natomiast *abo* wzrasta do tego stopnia, że forma ta znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Sytuacja w regionach jest bardzo zróżnicowana. Siedemnasto- i osiemnastowieczne druki autorstwa Mazowszan notują prawie 86% użyć tej formy, co sytuuje ją w połowie etapu określanego mianem niepełnej normalizacji. Podobnie frekwencja kształtuje się w drukach autorów pruskich, w których znaczny spadek użyć *albo* doprowadził do dominacji formy opozycyjnej *abo*, poświadczającej etap niepełnej normalizacji, a także małopolskich, zbliżających się do tego etapu. Druki pisarzy kresowych, północnych i południowych, poświadczają równowagę wariantów. W drukach autorstwa Wielkopolan, które w poprzednim stuleciu notowały najniższy odsetek użyć wariantu *albo*, znajdującego się na granicy wariantu równoważnego i dominującego, forma *albo* nieznacznie przekroczyła granicę 60% użyć, wyznaczającą dominację wariantu. Poza tym *albo*

³⁰⁰ W podpisach tabel na oznaczenie *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* używam skrótu SłXVII-XVIII.

jest też wariantem dominującym w drukach Ślązaków, gdzie ponadto przekroczyło próg oznaczający koniec procesu normalizacyjnego.

Pośród pisarzy wielkopolskich dwu form, **albo** i **abo**, używa np. S. Solski: *SolArch* 371x : 2x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla), *SolGeom* **abo** 1x (1683-1686, Kraków, druk. J. i M. Schedlów). Jednego wariantu używają m.in. J. Ostroróg: *OstrMyśl* **albo** 16x (1618, Kraków, b.dr.) oraz S. Twardowski: *TwDaf* **abo** 19x (1661, Lublin, wyd. XX w.), *TwLeg* **abo** 19x ([1633], Kraków, b.dr.), *TwPas* **abo** 2x (1701, Kraków, druk. akademicka).

W Małopolsce dwie formy poświadczają m.in. teksty drukowane W. Potockiego: *PotPocz* **albo** 13x, **abo** 153x (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla), *PotFr* 39x : 5x (wyd. XX w.), natomiast utwory rękopiśmienne tego autora notują dwa warianty lub tylko wariant **albo**. Wyłącznie **albo** zawiera np. anonimowe *Włościańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu...: WłośćRoz* 6x (wyd. XX w.), wyłącznie **abo** zaś stosuje np. S. Petrycy: *PetrInstr* 9x (1613, Kraków, druk. M. Loba), *ArPetrSEk* 143x (1618, Kraków, druk. M. Jędrzejowczyka).

Nieliczne druki Mazowszan notujące analizowaną parę zawierają w większości obydwie warianty, **albo** i **abo**, np. *Thesaurus* Knapiusza: 1x : 469x (1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego) oraz *Nowy dykcyjonarz* Trotza: 2x : 2x (1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdyca). Jedynym utworem poświadczającym jedną formę jest *GrochWiersze* S. Grochowskiego: **abo** 2x (1607, Kraków, wyd. XIX w.).

Na Kresach południowych dwa warianty poświadczą np. utwór A. Fredry: *FrKon* **albo** 59x, **abo** 20x (1675, Słuck, b.dr.). Tylko **albo** używa m.in. J. Sobieski w listach: *SobL* 19x (wyd. XX w.). Brak w tym regionie pisarza, u którego występuje wyłącznie **abo**.

Dwa druki północnokresowe notują obydwie spójniki w słowniku K. Szyrwida: *SzyDict* **albo** 2x, **abo** 3x (1642, Wilno, wyd. XX w.), natomiast jeden w utworze M. Bujnowskiego: *BujnDr* **albo** 1x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu).

Dwa utwory Ślązaka A. Gdacjusza poświadczają obydwie warianty: *GdDysz* **albo** 63x, **abo** 1x (1679 Brzeg, J.K. Jakub), *GdPrzyd* 31x : 1x (1680, tamże), choć **abo** zostało użyte w każdym z nich tylko jednokrotnie.

Dwa druki reprezentujące pisarzy pruskich poświadczają użycia obydwu wariantów. Anonimowy *Opis królewszczyzn w woj. chełmińskim, pomorskim*

i malborskim jednokrotne użycie *albo* (*Opis Król*, 1644, wyd. XX w.), zaś *DębWyw* autorstwa W. Dębołęckiego 5x *abo* (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego).

Przyporządkowanie tekstu do regionu na podstawie miejsca wydania również pokazuje, że analizowane warianty są znane w tłoczniach wszystkich regionów. Ogólna frekwencja każdego ze składników opisywanej pary, tak jak w przypadku druków zlokalizowanych terytorialnie w oparciu o pochodzenie ich autorów, wskazuje dominację wariantu *albo*, jednak inaczej kształtuje się częstość użycia leksemów w regionach, co pokazują dane liczbowe zawarte w tabeli nr 9.

Leksem Region	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	3	16	5,9%	3	253	94,1%
Małopolska	17	670	32,8%	24	1373	67,2%
Mazowsze	3	146	94,8%	3	8	5,2%
Kresy południowe	4	110	92,4%	2	9	7,6%
Kresy północne	3	62	46,3%	3	72	53,7%
Śląsk	2	94	95,9%	3	4	4,1%
Prusy	1	3	37,5%	2	5	62,5%
Razem	33	1101	39%	40	1724	61%

Tab. nr 9. Liczba użyc *albo* i *abo* w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Największe zmiany dotyczące frekwencji przy takim ułożeniu materiału ukazują teksty drukowane w Wielkopolsce, na Mazowszu oraz Kresach południowych. W oficynach poznańskich *albo* (będące wariantem dominującym u pisarzy wielkopolskich, nieznacznie przekraczającym 60% użyc) jest wariantem niemal reliktowym. Odwrotnie sytuacja przedstawia się w drukach wydanych przez tłocznie warszawskie, w których formą bliską statusowi normy jest *albo*, natomiast druki autorstwa Mazowszan poświadczają dominację wariantu opozycyjnego *abo*, sięgającą 86% użyc. Podobną frekwencję osiąga *albo* w tłoczniach lwowskich, podczas gdy u autorów pochodzących z Kresów południowych częstość użycia form *albo* oraz *abo* równoważy się. Mazowiecki słownikarz Grzegorz Knapski jako formę

sankcjonowaną normą w 1. połowie XVII stulecia podaje wariant *abo*³⁰¹. Jak pokazuje materiał zawarty w tabeli nr 9, zwyczaję tłoczni, także mazowieckich, są w wieku XVII i 1. połowie wieku następnego zróżnicowane. Jednakże wydzielenie z korpusu druków notujących analizowane warianty tekstów wydanych do połowy XVII wieku, czyli okresu, do którego odnosi się Knapiesz, pokazuje, że łącznie wariant *albo* pojawia się w nich 138 razy, natomiast *abo* aż 1233 razy, co potwierdza popularność drugiej z form.

Inaczej niż w drukach, czy to przyporządkowanych do regionu w oparciu o miejsce pochodzenia autora, czy też miejsce wydania, rozkłada się użycie wariantów *albo* i *abo* w licznych tekstach rękopiśmiennych XVII i 1. połowy XVIII wieku, bowiem uznawane za literackie *albo* stanowi w nich nieco ponad 90% wszystkich użyc w obrębie pary. Będąc wariantem dominującym w tekstach drukowanych tego okresu *abo* w rękopisach stanowi wariant zanikowy. Oboczność form notują rękopisy pochodzące z czterech regionów: w Wielkopolsce *albo* przekroczyło próg wyznaczający status normy, w tekstach kresowych zbliża się do tego progu, natomiast w Małopolsce znajduje się w połowie etapu określanego jako niepełna normalizacja. Szczegółowe dane liczbowe przedstawia tabela nr 10.

Leksem	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	3	513	97,9%	2	11	2,1%
Małopolska	10	626	85,4%	6	107	14,6%
Mazowsze	-	-	-	-	-	-
Kresy południowe	4	45	91,8%	2	4	8,2%
Kresy północne	3	111	93,3%	3	8	6,7%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	20	1295	90,9%	13	130	9,1%

Tab. nr 10. Liczba użyc *albo* i *abo* w S^{XVII-XVIII} – rękopisy

³⁰¹ A. Pihan-Kijasowa, *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, op. cit., s. 127.

Rękopisy notujące charakteryzowaną parę poświadczają tylko wariant **albo** lub obydwaj jej składniki. Jedynym tekstem dokumentującym dwie formy, w którym **abo** stanowi wariant liczniej poświadczony niż **albo**, jest *Księga chamów* J. Trepki (*TrepLib*, ok. 1624): **albo** 21x, **abo** 93x. Ponadto ponad połowa wszystkich poświadczeń postaci **abo** pochodzi właśnie z tego utworu.

Wyraźna dominacja wariantu **albo** w rękopisach powstałych w wieku XVII i 1. połowie XVIII, pokazująca stan niepełnej normalizacji, a także dominacja tego wariantu w całym piśmiennictwie szesnastowiecznym pozwala przypuszczać, że znaczny wzrost liczby użycia wariantu opozycyjnego **abo** w drukach analizowanego okresu (rozpatrywanych z perspektywy autora oraz drukarza) mógł być spowodowany ingerencją pracowników oficyn, uznających go za formę właściwszą.

Suma wszystkich użycia analizowanych form poświadczonych w drukach i rękopisach tego czasu, czyli obraz wynikający z notacji leksykograficznych, pokazuje, że spójnikiem częściej używanym, będącym na granicy wariantów równoważnego i dominującego, jest **albo**. Rozkład użycia analizowanych wariantów w poszczególnych regionach cechuje jednak znaczne zróżnicowanie, co obrazuje tabela nr 11. Na jej podstawie widać, że **albo** stanowi też wariant dominujący w tekstach wielkopolskich i północnokresowych, w których znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, oraz śląskich, w których osiąga status normy. Teksty małopolskie oraz południowokresowe pokazują równoważenie się rywalizujących form, choć w tych drugich **albo** znajduje się na granicy wariantu dominującego. W dwóch pozostałych regionach, tj. na Mazowszu i Prusach, wariantem dominującym, będącym na etapie niepełnej normalizacji, jest opozycyjne **abo**.

Leksem	<i>Albo</i>			<i>Abo</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	8	952	76,9%	12	286	23,1%
Małopolska	20	815	56,4%	19	631	43,6%
Mazowsze	6	79	14,1%	7	481	85,9%
Kresy południowe	12	220	59,6%	9	149	40,4%
Kresy północne	5	114	91,2%	4	11	8,8%
Śląsk	2	94	97,9%	2	2	2,1%
Prusy	1	1	16,7%	1	5	83,3%
Razem	54	2275	59,2%	54	1565	40,8%

Tab. nr 11. Liczba użyć *albo* i *abo* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Druki i rękopisy powstałe w dobie średniopolskiej ukazują niezakończony jeszcze proces rywalizacji dwu postaci charakteryzowanego spójnika: *albo* i *abo*. Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego analizowanych wariantów uwzględnia tabela nr 12.

Leksem	SłXVI		SłXVII-XVIII	
	<i>Albo</i>	<i>Abo</i>	<i>Albo</i>	<i>Abo</i>
Wielkopolska	59,5%	40,5%	76,9%	23,1%
Małopolska	68,2%	31,8%	56,4%	43,6%
Mazowsze	61,8%	38,2%	14,1%	85,9%
Kresy południowe	86,2%	13,8%	59,6%	40,4%
Kresy północne	96,7%	3,3%	91,2%	8,8%
Śląsk	89,4%	10,6%	97,9%	2,1%
Prusy	97,9%	2,1%	16,7%	83,3%
Razem	68,3%	31,7%	59,2%	40,8%

Tab. nr 12. Stosunek użyć *albo* i *abo* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy³⁰²

³⁰² Tabele ukazujące tempo przebiegu procesu normalizacyjnego, pojawiające się na końcu rozdziałów, powtarzają dane statystyczne zawarte w tabelach uwzględniających sumę poświadczeń z druków i rękopisów każdego ze słowników, wyrażoną za pomocą liczb bezwzględnych oraz procentów, wraz z liczbą tekstów.

Zestawienie częstości użyć każdego ze składników oboczności w dwu przekrojach synchronicznych wyznaczonych przez materiał słownikowy pokazuje, że ogólna frekwencja formy **albo** spadła, tak że z wariantu dominującego w wieku XVI stała się w tekstach siedemnasto- i osiemnastowiecznych formą znajdującą się na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Wciąż przekraczające 50% użyć **albo** znajduje się na zaproponowanym przez Rzepkę etapie wstępnej normalizacji.

Frekwencja rywalizujących form w poszczególnych regionach jest w wieku XVII i 1. połowie XVIII bardziej zróżnicowana niż w poprzednim stuleciu, gdy teksty wszystkich regionów pokazywały różny stopień dominacji **albo**. W dwóch z siedmiu opisywanych regionów liczba użyć **albo** wzrosła, w Wielkopolsce stając się wariantem dominującym, który nieznacznie przekroczył już próg wytyczający etap niepełnej normalizacji, na Śląsku zaś osiągając status normy. Druki i rękopisy pozostałych pięciu regionów wykazują spadek użycia tej formy do tego stopnia, że w tekstach małopolskich rywalizujące warianty stają się równoważne, natomiast w południowokresowych **albo** znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Nieznacznie spadła też liczba użyć **albo** na Kresach północnych, wciąż jednak przekracza 90% poświadczeń. Największy spadek notują nieliczne teksty pochodzące z Prus, w których **albo** z wariantu niemal wyłącznego staje się wariantem zanikowym, a także teksty reprezentujące obszar Mazowsza, w których spada do poziomu wariantu zanikowego. Dominacja wariantu **albo** w piśmiennictwie XVI wieku oraz rękopisach XVII i 1. połowy wieku XVIII, natomiast wariantu **abo** w drukach tego okresu może wskazywać na ingerencję drukarzy, wynikającą z uznania tego wariantu za „lepszy”, co postulował też Knapiusz. Owa ingerencja pokazuje konserwatyzm środowiska drukarskiego.

Warianty **albo** i **abo** znane są na całym polskim obszarze językowym, a znaczne wahania częstości ich użycia w poszczególnych regionach w obrębie całej doby średniopolskiej pokazują, że trudno traktować którąś z form jako regionalizm wyróżniający dany obszar ze względu na frekwencję. Zebrany materiał pokazuje również, że autorzy tworzący w okresie średniopolskim używają obydwu wariantów, nierzadko także w obrębie jednego tekstu.

Badająca oboczność **albo** || **abo** Pihan-Kijasowa konstatuje: „norma **albo** ustaliła się ostatecznie po XVII w. Słownik Lindego [...] notuje obydwa warianty

[...], przy czym *abo* dokumentuje przykładami głównie z XVI i XVII w., zaś *albo*, choć notowane przez słownikarza już od XVI w., ma dokumentację głównie z XVII i XVIII w. *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego [...], uwzględniający materiał leksykalny od połowy XVIII w., podaje już tylko postać *albo*³⁰³. Opracowany w niniejszym rozdziale materiał ustępujące *abo* notuje jeszcze w kilku drukach 1. połowy XVIII stulecia: S. Twardowskiego *TwPas* 2x *abo* (1701); anonimowym *PromMed* 1x *abo* obok 24x *albo* (1716); S. Leszczyńskiego *LeszczGłos* 49x *abo* (1733); A. Morsztyna *CorMorszACyd* 2x *abo* obok 11x *albo* (1752); Trotza *Nowym dykcjonarzu* 2x *abo* obok także 2x *albo* (1764) oraz dwóch rękopisach: A. Sapiehy *SapADiar* 3x *abo* obok 13x *albo* (1730-1733) i A. Kamonieckiego *KomDziej* 3x *abo* obok 189x *albo* (1. poł. XVIII w.).

Wydaje się także, iż na podstawie omówionego materiału trudno utrzymać tezę o literackim charakterze leksemu *albo*, potocznym natomiast *abo*. Obydwa warianty analizowanego spójnika poświadczają bowiem zarówno teksty drukowane, jak i rękopiśmienne, ponadto rozmaite gatunki literackie, przekłady Biblii, literatura specjalistyczna, poezja, kazania etc. Zagadnienie to wymaga jednak szczegółowych badań.

Warto również wspomnieć, że wariantywność form mogła być warunkowana nie tylko czynnikami geograficznymi czy szeroko rozumianymi czynnikami stylistycznymi, ale także stricte technicznymi, związanymi ze składem tekstu, co między innymi na przykładzie oboczności *albo* || *abo* rozważa Marek Osiewicz. Ustalenia badacza sugerują, że „zecer mógł, a – w przypadku krótkiego rozmiaru wersu – nawet musiał ingerować w postać graficzną tekstu, i że ingerencja ta mogła polegać zarówno na likwidowaniu redundancji zapisu już utrwalonego, tradycyjnego, jak i – co dla językoznawcy najistotniejsze – na korzystaniu z całego repertuaru takich form obocznych interpretowanych przez nas jako warianty graficzne, fonetyczne czy morfologiczne, które różniły się szerokością zapisu”³⁰⁴.

³⁰³ A. Pihan-Kijasowa, *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, op. cit., s. 128.

³⁰⁴ M. Osiewicz, *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Książ o gospodarstwie” z 1549 roku*, maszynopis (w druku).

iny || inszy || inny || inakszy || inkszy

Pierwotną staropolską postacią dzisiejszego przymiotnika **inny** była forma **iny**, wywodząca się z prasłowiańskiego *inъ*, z niej też powstały oboczne postacie: **inszy** oraz **inny**. **Iny** – forma najstarsza, najwcześniej też została wyparta z polszczyzny literackiej³⁰⁵. Komparatywna forma **inszy** pojawia się *Kazaniach świętokrzyskich*, zatem pod koniec wieku XIV, po czym szybko się upowszechnia, ze względu jednak na „trudności natury fonetycznej”³⁰⁶ ustępuje z języka literackiego w ciągu wieku XIX³⁰⁷, do dziś funkcjonując w gwarach. Rzadkie formy **inakszy** i **inkszy** od początku miały charakter dialektalny³⁰⁸. Według Nitscha forma **inny** pojawia się w zabytkach w XV stuleciu³⁰⁹, choć formami ogólnie wtedy panującymi są **iny** oraz **inszy**, następnie nowa forma na „300 lat znika niemal zupełnie, by nagle ok. r. 1800 znów wypłynąć i tym razem od razu w języku kulturalnym niepodzielnie zapanować”³¹⁰. Jak zauważa natomiast Jadwiga Puzynina, już wcześniej, gdyż w pierwszej połowie wieku XVII, „ówczesny prawodawca języka polskiego, Knapiusz, chciał wprowadzić formę **inny** zamiast **iny**, jako równorzędną z formą **inszy**”³¹¹. Geneza tego wariantu nie jest jasna, badacze upatrują w powstaniu nowej formy wpływu procesów fonetycznych – Moroń³¹² lub morfologicznych – Nitsch³¹³.

Na podstawie stanu dzisiejszych gwar Nitsch³¹⁴, a za nim Kuraszkiewicz³¹⁵ i Rospond³¹⁶ traktują formę **inny** jako właściwość charakterystyczną dla obszaru Mazowsza, która u schyłku XVIII stulecia zastąpiła wielkopolską, później też

³⁰⁵ A. Karasiowa, *Oboczność in(n)y || inszy w historii języka polskiego*, w: *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978, s. 279.

³⁰⁶ P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, op. cit., s. 89.

³⁰⁷ A. Karasiowa, *Oboczność in(n)y || inszy w historii języka polskiego*, op. cit., s. 279.

³⁰⁸ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1952-1956, s. 463.

³⁰⁹ K. Nitsch, *Inny i jego odmiany*, „Język Polski” XXI, 1936, s. 72.

³¹⁰ Ibidem.

³¹¹ J. Puzynina, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 130.

³¹² B. Moroń, *Uwagi nad pochodzeniem geminaty spółgłoskowej w zaimku inny*, „*Slavia Occidentalis*” X, 1931, s. 119.

³¹³ K. Nitsch, *Inny i jego odmiany*, op. cit., s. 72. Szczegółowego przeglądu stanowisk w tej kwestii dokonał M. Osiewicz, op. cit., s. 79-88.

³¹⁴ K. Nitsch, *Inny i jego odmiany*, op. cit., s. 75.

³¹⁵ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 119.

³¹⁶ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 163-165; por. idem, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 206.

małopolską formę *inszy*. Natomiast „pierwotne *iny* – według Rosponda – najdłużej i najsilniej trzymało się w Małopolsce”³¹⁷.

Informacje na temat przymiotnika *inny* i jego oboczności rozsięte po licznych pracach podsumowuje Anna Karasiowa, pisząc: „Oboczność *iny* || *inszy* istniejąca przed r. 1400 zostaje następnie wzbogacona o formę *inny*, która jest wynikiem najpierw fonetycznych (z czym nie wszyscy się zgadzają), a potem słowotwórczych czynników, ta zaś, coraz częściej spotykana od połowy XVI w., w końcu wieku w. XVIII zwycięża obie pozostałe, by zapanować całkowicie w dzisiejszym języku literackim. Jest z pochodzenia mazowizmem, co potwierdza stan panujący dziś w gwarach. Wielkopolską postać *inszy* spotyka się często w gwarach dzięki fonetycznym zmianom umożliwiającym jej istnienie zgodnie z prawami głosowymi, które kazały jej zniknąć z dialektu kulturalnego”³¹⁸.

Słownik staropolski poświadcza cztery postacie tego przymiotnika: formę *iny*³¹⁹ ok. 130 razy (m.in. w *Kazaniach świętokrzyskich*, rotach wielkopolskich, *Rozmyślanii przemyskim*, zapiskach i rotach warszawskich), formę *inszy*³²⁰ ok. 100 razy (np. w *Kazaniach gnieźnieńskich*, zapiskach warszawskich, *Rozmyślanii przemyskim*), formę *inny*³²¹ ok. 70 razy (przede wszystkim w orzeczach, zapiskach warszawskich i *Rozmyślanii przemyskim*), formę *inakszy*³²² natomiast tylko raz w *Regule trzeciego zakonu św. Franciszka* z 1484 roku. Materiał *Słownika* nie notuje formy *inakszy*. Stosunek procentowy wariantów wynosi: *iny* 43,2% : *inszy* 33,2% : *inny* 23,3% : *inakszy* 0,3%.

Słownik polszczyzny XVI wieku także notuje cztery warianty przymiotnika: postać *iny* 5735 razy (5499 w drukach i 236 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 95,9% i 4,1% wszystkich użyci), *inszy* łącznie 9473 razy (9064 w drukach, 409 razy w rękopisach, odpowiednio 95,7% i 4,3%), wariant *inny* 4022 razy (3863 w drukach, 159 razy w rękopisach – 96% i 4%) oraz 242 razy formę *inakszy* (237 w drukach i 5 razy w rękopisach – 97,9% i 2,1% wszystkich użyci). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *iny* 29,5% : *inszy* 48,6% : *inny* 20,7% :

³¹⁷ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 206.

³¹⁸ A. Karasiowa, *Oboczność in(n)y || inszy w historii języka polskiego*, op. cit., s. 281.

³¹⁹ *Słownik staropolski*, op. cit., t. III, s. 38-42.

³²⁰ Ibidem, s. 35-38.

³²¹ Ibidem, s. 32-35.

³²² Ibidem, s. 31.

inakszy 1,2%. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, podobnie jak *Słownik staropolski*, nie dokumentuje formy *inakszy*.

Szczegółową liczbę użyczeń rywalizujących wariantów w szesnastowiecznych drukach reprezentujących badane regiony, przyporządkowanych geograficznie na podstawie pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 13. Pokazuje ona, że wśród pisarzy tworzących w tym czasie najliczniej poświadczanym wariantem jest postać *inszy*, choć i ona nie przekracza 50% użyczeń. Najpopularniejszy w tekstach staropolskich wariant *iny* w drukach XVI wieku osiąga 30% użyczeń, natomiast innowacyjne *inny* nieco ponad 20%. Dialektalne *inakszy* stanowi wariant reliktowy, także w poszczególnych regionach, gdyż jego frekwencja nie przekracza 5% użyczeń (wyjątek stanowią nieliczne druki Ślązaków). W pięciu z siedmiu opisywanych regionów znane są wszystkie warianty, inaczej sytuacja kształtuje się w drukach autorów północnokresowych, które nie notują formy *inakszy*, a także w jedynym druku reprezentującym Prusy, nienotującym postaci *iny*.

Starą formę *iny* najliczniej poświadczają druki Małopolan, w których wraz z formą *inszy* stanowi wariant równoważny, znajdujący się niemal na granicy wariantów dominującego i równoważnego. Frekwencja nowej formy *inny* prezentuje etap wariantu wejściowego.

Postać *inszy* jest wariantem najczęściej używanym w pięciu regionach: w drukach Wielkopolan stanowi wariant dominujący, podczas gdy formy *iny* i *inny* osiągają zbliżoną liczbę użyczeń, nieprzekraczającą 20%. Druki autorów wywodzących się z Kresów południowych dokumentują podobną liczbę poświadczeń trzech wariantów, oscylującą w okolicach 30% użyczeń, z Kresów północnych natomiast rywalizację form *inszy* i *inny*, które osiągają około 40% użyczeń, forma *iny* nie przekracza w nich 20%. Częstość użyczenia wariantu *inszy* w drukach Ślązaków sięga 70%, *inny* z nieco ponad 20% użyczeń stanowi w nich wariant rozwojowy, *iny* zaś reliktowy. Wariant *inszy* najliczniej poświadczają druki reprezentujący region pruski, w którym stanowi aż 87% użyczeń. Regionem, w którym w owym czasie najpopularniejsza jest innowacyjna forma *inny* (blisko 50% użyczeń), jest Mazowsze, formy *iny* i *inszy* osiągają w tamtejszych drukach zbliżoną liczbę użyczeń – około 25%.

Spośród pisarzy wielkopolskich cztery warianty: *iny*, *inszy*, *inny*, *inakszy*, zna, używając także w jednym tekście, np. M. Bielski: *BielŻyw* 31x : 34x : 3x : 1x (1535, Kraków, F. Ungler), *BielSat* 2x : 5x : 3x : 1x ([1567, Kraków, M. Siebeneicher]), *BielSpr* 18x : 81x : 16x : 2x (1569, Kraków, M. Siebeneicher), *BielRozm* 2x : 4x : 1x : 3x (1587, Kraków, J. Siebeneicher), choć w *Kronice*, wydanie z roku 1564, stosuje wyłącznie formę *iny* 29x (Kraków, M. Siebeneicher). Trzy warianty występują m.in. u S. Klonowica: *KlonFlis inszy* 17x, *inny* 4x ([1598, Kraków], druk. S. Sternackiego), *KlonKr inszy* 2x, *iny* 1x ([1595, Kraków], M. Wirzbięta), *KlonWor inszy* 31x, *inny* 1x (1600, Kraków, [druk. S. Sternackiego]), *KlonŻal inszy* 6x, *inny* 2x, *iny* 1x (1585, Kraków, b.dr.). Dwu wariantów używa np. E. Gliczner: *inszy* 163x, *iny* 2x (1558, Kraków, M. Siebeneicher). Wielkopolaninem, który stosuje wyłącznie jeden wariant, *inszy*, jest np. S. Murzynowski: *MurzHist* 115x (1551, Królewiec, A. Aujezdecki), *MurzNT* 119x (1551, tamże), *MurzOrt* 17x (1551, tamże).

Druki autorstwa pisarzy małopolskich także notują cztery formy: *iny*, *inszy*, *inny*, *inakszy*. W obrębie jednego utworu używa ich m.in. Rej, np. w *RejPs* 167x : 59x : 13x : 2x ([1541, Kraków, M. Szarffenberg]) oraz 20 lat późniejszym trzecim wydaniu *Postylli*, *RejPos* 810x : 456x : 2x : 13x (1566, Kraków, M. Wirzbięta). Cztery warianty stosuje również M. Kromer: *KromRozmI* 325x : 5x : 6x : 8x (1551, Kraków, Ł. Andrysowic), jednakże następne *Rozmowy*, z roku 1552 i 1553, zawierają już tylko formę *inszy*, *KromRozmII* 4x, *KromRozmIII* 35x, wszystkie ukazały się u Andrysowica. Dialektalnego *inakszy* nie stosuje Kochanowski, także formy *inny* oraz *iny* pojawiają się w jego licznych utworach stosunkowo rzadko. Wariantem najczęściej używanym przez poetę, poświadczonym w każdym utworze, jest forma *inszy*, np. *KochTr inszy* 4x (1580, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), *KochPieś inszy* 10x, *inny* 1x, *iny* 3x (1596, tamże). Dwa warianty, *inszy* i *inakszy*, stosuje M. Białobrzegi: *BiałKat* 96x : 3x (1566, [Kraków], Ł. Andrysowic), *BiałKaz* 33x : 1x (1574, Kraków, S. Szarfenberger). Brak natomiast wśród Małopolan autora stosującego wyłącznie jedną formę, choć np. w utworach J.A. Kmity *iny* pojawia się obok *inszy* tylko raz: *KmitaPsal inszy* 1x (1587, Kraków, b.dr.), *KmitaSpit inszy* 10x, *iny* 1x (1595, Kraków, W. Kobyliński).

Na Mazowszu czterech form używa m.in. Sz. Budny: *BudBib iny* 51x, *inszy* 45x, *inny* 30x, *inakszy* 2x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczynskiego), *BudNT* 61x : 25x : 2x : 1x (1574, Łosk, Daniel z Łęczycy). Brak wśród Mazowszan autora stosującego trzy warianty, dwóch form używa natomiast m.in. A. Gostomski: *GostGosp inszy* 44x, *inny* 18x (1588, Kraków, J. Siebeneicher). Żaden z twórców tego regionu nie trwa konsekwentnie przy jednej formie, choć np. u W. Oczki *iny* pojawia się tylko raz obok 104x poświadczonego *inszy* (*Oczko*, 1578, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski).

Druki autorów wywodzący się z Kresów południowych również poświadczają cztery formy: *iny*, *inszy*, *inny*, *inakszy*, m.in. Biblia w przekładzie J. Leopolicy: *Leop* 100x : 58x : 21x : 4x (1561, Kraków, dziedzice M. Szarffenberga) oraz zielnik S. Falimirza: *FalZioł* 85x : 382x : 24x : 1x (1534, Kraków, F. Ungler). Trzy warianty stosuje np. A. Czahrowski: *CzahrTr inszy* 5x, *inny* 14x, *inakszy* 3x (1597, Poznań, druk. dziedziców J. Wolraba). Trzy formy pojawiają się także u J. Wereszczyńskiego w dwóch utworach wydanych w roku 1585 przez A. Piotrkowczyka w Krakowie, choć *iny* użył autor tylko raz: *WerGość inszy* 20x, *inny* 6x, *iny* 1x; *WerKaz inszy* 12x, *inny* 7x. Jedną formę, tylko *inszy* 8x, stosuje M. Sep Szarzyński w *SzarzRyt* (1601, b.m.dr., b.dr.).

Żaden z czterech druków autorów północnokresowych nie poświadczają formy *inakszy*, trzy warianty natomiast zawierają dwa utwory S. Kołakowskiego: *KołakCath inszy* 5x i *inny* 7x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów), *KołakSzczęśl inny* 4x i *iny* 5x (1593, Wilno, J. Markowicz). Pozostałe dwa utwory, J. Sapiehy (*SapEpit*, 1599, Wilno, J. Karcan) oraz dedykacja braci H. i A. Kawieczynskich (*BudBibKaw*, 1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczynskiego), zawierają tylko formę *inszy*, udokumentowaną odpowiednio 6x i 1x.

W trzech drukach Ślązaków pojawiają się nieliczne poświadczenia czterech wariantów: w słowniku F. Mymera *inny* 1x (*Mymer¹*, 1528, Kraków, M. Szarffenberg), poradniku O. Strumieńskiego *inszy* 23x, *inny* 7x, *iny* 1x (*Strum*, 1573, Kraków, Ł. Andrysowic), w *Synonima latina...* A. Calagiusa *inszy* 3x, *inakszy* 2x (*Calag*, 1579, Wrocław, [J. Szarffenberg]).

Jedyny tekst pruski, M. Krowickiego *KrowObr*, zawiera trzy warianty, choć formy *inakszy* użył autor tylko raz obok *inszy* 415x i *inny* 61x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Druki przyporządkowane regionalnie w oparciu o pochodzenie autora prezentują rywalizację trzech postaci analizowanego przymiotnika: *iny*, *inszy* oraz *inny*. Formą najczęściej notowaną, biorąc pod uwagę ogólną frekwencję, jest *inszy*, różnie jednak przebiega rywalizacja wariantów w poszczególnych regionach. Druki zlokalizowane terytorialnie na podstawie miejsca wydania ukazują bardzo zbliżoną ogólną liczbę użyć każdego ze składników szeregu, natomiast szczegółowa ich frekwencja kształtuje się odmiennie, co uwzględnia tabela nr 14. Dane przedstawione w tabeli pozwalają zaobserwować z wolna zarysowującą się tendencję do ograniczania liczby stosowanych w tłoczniach wariantów. Wariantem najczęściej używanym w oficynach poszczególnych regionów jest forma *inszy* (poza północnokresowymi, w których równie często pojawia się *inny*). Ponadto drukarnie tylko czterech regionów: Małopolski, Kresów północnych i południowych oraz Prus, używają wszystkich charakteryzowanych form. Działające w tym czasie oficyny wrocławskie nie stosują innowacyjnego wariantu *inny*: drukarnia K. Szarffenberga, w której wydano *Dzienne sprawy* K. Goskiego ([1563]) używa formy *inszy* 1x oraz *iny* 1x, natomiast drukarnia J. Szarffenberga, w której prawdopodobnie opracowano *Synonima latina...* A. Calagiusa (1579), obok wariantu *inszy* 3x używa dialektalnego *inakszy* 2x. Wyjątkowo na tym tle prezentuje się Mazowsze, bowiem tłocznia warszawska M. Szarffenbergera, w której w roku 1578 ukazała się *Odprawa posłów greckich* Kochanowskiego, stosuje wyłącznie formę *inszy*, będącą najczęściej notowanym u tego pisarza wariantem. Notabene *KochOdpr* uznawana jest za pierwszy druk mazowiecki³²³. Takie ułożenie materiału pokazuje znaczną frekwencję w drukach śląskich ogólnie rzadko występującej postaci *inakszy*, dane statystyczne dotyczące tego regionu pochodzą jednakże zaledwie z dwóch tekstów i kilku tylko poświadczeń trzech wariantów.

---

³²³

J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 2008, s. 53.

Teksty rękopiśmienne powstałe w XVI wieku również dokumentują wszystkie cztery warianty, choć uważana za dialektalną formą *inakszy* została w nich odnotowana tylko raz. Rzeczywista rywalizacja dotyczy zatem, podobnie jak w drukach tego okresu, trzech wariantów: *iny*, *inszy* oraz *inny*. Ogólna liczba użyć każdej z form wskazuje, iż wariantem najczęściej notowanym jest *inszy* (55%), poza tym frekwencja innowacyjnej formy *inny*, osiągającej 30% użyć, przewyższa frekwencję *iny*, odwrotnie niż wśród autorów druków, stając się drugim najczęściej poświadczanym wariantem. Szczegółowy rozkład użyć charakteryzowanych wyrazów w tekstach rękopiśmiennych ukazuje tabela nr 15. Wynika z niej, że rękopisy wielkopolskie jako jedyne poświadczają wszystkie analizowane warianty. Postacią najczęściej używaną jest w nich *inszy*, formy *iny* i *inny* osiągają zbliżoną liczbę użyć. Znajdujące się w tej grupie jedyne rękopiśmienne poświadczenie formy *inakszy* pochodzi z kazań Paterka, w których występuje obok 24x użytej formy *iny* oraz 38x *inszy* (*PatKazI*, *PatKazIII*, ok. 1525). Trzy warianty dokumentują rękopisy małopolskie i mazowieckie: teksty powstałe w Małopolsce pokazują dominację wariantu *inny*, przekraczającego 60% użyć, mazowieckie zaś wariantu *inszy*, który osiąga ponad 70% użyć. Jedyne rękopisy pruskie, którym są akta prawne Kościerzyny, notuje warianty *inszy* 9x oraz *inny* 24x (*ZapKościer*, 1579-1589), natomiast jedyne rękopisy pochodzący ze Śląska wyłącznie *inszy* 9x (*ListRzeź*, 1512).

Sumę wszystkich użyć analizowanych wariantów *iny*, *inszy*, *inny* i *inakszy* w szesnastowiecznych drukach (przyporządkowanych do regionu na podstawie pochodzenia autora) oraz w rękopisach przedstawia tabela nr 16 (s. 104). Ze względu jednak na nieliczne poświadczenia rękopiśmienne dokumentujące analizowany szereg wariantów wyliczenia w niej zawarte nie odbiegają znacząco od stanu zaświadczonego w drukach tego okresu.

Szesnastowieczna rywalizacja dotyczy trzech elementów analizowanego szeregu wariantów, form *iny*, *inszy* oraz *inny*, bowiem postać *inakszy* stanowi wariant reliktowy. Wariantem najczęściej używanym jest *inszy*, jednakże częstość jego użyć w regionach jest bardzo zróżnicowana. Stara forma *iny* wciąż jest bardzo popularna w tekstach małopolskich, w których przekracza 50% użyć, nową formę *inny* natomiast najliczniej poświadczają teksty Mazowszan (prawie 50% użyć).

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również dokumentuje cztery warianty analizowanego szeregu: formę *iny* łącznie 94 razy (51 w drukach i 43 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 54,3% i 45,7% użycie), formę *inszy* 2709 razy (1556 w drukach i 1153 razy w rękopisach, odpowiednio 57,4% i 42,6% użycie), formę *inny* 1035 razy (618 w drukach i 417 razy w rękopisach – 59,7% i 40,3% użycie), formę *inakszy* natomiast 107 razy (76 w drukach i 31 razy w rękopisach, 71% i 29% użycie). Stosunek wariantów wynosi: *iny* 2,4% : *inszy* 68,7% : *inny* 26,2% : *inakszy* 2,7%.

Częstość użycia czterech wariantów w siedemnasto- i osiemnastowiecznych drukach, zlokalizowanych geograficznie na podstawie pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 17 (s. 108). Przedstawiony w tabeli materiał pokazuje, że, biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdego z wariantów, druki powstałe w analizowanym okresie charakteryzuje wyraźna dominacja wariantu *inszy*. Nowa forma *inny*, nie przekraczając 40% użycie, wciąż znajduje się na etapie wariantu rozwojowego. Znacznie spada natomiast w porównaniu z wiekiem XVI użycie etymologicznego *iny*, tak że staje się on formą nawet rzadziej poświadczaną (notowaną w drukach autorów czterech regionów, przede wszystkim małopolskich) niż dialektalne *inakszy*, stanowiące w dalszym ciągu wariant reliktowy. Rzeczywista rywalizacja w XVII i 1. połowie XVIII wieku dotyczy zatem dwóch wariantów opisywanego przymiotnika – *inszy* oraz *inny*.

Forma *inszy* stanowi wariant dominujący w tekstach autorów pochodzących z Wielkopolski, Małopolski oraz Prus, będąc w tych regionach wariantem prezentującym stan niepełnej normalizacji bądź zbliżając się do tego stanu, konkurujące z nim *inny* poświadczają etap wariantu rozwojowego. *Inszy* jest także formą najczęściej używaną w drukach autorstwa Mazowszan, w których znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego, konkurencyjny *inny* zaś zbliża się w nich do wariantu równoważnego. Druki autorów pruskich wyróżniają się większą częstością użycia rzadkiego *inakszy*, który osiągając 16% użycie, stanowi w nich wariant częściej notowany niż forma *inny*.

Forma *inny* stanowi wariant dominujący, znajdujący się już na etapie niepełnej normalizacji, w nielicznych drukach powstałych na Śląsku, które jako jedyne dokumentują tylko dwa warianty. *Inny* stanowi także formę najczęściej

używaną w zawierających trzy warianty kilku drukach północnokresowych, osiągając ponad 55% użycie wobec 33% przykładów opozycyjnego *inszy*. Druki pisarzy wywodzących się z Kresów południowych jako jedyne pokazują równowagę się rywalizujących wariantów *inszy* i *inny*.

Jedynym autorem wywodzącym się z terenów Wielkopolski stosującym cztery warianty jest S. ze Skrzypny Twardowski: *TwLeg iny* 2x, *inszy* 13x, *inny* 23x, *inakszy* 2x ([1633, Kraków], b.dr.). Trzech postaci opisywanego przymiotnika używa m.in. S. Solski: *SolArch inszy* 78x, *inny* 2x oraz *inakszy* 2x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla), *SolGeom inszy* 2x, *inakszy* 2x (1683-1686, Kraków, druk. J. i M. Schedlów). Dwie formy dokumentuje utwór przypisywany Ł. Opalińskiemu: *OpalŁRoz inszy* 35x, *inakszy* 2x (1641, b.m.dr., b.dr.). Wyłącznie jeden wariant natomiast zawierają tłumaczenie P. Łęczyckiego: *BotŁęczRel inszy* 103x (1609, Kraków, druk. M. Loba) oraz anonimowy inwentarz: *InwKal inszy* 2x (XVI – poł. XVIII w., wyd. XX w.).

Jedynym autorem małopolskim stosującym cztery warianty jest W. Potocki: *PotPocz iny* 2x, *inszy* 59x, *inny* 6x, *inakszy* 2x (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla), *PotFr iny* 1x, *inszy* 23x, *inakszy* 4x (wyd. XX w.). Trzy przykłady jednokrotnie użytych form *inszy*, *inny* i *inakszy* zawiera m.in. *OtwSGul* S. Otwinowskiego (1. poł. XVII w., wyd. XIX w.). Formy *iny* stosunkowo często używa S. Falimirz, pojawia się ona 17x obok 4x użytego *inakszy* (*SyrZiel*, 1613, Kraków, druk. B. Skalskiego). Także dwa warianty zawiera anonimowe *Włociańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu...: inszy* 4x, *inny* 2x (*WłośćRoz*, wyd. XX w.). Natomiast konsekwentnie przy jednym wariantie trwa wyłącznie S. Rysiński: *RysProv inszy* 5x (1618, Lubeka, druk. P. Kmity).

Wśród pisarzy mazowieckich czterech form używa tylko G. Knapski: *iny* 3x, *inszy* 41x, *inny* 1x, *inakszy* 1x (*KnAd*, *KnTh*, 1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego). Trzy warianty zawierają m.in. kazania i homilie T. Młodzianowskiego: *MłodzKaz inszy* 4x, *inny* 2x, *inakszy* 3x (1681, Poznań, druk. Coll. Soc. Jesu). Natomiast dwie formy, *inszy* 9x oraz *inny* 49x, stosuje np. W. Tylkowski (*TylkStrom*, 1691, Warszawa, druk. K.F. Schreibera). Jednego wariantu używa m.in. W.S. Chrościński: *ChrMod inakszy* 2x (wyd. XIX w.).

Twórcy wywodzący się z ziem południowokresowych także używają czterech wariantów, pojedyncze poświadczenia każdego z nich dokumentuje tekst A. Wargockiego (*WargRzym*, 1610, Kraków, druk. J. Szarfenbergera). Cztery warianty zawiera także kazanie F. Birkowskiego, formą wyraźnie w nim dominującą jest jednakże *inny*, *inakszy* zaś użył autor tylko raz: *BirkOboz iny* 4x, *inszy* 11x, *inny* 72x, *inakszy* 1x (1623, Kraków, druk. A. Piotrkowczyka). Trzy formy zawierają m.in. listy J. Sobieskiego: *SobL inszy* 36x, *inny* 27x, *inakszy* 3x (2. poł. XVII w., wyd. XX w.). Dwa warianty stosuje np. A.M. Fredro: *FrKon inszy* 60x, *inny* 15x (1675, Słuck, b.dr.), jeden natomiast, tylko *inszy* (2x), Sz. Zimorowicz – *ZimSRoks* (1654, Lwów, wyd. XX w.).

Dwa druki północnokresowe dokumentują nieliczne poświadczenia trzech wariantów, u M. Bujnowskiego: *BujnDr inny* 3x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu), a także w słowniku K. Szyrwida: *SzyrDict inszy* 3x, *inny* 2x, *iny* 1x (1642, Wilno, wyd. XX w.).

Dwa druki Ślązaka A. Gdacjusza dokumentują formy *inszy* oraz *inny*: *GdDysz inny* 36x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd inszy* 13x, *inny* 17x (1680, tamże). Jednokrotne ich poświadczenia zawiera tekst M. Kuschiusa (*KusWeg*, [1646], Wrocław, druk. J.K. Jakuba).

W grupie druków autorów pruskich trzy warianty poświadczą pamiętnik S. Niemojewskiego: *NiemPam inszy* 9x, *inny* 4x, *inakszy* 8x (1606-1608, wyd. XIX w.). Pozostałe teksty z tego terenu notują formę *inszy*, np. W. Dębołęckiego: *DębWyw* 6x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego). Wyjątkowo jednokrotny zapis formy *inny* pojawia się u P. Pruszcza: *PruszczKlejn* (1650, Kraków, druk. F. Cezarego).

Należy podkreślić, że choć wymienione przykłady odnotowane w drukach wszystkich badanych regionów pokazują różne kombinacje użycia czterech wariantów, niemal każdy z autorów używa wariantu *inszy*.

Ułożenie wyekscerpowanego materiału wedle regionów zgodnie z kryterium miejsca wydania druku pokazuje, że ogólna liczba użyć każdego z wariantów jest zbliżona do stanu poświadczonych przez druki zlokalizowane geograficznie na podstawie pochodzenia autora. Inaczej jednak przebiega rywalizacja wariantów w poszczególnych regionach, co uwzględnia tabela nr 18. Przedstawiona tabela pokazuje, że działający w XVII i 1. połowie XVIII wieku drukarze, podobnie jak pisarze tworzący w tym czasie, stosują głównie dwa warianty – *inszy* oraz *inny*. Jednakże wariantem dominującym w oficynach funkcjonujących w sześciu z siedmiu opisywanych regionów jest wariant *inszy*. Wyjątkowo na tym tle prezentują się dwie tłocznie poznańskie, które charakteryzuje wyraźna dominacja wariantu *inny*. W drukarni W. Laktańskiego ukazał się w 1680 roku *WisCzar* autorstwa prawdopodobnie D. Wisnera, notujący 14x formę *inszy* oraz aż 89x razy *inny*, natomiast w roku następnym tłocznia jezuitów wydała kazania i homilie T. Młodzianowskiego, zawierające nieliczne poświadczenia trzech wariantów: *inszy* 4x, *inny* 3x, *inakszy* 2x (*MłodzKaz*). Materiał zawarty w tabeli pokazuje także, iż przy takim ułożeniu materiału niemal wszystkie poświadczenia wycofującej się postaci *iny* pochodzą z Małopolski (u pisarzy tego regionu stanowią ponad połowę użyć). Jedyne pozamałopolskie użycie tej formy odnotowano w lwowskiej Drukarni Brackiej Św. Trójcy, w której w 1730 roku opracowano *JablSkr* wywodzącego się z ziem południowokresowych J.S. Jabłonowskiego (*iny* 1x, *inszy* 17x, *inny* 10x). Dialektalne *inakszy* jest w tym czasie formą bardzo rzadko stosowaną.

Teksty rękopiśmienne opisywanego okresu również dokumentują cztery warianty przymiotnika *inny*. Ogólna liczba wystąpień każdego z nich jest niemal identyczna ze stanem poświadczonym przez druki. Szczegółowe dane pokazujące częstość użycie wariantów w rękopisach obrazuje tabela nr 19 (s. 112). Na jej podstawie widać, że formą najliczniej notowaną, przekraczającą 70% użycie, jest *inszy*, które stanowi wariant dominujący w tekstach czterech z pięciu regionów poświadczających leksemy. Na Mazowszu i Kresach północnych liczba jego użycie przekracza 60% użycie, w Małopolsce znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, w Wielkopolsce natomiast zbliża się do końca procesu normalizacyjnego. Konkurujące z nim innowacyjne *inny* stanowi formę najczęściej używaną, nieprzekraczającą jednakże 60% użycie, tylko w rękopisach południowokresowych. Ustupującą postać *iny* odnotowano w trzech regionach, a liczba jej poświadczeń jest nieco mniejsza niż w drukach. Małopolskie użycia pochodzą z tekstów W. Potockiego, który stosuje także pozostałe warianty: *PotWoj iny* 8x, *inszy* 68x, *inakszy* 1x (1670), *PotSyl iny* 10x, *inszy* 45x, *inny* 1x, *inakszy* 4x (XVIII w.), *PotPrzyp inszy* 37x (po 1669), *PotPer inszy* 8x, *inny* 1x (2. poł. XVII w.). Teksty drukowane tego autora, o czym wspominałam, również zawierają cztery warianty. Pozostałe przykłady formy *iny* pojawiają się w dwóch rękopisach kresowych. Pochodzący z północnej części tego obszaru M. Vorbeck-Lettow stosuje ją 2x obok 68x *inszy*, 32x *inny* oraz 1x *inakszy* w *VorLetSkarb* (1644-1660), zaś wywodzący się z części południowej S. Żółkiewski w *ŻółkPocz* ma 23x *iny*, 55x *inszy* i 2x *inakszy* (1611, XVIII w.). Autorzy rękopisów, mimo rozmaitych kombinacji analizowanych wariantów występujących w ich utworach, także stosują przede wszystkim postać *inszy*.

Sumę poświadczeń każdego z wariantów wyekscerpowanych z siedemnasto- i osiemnastowiecznych tekstów drukowanych i rękopiśmiennych uwzględnia tabela nr 20. Na jej podstawie widać, że cztery analizowane warianty stosowane są niemal na całym charakteryzowanym obszarze. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyć, wariantem najpowszechniejszym jest forma *inszy*, przekraczająca 70% użyć. Nowa forma *inny* jest w tym czasie wariantem rozwojowym, osiągającym ponad 20% użyć. Postać *inakszy* stanowi wariant reliktowy, tylko przez teksty pruskie poświadczony kilkunastoma procentami użyć. Zanikająca forma *iny* także znajduje się na etapie wariantu relikтового, zdecydowana większość jej poświadczeń pochodzi z tekstów autorstwa Małopolan (np. Potocki, Syreniusz) oraz z pozostających pod silnym wpływem małopolskiej odmianki języka literackiego pisarzy południowokresowych (Żółkiewski). Formą dominującą w pięciu regionach, w Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu, Kresach północnych i Prusach, jest postać *inszy*, znajdująca się na różnych etapach procesu normalizacyjnego. Piśmiennictwo powstałe na Śląsku charakteryzuje dominacja wariantu opozycyjnego *inny*, natomiast druki i rękopisy południowokresowe jako jedyne wyróżnia równoważenie się rywalizujących wariantów.

Piśmiennictwo średniopolskie (druki i rękopisy) ukazuje zwiększającą się dominację postaci *inszy* oraz stopniowe rugowanie postaci *iny*. Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego poszczególnych składników analizowanego szeregu wariantów uwzględnia tabela nr 21.

Leksem	SIXVI				SIXVII-XVIII			
	<i>Iny</i>	<i>Inszy</i>	<i>Inny</i>	<i>Inakszy</i>	<i>Iny</i>	<i>Inszy</i>	<i>Inny</i>	<i>Inakszy</i>
Wielkopolska	15,7%	64,6%	18,7%	1%	0,3%	91,1%	6,4%	2,3%
Małopolska	56,5%	37,1%	4,8%	1,5%	4,9%	83,9%	7,5%	3,7%
Mazowsze	23,7%	26,6%	48,2%	1,5%	1,2%	60,7%	33,5%	4,7%
Kresy południowe	28,3%	37,6%	32,7%	1,4%	4,6%	43,9%	49,3%	2,2%
Kresy północne	17,9%	42,9%	39,2%	-	1,1%	62,4%	34,8%	1,7%
Śląsk	2,2%	76,1%	17,4%	4,3%	-	20,6%	79,4%	-
Prusy	-	83,1%	16,7%	0,2%	-	73,5%	10,2%	16,3%
Razem	29,8%	48,5%	20,5%	1,2%	3%	72,5%	21,4%	3,1%

Tab. nr 21. Stosunek użyć *iny*, *inszy*, *inny*, *inakszy* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Materiał zebrany w tabeli pokazuje znaczny wzrost w XVII i 1. połowie XVIII wieku liczby użyć wariantu *inszy*, tak że z wariantu sięgającego niespełna 50% użyć w stuleciu poprzednim staje się on wariantem dominującym, przekraczającym 70% użyć. Dane liczbowe wydają się także potwierdzać tezę dotyczącą umacniania się w Wielkopolsce i szerzenia się na obszarze Małopolski wielkopolskiej proveniencji formy *inszy*, ponadto wzrasta frekwencja tej formy w tekstach mazowieckich i kresowych. W tym czasie druki i rękopisy dwóch regionów notują spadek użycia ogólnie dominującej postaci *inszy*: pruskie tylko nieznaczny (forma ta wciąż stanowi w nich wariant dominujący), natomiast śląskie o ponad 50%. Na podstawie szczegółowego oglądu tekstów pisarzy wywodzących się z siedmiu badanych regionów można uznać, iż wariant ten był dla większości z nich wariantem podstawowym, pojawiającym się w zdecydowanej większości średniopolskich tekstów drukowanych i rękopiśmiennych, zaś pozostałe formy są stosowane wymiennie.

W wieku XVII i 1. połowie XVIII nieznacznie wzrasta również liczba użyć dialektalnego *inakszy*, zarówno ogólnie, jak i w regionach (poza tekstami śląskimi, w których nie występuje), wciąż jednak jest to forma bardzo rzadko notowana. Wyjątkowe kilkanaście procent użyć u autorów pruskich dotyczy kilku zaledwie poświadczeń. Pierwsza połowa wieku XVIII przynosi już tylko cztery teksty zawierające postać *inakszy*: 2x obok *inszy* 110x i *inny* 1x u S. Konarskiego (*KonSRoz*, 1733, [Warszawa], druk. pijarów), 1x obok *inszy* 73 i *inny* 3x u S. Leszczyńskiego (*LeszczGłos*, 1733, Wilno, b.dr.), 2x obok *inszy* 30x i *inny* 1x w dykcjonarzu Trotza (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdyca) oraz 4x obok *iny* 10x, *inszy* 45x i *inny* 1x w rękopisie W. Potockiego (*PotSyl*, XVIII w.).

W tym samym czasie spada liczba użyć starej formy *iny*, która w XVI wieku, osiągając blisko 30% użyć, rywalizowała z *inszy* oraz nowym *inny*, natomiast w okresie następnym znajduje się już na etapie wariantu relikтового. Większość poświadczeń *iny* pochodzi z tekstów powstałych w Małopolsce i na Kresach południowych. W tych regionach utrzymuje się także najdłużej, bowiem jest jeszcze notowana w dwóch tekstach z 1. połowy XVIII stulecia: jednokrotne poświadczenie znajduje się w utworze wywodzącego się z Kresów południowych J.S. Jabłonowskiego (*JablSkr*, 1730), opracowanym przez lwowską oficynę Bracką Św. Trójcy (obok *inszy* 17x oraz *inny* 10x), natomiast 10x użył tej formy w rękopisie Małopolanin W. Potocki (*PotSyl*, XVIII w.), obok *inszy* 45x, *inny* 1x oraz *inakszy* 4x.

Nowe *inny*, utrzymując ponad 20% użyć, w dalszym ciągu znajduje się na etapie wariantu rozwojowego, dominując jedynie w nielicznych drukach autorstwa Ślązaków, a to za sprawą dwóch powstałych w 2. połowie XVII wieku tekstów A. Gdacjusza. Mazowsze uważane za region wyjściowy formy *inny* nie wyróżnia się w tym czasie frekwencją tej formy ani in plus, ani in minus.

Cały okres średniopolski odznacza się upowszechnianiem się postaci *inszy*, która w XVI stuleciu, podobnie jak w dobie staropolskiej, konkuruje z etymologiczną formą *iny* oraz innowacyjną *inny*, natomiast w wieku XVII i 1. połowie XVIII już przede wszystkim z *inny*. Karasiowa zauważa, że częstość użycia analizowanych wariantów może wynikać z tego, że „[...] o ile *iny* (*inny*) oraz *inszy* odczuwano jako dwa odmienne słowa i używano ich wymiennie, o tyle *iny*

i *inny* były odmiankami, z których wybierano jedną³²⁴. Ponadto siedemnastowieczne użycia formy *iny* wyekscerpowane przez badaczkę znajdują się zawsze w rymach³²⁵. Wydany w 2. połowie XVIII wieku *Nowy dykcjonarz* Trotza notuje przede wszystkim formę *inszy* (30x), obok rzadkich *inakszy* (2x) oraz *inny* (3x).

---

³²⁴

A. Karasiowa, *Oboczność in(n)y* || *inszy* w historii języka polskiego, op. cit., s. 287-288.

³²⁵

Ibidem, s. 282.

iż(e) || *eż(e)*

Oboczność spójników *iż(e)* wobec *eż(e)* ze względu na funkcję składniową stanowi jedną z najliczniej poświadczonych regionalnych oboczności, ponadto bodaj najszerzej scharakteryzowaną w toku dyskusji³²⁶. Wiązało się to zarówno z zagadnieniami dotyczącymi zróżnicowania regionalnego, jak i polemiką dotyczącą momentu pojawienia się normy.

Choć na podstawie dyskusji utrwaliło się przekonanie, że spójnik *iż(e)* charakteryzował w dobie staropolskiej piśmiennictwo wielkopolskie, natomiast *eż(e)* małopolskie, już dyskutanci najbardziej burzliwego okresu zwracali uwagę na fakt, że jest to zbyt duże uproszczenie zagadnienia. Bowiem głównie na podstawie tej oboczności zwracano uwagę na zróżnicowanie w obrębie regionu małopolskiego, ściślej na różnice między północną a środkową Małopolską. Taszycki stwierdza, że „próżno dopatrywać się objawu istnienia i działania w tym czasie normy w wypieraniu jakoby małopolsko-mazowieckiego spójnika *eż(e)* przez rzekomo wyłącznie wielkopolski spójnik *iż(e)*” i dalej: „Małopolska z wyjątkiem północnej jej części używała podobnie jak Wielkopolska spójnika *iż(e)*; spójnik *eż(e)* był osobliwością mazowiecką”³²⁷.

Tak jednoznaczne przyporządkowanie terytorialne analizowanych wariantów być może pokutuje za sprawą badań prowadzonych w okresie międzywojnia przez fińskiego sławistę Eino Nieminena, który opierając się na materiale rot sądowych, obliczył, że u schyłku wieku XIV wielkopolscy pisarze sądowi „używali prawie wyłącznie spójnika *iż* (razem 207 przykładów) lub *iže* (56x), wyjątkowo tylko *eż* (3x) lub *eže* (8x). Natomiast pisarze małopolscy (Kraków, Czchów) zupełnie odwrotnie: normalnie używali spójnika *eż* (70x) lub *eže* (15x), a zupełnie wyjątkowo *iż* (2x) *iže* (3x)”³²⁸. Sytuacja zmienia się diametralnie w pierwszej połowie kolejnego stulecia, „w Wielkopolsce spójnik *iż* (117x) obok *iže* (118x) panuje zupełnie bezwyjątkowo i szerzy się w sposób widoczny u pisarzy małopolskich: dawny spójnik *eż* (17x), *eže*

³²⁶ Pisali o niej przede wszystkim Lehr-Splawiński, Klemensiewicz, Kuraszkiewicz, Milewski, Stieber, Taszycki i Urbańczyk. Zob. przypisy 91 i 99.

³²⁷ W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 39-40.

³²⁸ W. Kuraszkiewicz, *Spójnik eże obok eż na Mazowszu w XV wieku*, op. cit., s. 322.

(6x) jest tu o wiele rzadszy, niż nowy, wielkopolski *iz* (8x), *ize* (59x)³²⁹. Pochodzące z 1. połowy XV stulecia roty mazowieckie „dowodzą konsekwentnego używania spójnika *eze* (500x), niekiedy tylko *eż* (40x) i zupełnie wyjątkowo w rotach wareckich i czerskich *ize* (7x), *iz* (1x)”³³⁰.

Szybko zwrócono też uwagę, iż ograniczenie badań do jednego tylko typu stylistycznego zabytków zafałszowuje faktyczny stan rzeczy³³¹. Urbańczyk, zestawiając ze sobą zabytki różnej klasy, zauważa, że w małopolskich *Kazaniach świętokrzyskich* „obowiązuje wielkopolski spójnik *ize*, a nie małopolski *eze*; w małopolskim *Psałterzu floriańskim* znajdujemy również *ize*” i dalej: „U pierwszego pisarza *Psałterza floriańskiego* znalazłem 25 przykładów na *iz(e)*, a tylko 3 na *eż(e)* [...]. Tymczasem w rotach woj. krakowskiego w latach 1396-1400, a więc współczesnych naszemu *Psałterzowi*, znalazł Nieminen 5 przykładów na *iz(e)* obok 85 na *eż(e)*”³³². Różnice te wynikają z faktu, iż zabytki klasy literackiej szybciej rugują formy recesywne, upowszechniając ponaddialektalną normę. Roty przysiąg sądowych, typ piśmiennictwa uważany za najbliższy potocznej wypowiedzi, ostatnie użycie wariantu *eż(e)* dokumentują w roku 1445 w księgach krakowskich, a w latach 1468-1469 w księgach warszawskich³³³.

Podsumowując funkcjonowanie analizowanych spójników w dobie staropolskiej, Kuraszkiewicz konstatuje: „spójnik *ize* lub *iz* rozpowszechnił się około 1400 roku w Małopolsce i około 1450 na Mazowszu wypierając miejscowy

³²⁹ W. Kuraszkiewicz, *Spójnik eze obok eż na Mazowszu w XV wieku*, op. cit., s. 322.

³³⁰ Ibidem.

³³¹ W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 39-40.

Warto też wspomnieć, że w okresie największej eksploatacji materiału zapisek sądowych inaczej postrzegano tego typu teksty, mianowicie jako ściśle poświadczające ówczesny potoczny rejestr polszczyzny. Obecnie, ze względu na lepszą znajomość przebiegu procesu sądowniczego w okresie staropolskim, określa się ich język ostrożniej, raczej jako „najbardziej zbliżony do ówczesnej mówionej potocznej polszczyzny” (B. Walczak, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław 1999, s. 66); Kość zauważa, że cechy regionalne rot przysiąg sądowych zostały „w części zastąpione, zwłaszcza na płaszczyźnie fonetycznej i fleksyjnej, przez nawarstwiający się na nie systemowe właściwości języka pisarzy urzędowych” (J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, op. cit., s. 329).

³³² S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji...*, op. cit., s. 88-89, 94. Por. też wcześniejszy artykuł autora pt. *Dzisiejszy stan sporów o pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., zwłaszcza strony 30-33.

³³³ S. Urbańczyk, *Głos w dyskusji...*, op. cit., s. 94-95. Por. jw.

odpowiednik *eže* – *ež*³³⁴. *Słownik staropolski* postać *ež(e)*³³⁵ dokumentuje ok. 125 razy, zaś *iž(e)*³³⁶ ok. 400 razy.

Rozprzestrzenianie się formy *iž(e)* potwierdza materiał zebrany na podstawie *Słownika polszczyzny XVI wieku*, który wariant *iž(e)* odnotowuje 49984 razy (46876 w drukach i 3108 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 93,8% i 6,2% wszystkich użyć tego wariantu), natomiast postać *ež(e)* tylko 14 razy w jednym tekście rękopiśmiennym, co stanowi jedynie 0,03% wszystkich notowanych przez *Słownik* użyć w obrębie tej pary. Zgodnie z wydzielonymi przez Bajerową etapami przebiegu procesu normalizacyjnego wariant *iž(e)*, przekroczywszy próg 95% użyć, uzyskał status normy, wariant *ež(e)* stanowi w tym czasie wariant regresywny – reliktowy, gdyż liczba jego użyć nie przekracza 5% poświadczeń.

Liczbę użyć opisywanych wariantów wraz z liczbą poświadczających je tekstów drukowanych, przyporządkowanych regionalnie w oparciu o pochodzenie autora, przedstawia tabela nr 22.

Leksem Region	<i>Iž(e)</i>		<i>Ež(e)</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	48	14344	-	-
Małopolska	73	21221	-	-
Mazowsze	19	5082	-	-
Kresy południowe	13	3618	-	-
Kresy północne	4	37	-	-
Śląsk	2	18	-	-
Prusy	1	1369	-	-
Razem	160	45689	-	-

Tab. nr 22. Liczba użyć *iž(e)* i *ež(e)* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 22 pokazuje, że szesnastowieczne druki autorstwa pisarzy pochodzących z wszystkich opisywanych regionów notują wyłącznie wariant *iž(e)*. Liczba użyć

³³⁴ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 47. Zob. też idem, *Zapiski i roty polskie w księgach sądowych warszawskich XV-XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki...*, op. cit., s. 564.

³³⁵ *Słownik staropolski*, op. cit., t. II, s. 349-352.

³³⁶ *Ibidem*, t. III, s. 65-74.

iz(e) w poszczególnych regionach jest uzależniona nie tylko od liczby tekstów poświadczających ten wariant, ale także od ich długości czy tematyki, co pokazuje przykład pruski i śląski. Warto również odnotować, iż teksty dokumentujące ten wariant pochodzą z oficyn wydawniczych działających we wszystkich regionach, w Wielkopolsce: Poznań, Grodzisk; Małopolsce: Kraków, Pińczów; na Mazowszu: Warszawa; Kresach północnych: Wilno, Nieśwież, Brześć, Łosk; Kresach południowych: Zamość; w Prusach: Królewiec, Toruń, oraz na Śląsku: Wrocław.

Częstość użyć charakteryzowanych wariantów w nielicznych uwzględnionych w kanonie źródeł *Słownika* tekstach rękopiśmiennych przedstawia tabela nr 23.

Leksem Region	<i>Iż(e)</i>		<i>Eż(e)</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	4	573	-	-
Małopolska	4	54	-	-
Mazowsze	2	457	1	14
Kresy południowe	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-
Śląsk	1	12	-	-
Prusy	1	181	-	-
Razem	12	1277	1	14

Tab. nr 23. Liczba użyć *iz(e)* i *eż(e)* w SłXVI – rękopisy

Powyższa tabela pokazuje, że odnotowany 14 razy spójnik *eż(e)* występuje tylko w jednym rękopiśmiennym tekście. Liczba użyć tej formy analizowanego leksemu stanowi jedynie nieco ponad 1% wszystkich użyć w obrębie pary *iz(e)* || *eż(e)* w rękopisach oraz tylko 0,03% użyć w obrębie pary w rękopisach i drukach liczonych razem. Tekstem tym są zapiski i rotty sądowe ziemi warszawskiej (*ZapWar*) obejmujące lata 1501-1588. Księgi obok relikтового *eż(e)* dokumentują również odnotowany 455 razy wariant *iz(e)*. Stosunek procentowy wariantów w mazowieckich rękopisach wynosi: *iz(e)* 97% || *eż(e)* 3%, zaś łącznie w mazowieckich drukach i rękopisach: *iz(e)* 99,7% || *eż(e)* 0,3%. Pozostałe uwzględniane przez kanon źródeł *Słownika* zapiski sądowe – mazowieckie

i kościerskie, dokumentują wyłącznie formę *iż(e)*, co potwierdza zauważoną przez Nieminena tendencję do upowszechniania się w staropolskich rotach wariantu *iż(e)*. Pokazują również, że bliskie mowie potocznej, poddane tylko jednej cenzurze – samego autora, rękopiśmienne dokumenty sądownicze są tym typem źródeł, który częściej może zdradzać związek autora z regionem.

Materiał zgromadzony w *Słowniku* notuje zanikającą postać spójnika także ponad 60 razy w tekście spoza kanonu źródeł – w *Księgach, ktore zową „Język”, z łacińskiego na polski wyłożony (ErazmJęzyk)* autorstwa Erazma z Rotterdamu, wydany w Bazylei w 1525 roku, natomiast po polsku w Krakowie w roku 1542, w drukarni pochodzącego ze Śląska Hieronima Wietora. Pozostałe liczne teksty opracowane przez tę tłocznnię zawierają wyłącznie wariant *iż(e)*. Przynależność regionalną anonimowego tłumacza próbowała ustalić Maria Karpluk, postulując jego północnopolskie pochodzenie³³⁷.

Materiały *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* wciąż dokumentują obydwa warianty spójnika. Forma *iż(e)* występuje 1426 razy w drukach (52,6% wszystkich użyć) i 1287 razy w rękopisach (47,4% użyć), łącznie 2713 razy, natomiast forma *eż(e)* została odnotowana tylko raz w anonimowym druku, co stanowi jedynie 0,04% wszystkich użyć w obrębie tej oboczności.

Piśmiennictwo siedemnasto- i osiemnastowieczne kontynuuje zatem stan szesnastowieczny, kiedy to wariant *iż(e)*, przekroczywszy próg 95% użyć rywalizujących form, osiąga status sankcjonowany normą. Ze względu na niewielką częstość użyć opozycyjne *eż(e)* wciąż pozostaje wariantem reliktowym. Wzrost liczby użyć zanikającego wariantu o 0,01% w stosunku do wieku XVI wynika ze specyfiki obliczeń procentowych, w rzeczywistości bowiem w wieku XVI odnotowano 14 poświadczeń formy *eż(e)*, natomiast z wieku XVII i 1. połowy wieku XVIII pochodzi tylko jedno poświadczenie. Wynik ten jest także skutkiem znacznego spadku odnotowanych poświadczeń spójnika *iż(e)*, z 49984 dla XVI wieku do 2713 dla okresu następnego. Wydaje się jednak, że spadek użyć w tym przypadku odzwierciedla nie tyle rzeczywistą frekwencję tak powszechnego spójnika w ekscerpowanych materiałach, ile pokazuje raczej, że autorzy *Słownika języka*

³³⁷ M. Karpluk, *Erazm w Polsce. „Lingua” w anonimowym przekładzie z 1542 roku*, Staropolska on-line, <http://staropolska.pl/renesans/opracowania/Lingua.html>, [2.09.2011].

polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku, różnicując sposoby ekscerpcji, nastawili się na odnotowanie różnorodności leksykalnej tego okresu, nie zaś na śledzenie frekwencji.

Występowanie wariantu *iz(e)* w drukach (zlokalizowanych terytorialnie zgodnie z kryterium pochodzenia autora) oraz rękopisach poszczególnych regionów XVII i 1. połowy XVIII wieku pokazują tabele nr 24 i 25.

Leksem Region	<i>Iz(e)</i>		<i>Ez(e)</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	9	400	-	-
Małopolska	10	347	-	-
Mazowsze	6	105	-	-
Kresy południowe	8	354	-	-
Kresy północne	1	1	-	-
Śląsk	2	58	-	-
Prusy	3	16	-	-
Razem	39	1281	-	-

Tab. nr 24. Liczba użyć *iz(e)* i *ez(e)* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Leksem Region	<i>Iz(e)</i>		<i>Ez(e)</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	3	11	-	-
Małopolska	5	274	-	-
Mazowsze	1	13	-	-
Kresy południowe	3	127	-	-
Kresy północne	4	651	-	-
Śląsk	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-
Razem	16	1076	-	-

Tab. nr 25. Liczba użyć *iz(e)* i *ez(e)* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Na podstawie tabel uwzględniających materiał z tekstów drukowanych i rękopiśmiennych widać, że zwycięski wariant poświadczają utwory pochodzące

z wszystkich regionów. Tabele nie uwzględniają jedyne go poświadczenia wycofującego się *eż(e)*, gdyż pochodzi ono z anonimowego tekstu powstałego w XVII wieku, zatytułowanego *Złote jarzmo małżeńskie* (ZłJarz, b.m.dr., b.dr.). Utwór ten nie zawiera także informacji o miejscu wydania, wobec czego obydwie kryteria wykorzystywane do geograficznego lokalizowania druku w tym przypadku nie mogą być zastosowane.

Piśmiennictwo doby średniopolskiej pokazuje zatem zakończony już proces normalizacyjny konkurujących w staropolszczyźnie spółników *iż(e)* oraz *eż(e)*. Postać *eż(e)* jest w tym czasie niezmiernie rzadka. Dokumentują ją tylko 3 teksty (2 kanoniczne i jeden niekanoniczny), 2 z nich powstały w wieku XVI – rękopiśmienne zapiski sądowe warszawskie (14x) oraz anonimowe polskie tłumaczenie utworu Erazma z Rotterdamu (ponad 60x), jeden w wieku XVII – anonimowe *Złote jarzmo małżeńskie* (1x). Utwory te nie zawierają kompletu informacji dotyczących osoby autora i drukarza, co dodatkowo utrudnia wyciąganie szczegółowych wniosków.

każdy || koźdy

Funkcjonowanie zaimka *každy* i jego wariantów w piśmiennictwie polskim od końca XIV do XVIII wieku oraz współczesnych gwarach zostało szczegółowo omówione w książce Jana Petra *Zaimek każdy w historii i dialektach języka polskiego*³³⁸. W oboczności *ka-* do *ko-* zawierającej się w pierwszym członie analizowanego leksemu badacz widzi kontynuację prasłowiańskich form zaimkowych mianownika liczby pojedynczej poszczególnych rodzajów: *každy* – rodzaju żeńskiego, *koźdy* – nijakiego³³⁹. Brak formy *každy* obok funkcjonujących w dzisiejszych gwarach polskiego obszaru językowego form *koźdy* i *kuźdy* pozwolił Petrowi wyciągnąć wniosek o nieistnieniu jej również w gwarach dawnych, natomiast porównanie tła ogólnosłowiańskiego umożliwiło uznanie tej postaci za genetycznie czeską wobec polskiej *koźdy*³⁴⁰.

Rospond, na podstawie materiału staropolskiego i szesnastowiecznego, a także gwarowego, uznaje formę *každy* za regionalizm północnopolski, tj. wielkopolsko-pomorski, opozycyjne *koźdy* zaś za właściwość, której „największe nasycenie” można zaobserwować w Małopolsce, na Mazowszu oraz na Śląsku³⁴¹. Petr, odnosząc się do wariantowości *každy* || *koźdy* w zabytkach staropolskich, neguje stwierdzenie Rosponda, tak jednoznacznie wyznaczające izoleksy tych wariantów. Zebrany przez niego materiał pokazuje bowiem, że „zarówno zabytki wielkopolskie, jak i małopolskie poświadczają obie podstawowe formy. *Kazania świętokrzyskie*, *Psalterz floriański*, *Żywot św. Błażeja* wykazują wyłącznie *každy*, *Biblia Zofii*, *Psalterz puławski* zawierają ogromną przewagę form *každy*, w *Kazaniach gnieźnieńskich* występuje *každy*. Podobnie ma się rzecz w innych zabytkach religijnych. Większe wahania spotykamy dopiero w zabytkach prawniczych, np. w Kodeksie Świętosława; rotę przysięg sądowych [...] nie przynoszą niestety odpowiedniego materiału”³⁴². Znaczną przewagę użycia *každy*

³³⁸ Wrocław 1957.

³³⁹ J. Petr, op. cit., s. 92-93. Tam także szczegółowa etymologia analizowanej oboczności (s. 88-103). Por. przegląd stanowisk dotyczących etymologii w książkach: T. Lisowskiego *Polszczyzna początku XVI wieku...*, op. cit. s. 91 oraz M. Osiewiczza *Wariantywność leksemów...*, op. cit., s. 57.

³⁴⁰ J. Petr, op. cit., s. 104-105.

³⁴¹ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 169.

³⁴² J. Petr, op. cit., s. 47.

wobec *koźdy* w piśmiennictwie religijnym obaj badacze przypisują przyjmowaniu w tym typie zabytków wzorców staroczeszczyzny.

Słownik staropolski postać *každy*³⁴³ notuje ok. 75 razy (np. w *Legendzie o św. Aleksym*, Biblii Zofii, *Rozmyślaniu przemyskim*); formę *koźdy*³⁴⁴ zaś ok. 25 razy (m.in. w Biblii Zofii, *Kodeksie Świętosławów*, *Rozmyślaniu przemyskim*). *Słownik polszczyzny XVI wieku* formę *každy* dokumentuje aż 12784 razy (12425 w drukach i 359 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 97,2% i 2,8% użyc), formę *koźdy* natomiast 960 razy (846 w drukach i 114 razy w rękopisach, odpowiednio 88,1% i 11,9% użyc). Stosunek procentowy dwu wariantów wynosi: *každy* 93% : *koźdy* 7%.

Stratyfikację regionalną charakteryzowanych wariantów w drukach XVI wieku przyporządkowanych regionalnie w oparciu o miejsce pochodzenia autora pokazuje tabela nr 26.

Leksem Region	<i>Každy</i>			<i>Koźdy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	44	3416	97,4%	10	92	2,6%
Małopolska	59	5643	97,4%	18	149	2,6%
Mazowsze	17	1210	99,5%	3	6	0,5%
Kresy południowe	13	1537	77,7%	7	441	22,3%
Kresy północne	3	23	100%	-	-	-
Śląsk	3	25	86,2%	1	4	13,8%
Prusy	1	57	32,6%	1	118	67,4%
Razem	140	11911	93,6%	40	810	6,4%

Tab. nr 26. Liczba użyc *každy* i *koźdy* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 26 pokazuje, że, biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyc dwu wariantów, druki powstałe w XVI wieku pokazują niemal zakończony proces normalizacyjny postaci *každy*, jednakże sytuacja w poszczególnych regionach jest zróżnicowana. Druki autorów czterech regionów, powstałe w Małopolsce, Wielkopolsce, na Mazowszu oraz Kresach północnych, ukazują koniec procesu normalizacyjnego (u autorów północnokresowych *každy* jest bezwyjątkowe).

³⁴³ *Słownik staropolski*, op. cit., t. III, s. 259-262.

³⁴⁴ *Ibidem*, s. 368-369.

Natomiast w drukach pisarzy wywodzących się z Kresów południowych oraz ze Śląska *každy* prezentuje etap niepełnej normalizacji. Tym samym regresywna postać *koždy* znajduje się zależnie od regionu na etapie wariantu zanikowego bądź relikтового. Na tym tle wyjątkowo kształtuje się sytuacja w jedynym druku autora pruskiego, który charakteryzuje dominacja wariantu opozycyjnego *koždy*.

Wśród autorów wywodzących się z terenów Wielkopolski dwóch wariantów, *každy* i *koždy*, używają m.in. E. Gliczner: *GliczKsiąż* 119x : 52x (1558, Kraków, M. Siebeneicher) oraz J. Mączyński w leksykonie: *Mącz* 189x : 22x (1564, Królewiec, J. Daubmann). M. Bielski stosuje wariant *každy* w: *BielKom*, *BielKron* (1564), *BielRozm*, *BielSat*, *BielSen*, *BielSjem*, *BielSpr*, *BielŻyw*, wydanych w Krakowie głównie u Siebeneicherów, natomiast w *Kronice polskiej* z 1597 roku, z poprawkami syna Bielskiego Joachima, także tam wydanej, obok 593 poświadczeń tego wariantu pojawia się także 2x forma *koždy*. Obydwa warianty, z nielicznym, czasem jednokrotne poświadczonym *koždy*, mają także: W. Wróbel, J. Wujek, J. Rybiński, M. Strykowski, S. Reszka, M. Czechowicz oraz M. Kwiatkowski. Wyłącznie formę *každy* stosuje np. S. Klonowicz: *KlonŻal* 3x (1585, Kraków, b.dr.), *KlonKr* 16x ([1595, Kraków], M. Wirzbięta), *KlonFlis* 18x ([1598, Kraków], druk. S. Sternackiego), *KlonWor* 19x (1600, Kraków, [tenże]). Brak wśród Wielkopolan autora stosującego tylko postać *koždy*.

W Małopolsce dwóch wariantów używa m.in. Biernat z Lublina, w którego *BierEz* *koždy* notowane jest częściej niż *každy*, 8x : 72x (1578, Kraków, S. Szarfenberger). W kilkunastu utworach Kochanowskiego uwzględnionych w kanonie źródeł *Słownika* występuje tylko *každy*. Jedno wyjątkowe poświadczenie *koždy* zawiera *KochPs* obok 42 przykładów formy *každy* (1579, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski). Nieliczne przykłady *koždy* obok regularnego *každy* pojawiają się w niektórych utworach Reja, np. *RejPs* 11x : 238x ([1541, Kraków, M. Szarffenberg]), *RejKup* 5x : 194x (1549, Królewiec, [A. Aujezdecki]), *RejZwierc* 1x : 860x (1568, Kraków, M. Wirzbięta). W drukach pozostałych autorów używających dwóch wariantów postać *koždy* notowana jest często jednokrotnie: u J. Palczowskiego, S. Gosławskiego, J. Januszowskiego, Mikołaja z Wilkowiecka, B. Opeca i Ł. Górnickiego. Wyłącznie *každy* ma np. S. Kleryka: *KlerPow* 2x (1530,

Kraków, M. Szarffenberg), *KlerWes* 7x (1539, Kraków, H. Wietor). Podobnie jak w Wielkopolsce brak w tym regionie autora stosującego wyłącznie formę *koźdy*.

Mazowszanie, których utwory zawierają dwa warianty, *kaźdy* i *koźdy*, to A. Gostomski: *GostGosp* 182x : 2x (1588, Kraków, J. Siebeneicher) i B. Paprocki: *PaprPan* 148x : 3x (1575, Kraków, M. Wirzbięta), następny utwór autora zawiera tylko *kaźdy* 34x (*PaprUp*, 1587, b.m.dr., b.dr.). Jedno poświadczenie *koźdy* znajduje się także w *SkarŻyw* P. Skargi (1579, Wilno, druk. Radziwiłłowska). Wcześniejszy utwór pisarza, *SkarJedn*, wydany w tej samej drukarni ma tylko *kaźdy*, podobnie *SkarKaz* i *SkarKazSej* z lat 90. opracowane u A. Piotrkowczyka. Wyłącznie *kaźdy* stosuje np. J. Seklucjan: *SeklWyz* 10x ([1544, Królewiec, J. Weinreich]), *SeklKat* 20x (1547, tamże), *SeklPieś* 5x (1559, Królewiec, J. Daubmann). Nie ma wśród Mazowszan twórców używających tylko postaci *koźdy*.

Druki autorstwa pisarzy pochodzących z Kresów południowych również zawierają dwa warianty, m.in. zielnik S. Falimirza *kaźdy* 404x, *koźdy* 27x (*FalZioł*, 1534, Kraków, F. Ungler) i Biblia Leopoldy 182x : 64x (*Leop*, 1561, Kraków, dziedzice M. Szarffenberga), ponadto utwory S. Sarnickiego, A. Czahrowskiego oraz M. Sępa Szarzyńskiego. Obydwie formy pojawiają się także u J. Orzechowskiego, który częściej używa postaci *koźdy* niż *kaźdy*: *OrzRozm* 4x : 56x (1563, Kraków, Ł. Andrysowic), *OrzQuin* 6x : 43x (1564, [tamże]), ale *OrzList* *kaźdy* 4x ([1561, tamże]). Jeden wariant stosuje np. S. Wysocki: *WysKaz* *kaźdy* 24x (1593, Wilno, druk. akademicka). Forma *koźdy* w żadnym z druków południowokresowych nie występuje samodzielnie.

Autorzy północnokresowi: S. Kołakowski i J. Sapieha, jako jedyni stosują wyłącznie wariant *kaźdy*: *KolakSzczęśl* 9x (1593, Wilno, J. Markowicz), *KolakCath* 8x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów); *SapEpit* 5x (1599, Wilno, J. Karcan).

Na Śląsku dwa warianty stosuje tylko O. Strumieński: *Strum* *kaźdy* 22x, *koźdy* 4x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic). Jeden natomiast, tylko *kaźdy*, F. Mymer: *Mymer*¹ 1x (1528, Kraków, M. Szarffenberg) oraz A. Calagius: *Calag* 2x (1579, Wrocław, J. Szarffenberg).

Jedyny druk autora reprezentującego region pruski, *KrowObr* M. Krowickiego, zawiera obydwie warianty, liczniej notowane jest w nim *koźdy* występujące 118x obok *kaźdy* 57x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Należy podkreślić, iż mimo że reliktywne *koźdy* pojawia się w XVI wieku u wielu pisarzy, reprezentujących wszystkie regiony oprócz Kresów północnych, żaden z nich nie stosuje tego wariantu wyłącznie, czy to w obrębie jednego tekstu, czy też ogólnie w swojej twórczości.

Przyporządkowanie druku do regionu w oparciu o miejsce jego wydania także pokazuje niemal zakończony już proces normalizacyjny formy *každy*. Podobnie kształtuje się sytuacja w oficynach poszczególnych regionów, co obrazuje tabela nr 27, bowiem drukarnia warszawska M. Szarffenberga (*KochOdpr*, 1578), zamojska M. Łęskiego (*CiekPotr*, 1597) oraz dwie wrocławskie: K. Szarffenberga (*Goski*, [1563]) i J. Szarffenberga ([*Calag*], 1579), stosują już tylko tę formę. W tłoczniach pruskich, północnokresowych i małopolskich *každy* nieznacznie przekracza próg wytyczający koniec procesu normalizacyjnego lub zbliża się do tego progu. Jedynie druki wydane w kilku tłoczniach wielkopolskich prezentują wciąż stan niepełnej normalizacji, gdyż opozycyjne *koźdy* osiąga w tym regionie ponad 22% użycie. Grodziska oficyna J. Glicznera stosuje w wydanych w 1573 roku anonimowych *WierKróc* oraz w *MycPrz* P. Mycielskiego tylko wariant *každy*. Natomiast utwory, które ukazały się w poznańskiej drukarni J. Wolraba, prowadzonej później przez jego dziedziców, zawierają obydwa warianty: w *ReszPrz* S. Reszki *každy* 58x, *koźdy* 3x (1585) oraz dodanym do tego utworu anonimowym liście: *ReszList každy* 21x, *koźdy* 2x, a także w *CzahTr* P. Czahrowskiego: *každy* 24x, *koźdy* 46x (1597). W tym czasie wielkopolscy pisarze, w przeciwieństwie do lokalnych tłoczni, stosują formę *každy* niemal bezwyjątkowo.

Takie ułożenie materiału pochodzącego z druków, wykorzystujące kryterium miejsca ich wydania, nie zaś pochodzenia autora, pokazuje także, że tylko w dwóch anonimowych tekstach wydanych w Krakowie przez H. Unglerową postać *koźdy* pojawia się samodzielnie: w *LudWieś* 3x (1544), w *HistAl* 8x (1550). Trzy pozostałe druki przygotowane przez tę tłocznnię zawierają obydwa warianty.

Leksem	<i>Każdy</i>			<i>Koźdy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	177	77,6%	3	51	22,4%
Małopolska	118	9859	93,1%	36	736	6,9%
Mazowsze	1	4	100%	-	-	-
Kresy południowe	1	18	100%	-	-	-
Kresy północne	15	1395	92,1%	2	119	7,9%
Śląsk	2	4	100%	-	-	-
Prusy	13	650	95,2%	5	33	4,8%
Razem	155	12107	92,8%	46	939	7,2%

Tab. nr 27. Liczba użyć *každy* i *koźdy* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Zupełnie inaczej niż w drukach, czy to zlokalizowanych geograficznie na podstawie kryterium pochodzenia autora, czy też miejsca wydania tekstu, kształtuje się częstość użycia dwu wariantów w tekstach rękopiśmiennych XVI wieku, uwzględniona w tabeli nr 28. Piśmiennictwo tego typu, nienarażone na potencjalną ingerencję oficyny drukarskiej, prezentuje rzeczywistą rywalizację dwu wariantów, wyrażoną ich równoważeniem się w skali ogólnopolskiej. Teksty trzech regionów, wielkopolskie, jeden mazowiecki oraz również jeden pruski, dokumentują wariantowość w zakresie opisywanych form. W mazowieckich zapiskach i rotach polskich ziemi warszawskiej (*ZapMaz*, 1501-1558) częściej występuje wariant *každy* niż *koźdy*, 24x : 2x. Dokument ten zawiera także jedno użycie formy *kuźdy*, w której Petr widzi „odbicie wymowy gwarowej terenów wschodnio-polskich”³⁴⁵. Przewaga formy *každy* charakteryzuje również pruskie akta prawne Kościerzyny, 49x : 14x (*ZapKościer*, 1579-1589). W dwóch tekstach powstałych w Małopolsce występuje tylko forma *každy*: *KochMon* Kochanowskiego 1x (1569-1586) oraz *RejRozm* Reja 12x ([1548-1551]). Natomiast w rękopisach autorstwa Wielkopolan normę stanowi wariant opozycyjny *koźdy*: wyłącznie tę formę zawierają kazania Jana z Szamotuł, 59x (*PatKaz*, ok. 1525), obydwie formy notuje poznańska księga złoczyńców: *každy* 2x, *koźdy* 3x (*LibMal*, 1543-1554), zaś słownik Bartłomieja z Bydgoszczy

³⁴⁵

J. Petr, op. cit., s. 51.

(*BartBydg*, 1532) zawiera jednokrotne poświadczenie *každy*. Tylko formę *koždy*, użytą 1x, zawiera także list rzeźników wrocławskich z 1512 roku (*ListRzeź*).

Leksem	<i>Každy</i>			<i>Koždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	3	4,6%	2	62	95,4%
Małopolska	2	12	100%	-	-	-
Mazowsze	1	24	92,3%	1	2	7,7%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	1	1	100%
Prusy	1	49	77,8%	1	14	22,2%
Razem	6	88	52,7%	5	79	47,3%

Tab. nr 28. Liczba użyć *každy* i *koždy* w SłXVI – rękopisy

Sumę użyć każdego ze składników analizowanej oboczności, wyekscerpowanych z XVI-wiecznych tekstów drukowanych oraz rękopiśmiennych przedstawia tabela nr 29.

Leksem	<i>Každy</i>			<i>Koždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	46	3419	95,7%	12	154	4,3%
Małopolska	61	5655	97,4%	18	149	2,6%
Mazowsze	18	1234	99,4%	4	8	0,6%
Kresy południowe	13	1537	77,7%	7	441	22,3%
Kresy północne	3	23	100%	-	-	-
Śląsk	3	25	83,3%	2	5	16,7%
Prusy	2	106	44,5%	2	132	55,5%
Razem	146	11999	93,1%	45	889	6,9%

Tab. nr 29. Liczba użyć *každy* i *koždy* – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Na podstawie tabeli widać, że piśmiennictwo XVI wieku poszczególnych regionów prezentuje bądź to zakończony już proces normalizacyjny formy *každy* –

Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze, Kresy północne, bądź też wariant ten znajduje się na etapie określanym mianem niepełnej normalizacji – Śląsk, a także Kresy południowe, gdzie etap ten ledwie się rozpoczął. Jedyne dwa teksty autorstwa pisarzy pruskich, jeden druk (wydany w Krakowie) i jeden rękopis, charakteryzują równowagę się wariantów.

Petr przypuszcza, że forma *koźdy* musiała być „przez pewien czas uważana za równouprawnioną w języku literackim z *každy*, bez odczuwanej różnicy «gorszości» jednej z nich”, czego przykładem jest według badacza zmiana dokonana w drugim wydaniu Biblii Leopoldy (1574): wyraz *koździurny* zastąpiono w niej wyrazem *koźdy*³⁴⁶. Ponadto uważa, że „wszystko przemawia za tym, że *každy* z początku miało zabarwienie odświętne i występowało przede wszystkim w tekstach religijnych, a dopiero z czasem przyjęło się i w literaturze świeckiej”³⁴⁷. Upowszechnienie się wariantu *každy* Petr przypisuje krakowskiemu ośrodkowi wydawniczemu. Tezę tę wydaje się potwierdzać zebrany materiał, pokazujący wyraźną dominację tej formy w tekstach drukowanych, natomiast etap równowagi się wariantów w tekstach rękopiśmiennych.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku wciąż notuje dwa warianty analizowanego zaimka: formę *každy* 2581 razy (1768 w drukach i 813 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 68,5% i 31,5% użyc), formę *koźdy* natomiast 300 razy (18 w drukach i 282 razy w rękopisach, odpowiednio 6% i 94% użyc). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *každy* 89,6% : *koźdy* 10,4%.

Stratyfikację regionalną w siedemnasto- i osiemnastowiecznych drukach, zlokalizowanych geograficznie na podstawie pochodzenia autora, uwzględnia tabela nr 30.

---

³⁴⁶ J. Petr, op. cit., s. 47.

³⁴⁷ Ibidem.

Leksem	<i>Każdy</i>			<i>Koźdy</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	9	340	99,1%	1	3	0,9%
Małopolska	13	580	99,8%	1	1	0,2%
Mazowsze	5	177	100%	-	-	-
Kresy południowe	10	236	94,8%	1	13	5,2%
Kresy północne	3	7	100%	-	-	-
Śląsk	3	47	100%	-	-	-
Prusy	3	16	100%	-	-	-
Razem	46	1403	98,8%	3	17	1,2%

Tab. nr 30. Liczba użyć *každy* i *koźdy* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Zebrany w tabeli materiał pokazuje, że druki powstałe w analizowanym okresie, bez względu na regionalną przynależność autora, pokazują dalsze rugowanie formy *koźdy*, która łącznie została odnotowana tylko kilkanaście razy. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyć wariantów, jak i sytuację w regionach, można uznać, że proces normalizacyjny formy *každy* już się zakończył. W czterech regionach wariant ten występuje bezwyjątkowo – na Mazowszu, Kresach północnych, Prusach i Śląsku. Trzy użycia relikтового *koźdy* w Wielkopolsce pochodzą z anonimowych *Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, w którym występują obok raz użytego *každy* (XVI – poł. XVIII w., wyd. XX w.). Jedyne małopolskie poświadczenie postaci *koźdy* znajduje się w *KochProzn* autorstwa W. Kochowskiego (1674, Kraków, druk. W. Goreckiego). Utwór Kochowskiego jest także jedynym tekstem z tego okresu poświadczającym wyłącznie wariant *koźdy*. Na tym tle wyróżniają się druki autorów pochodzących z terenów południowokresowych, w których wariant *každy* znajduje się na granicy wyznaczającej status normy, a opozycyjne *koźdy* osiąga nieco ponad 5% użyć. Etap ten stanowi kontynuację ledwie rozpoczętego procesu normalizacyjnego widocznego w drukach XVI wieku tego regionu. Z Kresów południowych pochodzi większość poświadczeń zanikającej formy notowanych w drukach analizowanego okresu (13 z 17), znajdują się one w jednym tekście – *FrKon* A.M. Fredry (1675, Słuck, b.dr.) i występują obok 120x użytej postaci *každy*.

Podobne dane liczbowe przynosi przyporządkowanie geograficzne druku wedle miejsca jego wydania, co ukazuje tabela nr 31. Na jej podstawie widać, że wariant *každy* stanowi formę sankcjonowaną normą w drukarniach działających we wszystkich charakteryzowanych regionach. Nieliczne odnotowane poświadczenia postaci *koždy* pochodzą z oficyn trzech regionów. W poznańskiej tłoczni W. Laktańskiego ukazał się w 1680 roku *WisCzar* prawdopodobnie autorstwa bliżej nieznanego D. Wisnera, dokumentujący *koždy* 1x obok *každy* 19x; w krakowskiej tłoczni W. Goreckiego wspomniany utwór Kochowskiego, natomiast w bliżej nieznannej drukarni śluckiej opracowano wspomniany tekst *FrKon* Fredry.

Leksem Region	<i>Každy</i>			<i>Koždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	3	24	96%	1	1	4%
Małopolska	24	1020	99,9%	1	1	0,1%
Mazowsze	3	74	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	49	100%	-	-	-
Kresy północne	5	261	95,3%	1	13	4,7%
Śląsk	3	47	100%	-	-	-
Prusy	2	2	100%	-	-	-
Razem	44	1477	99%	3	15	1%

Tab. nr 31. Liczba użyc *každy* i *koždy* w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Teksty rękopiśmienne powstałe w XVII i 1. połowie XVIII wieku dokumentują znacznie liczniejsze przykłady użycia wariantu *koždy* niż lokalizowane geograficznie na dwa sposoby druki. Piśmiennictwo tego typu kontynuuje charakterystyczną dla rękopisów XVI wieku rzeczywistą rywalizację dwóch postaci zaimka *každy*. Szczegółową frekwencję dwu wariantów w regionach uwzględnia tabela nr 32.

Leksem	<i>Każdy</i>			<i>Koźdy</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	61	56,5%	1	47	43,5%
Małopolska	10	438	97,6%	4	11	2,4%
Mazowsze	1	11	5,3%	1	195	94,7%
Kresy południowe	2	20	52,6%	2	18	47,4%
Kresy północne	3	101	90,2%	2	11	9,8%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	19	631	69,1%	10	282	30,9%

Tab. nr 32. Liczba użyć *každy* i *koźdy* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Ogólna liczba użyć każdego ze składników oboczności pokazuje, że wariantem dominującym w rękopisach jest *každy*, postać *koźdy* natomiast stanowi wariant zanikowy, wciąż jednak sięgający 30% użyć. Jedynym regionem, którego teksty prezentują zakończony już proces normalizacyjny formy *každy* jest Małopolska. Wśród autorów wywodzących się z tego regionu dwa warianty pojawiają się u J. Ossolińskiego: *OssŻyw každy* 12x, *koźdy* 1x (2. poł. XVII w.), W. Potockiego: *PotPrzyp* 51x : 2x (po 1669), J. Nekandy Trepki: *TrepLib* 19x : 5x (ok. 1624) oraz E. Otwinowskiego: *OtwEDzieje* 3x : 2x (1696-1728). Na Kresach północnych wariant *každy* przekracza 90% użyć, *koźdy* pojawia się tylko raz obok 47x *každy* w pamiętniku S. Maskiewicza (*MasDiar*, 1625-1640) oraz 10x obok 38x u M. Vorbeck-Lettowa w *VorLetSkarb* (1644-1660). Na granicy wyznaczającej koniec procesu normalizacyjnego znajduje się jedyny rękopis mazowiecki, jednakże tu formą zwycięską jest wariant *koźdy*. Tekstem tym są pamiętniki J.Ch. Paska, *každy* poświadczające 11x, *koźdy* natomiast aż 195x (*PasPam*, 1656-1688, XVIII w.³⁴⁸). Rękopisy wielkopolskie i południowokresowe pokazują etap równoważenia się dwóch rywalizujących wariantów. Jedynym autorem wielkopolskim stosującym dwie postacie zaimka jest K. Opaliński: *OpalKSat každy* 9x, *koźdy* 47x (1. poł. XVII

³⁴⁸ *Pamiętniki* Paska zachowały się w odpisie sporządzonym w XVIII w. Ze względu na sposób ekscerpcji tekstu na potrzeby *Słownika* wszystkie dane liczbowe dotyczące *Pamiętników* zostały opracowane także w oparciu o *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Koneczna, t. I-II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1973.

w.), zaś teksty południowokresowe zawierają po dwa warianty, *PiasRel* A. Piaseczyńskiego: *každy* 2x, *koždy* 14x (1635), *SapADiar* A. Sapielhy: 18x : 4x (1730-1733).

Sumę poświadczeń wariantów *každy* oraz *koždy* w drukach i rękopisach charakteryzowanego okresu przedstawia tabela nr 33. Na jej podstawie widać, że stopniowo upowszechniające się *každy* we wszystkich regionach poza Mazowszem (za sprawą *Pamiętników* Paska) znajduje się na etapie normy bądź niepełnej normalizacji. Wydaje się jednak, że w przypadku tej oboczności suma poświadczeń z tekstów drukowanych i rękopiśmiennych nie oddaje faktycznego charakteru rywalizacji jej składników, bowiem zanikające *koždy* nie występuje już prawie w drukach, podczas gdy w rękopisach wciąż stanowi 30% użyc. Poza tym bezwyjątkowe występowanie *každy* w tekstach pruskich i śląskich może także wynikać z niewielkiej liczby autorów pochodzących z tych regionów.

Leksem Region	<i>Každy</i>			<i>Koždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	12	401	88,9%	2	50	11,1%
Małopolska	23	1018	98,8%	5	12	1,2%
Mazowsze	6	188	49,1%	1	195	50,9%
Kresy południowe	12	256	89,2%	3	31	10,8%
Kresy północne	6	108	90,8%	2	11	9,2%
Śląsk	3	47	100%	-	-	-
Prusy	3	16	100%	-	-	-
Razem	65	2034	87,2%	13	299	12,8%

Tab. nr 33. Liczba użyc *každy* i *koždy* w S1XVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Piśmiennictwo XVII i 1. połowy XVIII wieku kontynuuje stan szesnastowieczny, kiedy teksty drukowane prezentują koniec procesu normalizacyjnego i zwycięstwo formy *každy*, teksty rękopiśmienne zaś, poddane cenzurze samego autora, nienarażone na poprawki pracowników oficyn, poświadczają etap rywalizacji dwóch postaci analizowanego zaimka. Wydaje się zatem, że stopniowe rugowanie formy *koždy* odbywało się za sprawą działalności

oficyn drukarskich, szesnasto- i siedemnastowiecznych. Zebrany materiał nie notuje już ustępującej postaci *koźdy* w drukach XVIII wieku. Dokumentują ją natomiast dwa wspomniane rękopisy: powstały na przełomie XVII i XVIII wieku *OtwEDzieje* oraz w latach 30. XVIII wieku *SapADiar*. Petr przyjmuje, że zaimek *kaźdy* w formie znanej obecnie ostatecznie ustalił się w polszczyźnie w ciągu XVIII stulecia³⁴⁹. Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego formy *kaźdy* w dobie średniopolskiej przedstawia tabela nr 34.

Leksem	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Kaźdy</i>	<i>Koźdy</i>	<i>Kaźdy</i>	<i>Koźdy</i>
Region				
Wielkopolska	95,7%	4,3%	88,9%	11,1%
Małopolska	97,4%	2,6%	98,8%	1,2%
Mazowsze	99,4%	0,6%	49,1%	50,9%
Kresy południowe	77,7%	22,3%	89,2%	10,8%
Kresy północne	100%	-	90,8%	9,2%
Śląsk	83,3%	16,7%	100%	-
Prusy	44,5%	55,5%	100%	-
Razem	93,1%	6,9%	87,2%	12,8%

Tab. nr 34. Stosunek użyć *kaźdy* i *koźdy* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela przedstawiająca tempo przebiegu procesu normalizacyjnego formy *kaźdy* pokazuje, że proces ten zwalnia nieco w XVII wieku. Wzrost liczby użyć postaci *koźdy* dotyczy jednakże wyłącznie tekstów rękopiśmiennych, bowiem w XVII-wiecznych tekstach drukowanych *koźdy* pojawia się już tylko kilkanaście razy. Wzrost ten wynika z większego udziału rękopisów w piśmiennictwie XVII i XVIII wieku, spowodowanego spadkiem produkcji wydawniczej książek obserwowanym w tym czasie, przez co zwiększa się liczba tekstów pozostająca w formie rękopiśmiennej, niepoddanych „obróbce” oficyn, propagujących formę *kaźdy*. Ponadto piśmiennictwo XVII i XVIII wieku charakteryzuje powstawanie tekstów z założenia nieprzeznaczonych do druku, tzw. *silva rerum*, również poddanych cenzurze tylko ich autora.

³⁴⁹ J. Petr, op. cit., s. 11.

Dwa charakteryzowane warianty – *každy* oraz *koždy*, znane są na całym badanym obszarze. Brak północnokresowych poświadczeń formy *koždy* w XVI stuleciu oraz śląskich i pruskich w okresie następnym może wynikać z niewielkiej liczby autorów wywodzących się z tych ziem. Ponadto *koždy* występuje w tekstach przede wszystkim obok formy *každy*, a zaledwie w kilku samodzielnie. Zebrany materiał nie wskazuje więc na wpływ czynników regionalnych w rozkładzie częstości użycia wariantów.

piękny || piekny

Oboczność postaci przymiotnika **piękny** znana była już w zabytkach doby staropolskiej. *Słownik staropolski* notuje obydwie formy, lecz zaledwie po kilka ich przykładów, zawartych w jednym haśle³⁵⁰. Postać **piekny** pojawia się dwa razy w *Rozmyślaniu przemyskim*, jedno jej poświadczenie zawiera *Legenda o św. Dorocie*. Postać **piękny** natomiast występuje dwukrotnie w *Kazaniach gnieźnieńskich* oraz jednokrotnie w tzw. drobnych zabytkach XV-wiecznych (wokabuły, glosy, urywek pieśni, dwuwiersz). Wykorzystujący narzędzia metody retrospektywnej Nitsch za formę rodzimą uznaje postać z nosówką³⁵¹, natomiast Boryś³⁵² i Rospond³⁵³ utrzymują, że samogłoska nosowa była wtórna na gruncie języka polskiego. Opierający się na stanie dzisiejszych gwar Rospond, rzadko występującą w piśmiennictwie XVI wieku zdenalizowaną postać **piekny** uznaje za właściwość charakterystyczną dla terenów Małopolski³⁵⁴.

Słownik polszczyzny XVI wieku formę **piękny** dokumentuje 1216 razy (1202 w drukach i 14 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 98,8% i 1,2% użyc), formę **piekny** zaś tylko 14 razy w drukach, co stanowi 1,1% poświadczeń w obrębie pary.

Szczegółową liczbę poświadczeń dwu wariantów w drukach powstałych w XVI wieku, przyporządkowanych do regionu na podstawie miejsca pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 35.

---

³⁵⁰ *Słownik staropolski*, op. cit., t. VI, s. 126.

³⁵¹ K. Nitsch, *Studia z historii polskiego słownictwa. Piękny*, op. cit., s. 346.

³⁵² *Piękny* [hasło], w: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, op. cit., s. 433-434.

³⁵³ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 170.

³⁵⁴ Ibidem.

Leksem Region	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	29	176	95,7%	3	8	4,3%
Małopolska	43	572	99,1%	4	5	0,9%
Mazowsze	10	165	100%	-	-	-
Kresy południowe	11	73	100%	-	-	-
Kresy północne	1	6	100%	-	-	-
Śląsk	3	5	100%	-	-	-
Prusy	1	4	100%	-	-	-
Razem	98	1001	98,7%	7	13	1,3%

Tab. nr 35. Liczba użyć *piękny* i *piekny* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Zebrany w tabeli materiał pokazuje zakończony już proces normalizacyjny formy *piękny*, która w drukach autorów wywodzących się z pięciu regionów występuje bezwyjątkowo. Kilkanaście poświadczeń zanikającej formy *piekny*, stanowiących łącznie nieco ponad 1% wszystkich użyć w obrębie pary, pochodzi z dwóch regionów, które w owym czasie miały największy wpływ na kształtującą się polszczyznę literacką – z Wielkopolski i Małopolski. Wśród pisarzy wielkopolskich reliktove *piekny* stosuje 6x obok 113 użyć formy *piękny* J. Mączyński w leksykonie³⁵⁵ (*Mącz*, 1564, Królewiec, J. Daubmann), zaś po jednym jej poświadczeniu zawierają *KwiatKsiąż* M. Kwiatkowskiego, obok 5x *piękny* (1564, tamże), oraz *Kronika* M. Bielskiego, wydanie z roku 1597 z poprawkami syna Bielskiego Joachima, obok 60x *piękny* (*BielKron*, Kraków, J. Siebeneicher). Wśród autorów pochodzących z Małopolski dwa warianty stosuje S. Kleryka: *KlerWes* *piękny* 4x, *piekny* 2x (1539, Kraków, H. Wietor). Jednokrotne poświadczenie *piekny* zawiera *GórniDworz* Ł. Górnickiego, obok 79x form *piękny* (1566, Kraków, M. Wirzbięta), *KochDryas* Kochanowskiego, obok również jednokrotnie użytego *piękny* (1578, Lwów, M. Szarffenberg), a także *BierEz* Biernata z Lublina (1578, Kraków, S. Szarfenberger). Tekst Biernata jest jedynym tekstem powstałym w XVI wieku notującym wyłącznie ten wariant.

³⁵⁵ Na podst.: *Wyrazy polskie w słowniku polsko-lacińskim Jana Mączyńskiego*, oprac. W. Kuraszkiewicz, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

Przyporządkowanie druku do regionu w oparciu o miejsce jego wydania przynosi jeszcze jeden przykład użycia zanikającej formy, pochodzący z tekstu anonimowego, przez co nieuwzględnionego w powyższym zestawieniu. Szczegółowy rozkład użyciu dwu wariantów w szesnastowiecznych oficynach działających w poszczególnych regionach ukazuje tabela nr 36.

Leksem	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	3	12	100%	-	-	-
Małopolska	83	833	99,3%	5	6	0,7%
Mazowsze	1	3	100%	-	-	-
Kresy południowe	1	1	50%	1	1	50%
Kresy północne	9	186	100%	-	-	-
Śląsk	1	3	100%	-	-	-
Prusy	8	128	94,8%	2	7	5,2%
Razem	106	1167	98,8%	8	14	1,2%

Tab. nr 36. Liczba użyciu *piękny* i *piekny* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Tabela nr 36 pokazuje, że odnosowana forma *piekny* pojawia się w tłoczniach działających w trzech regionach, w Małopolsce, na Kresach południowych oraz w Prusach. Wśród oficyn małopolskich, ściślej krakowskich, wariant ten pojawia się u H. Unglerowej w anonimowym tekście *Historyja Aleksandra* wydanym w 1550 roku (*HistAl*, *piękny* 9x, *piekny* 1x), u S. Szarffenberga w *BierEz*; u H. Wietora w *KlerWes*; u M. Wirzbięty w *GórnDworz* oraz u J. Siebeneichera w *BielKron*. Jedyne poświadczenie południowokresowe pochodzi z lwowskiej tłoczni M. Szarffenberga (*KochDryas*). Natomiast wszystkie przykłady pruskie znajdują się w dwóch drukach wydanych przez J. Daubmanna w Królewcu (*Mącz*, *KwiatKsiąż*).

Różnorodnie stylistycznie teksty rękopiśmienne powstałe w tym okresie notują wyłącznie postać *piękny*: słownik Bartłomieja z Bydgoszczy, *Monomachia* Kochanowskiego, *Metryka Koronna*, a także kazania Jana z Szamotuł. Dlatego suma poświadczeń obydwu wariantów wyekscerpowanych z druków i rękopisów zawarta w tabeli nr 37 zwiększa jedynie różnicę w częstości ich użyciu, rękopiśmienne

poświadczenia są jednakże tak nieliczne, iż wzrostu liczby użyc wariantu *piękny* nie odzwierciedla stosunek procentowy.

Leksem Region	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	31	178	95,7%	3	8	4,3%
Małopolska	44	582	99,1%	4	5	0,9%
Mazowsze	10	165	100%	-	-	-
Kresy południowe	11	73	100%	-	-	-
Kresy północne	1	6	100%	-	-	-
Śląsk	3	5	100%	-	-	-
Prusy	1	4	100%	-	-	-
Razem	101	1013	98,7%	7	13	1,3%

Tab. nr 37. Liczba użyc *piękny* i *piekny* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Zebrany w tabeli materiał pokazuje, iż formą sankcjonowaną normą w szesnastowiecznych drukach i rękopisach jest forma *piękny*. Wariant *piekny* jest w tym czasie postacią występującą niezmiernie rzadko i niemogącą konkurować z regularnym wariantem z nosówką.

Zgoła inaczej wygląda sytuacja w materiale *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, który formę *piękny* notuje 762 razy (448 w drukach i 314 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 58,8% i 41,2% użyc), formę odnoszoną *piekny* natomiast aż 105 razy (29 w drukach i 76 razy w rękopisach, odpowiednio 27,6% i 72,4% użyc). Stosunek procentowy dwu wariantów wynosi: *piękny* 87,9% : *piekny* 12,1% użyc.

Stratyfikację regionalną wariantów *piękny* i *piekny* w drukach powstałych w XVII i 1. połowie XVIII wieku, zlokalizowanych geograficznie na podstawie pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 38.

Leksem	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	8	73	98,6%	1	1	1,4%
Małopolska	9	61	84,7%	4	11	15,3%
Mazowsze	5	91	96,8%	2	3	3,1%
Kresy południowe	9	117	100%	-	-	-
Kresy północne	2	5	100%	-	-	-
Śląsk	2	16	72,7%	1	6	27,3%
Prusy	3	3	100%	-	-	-
Razem	38	366	94,6%	8	21	5,4%

Tab. nr 38. Liczba użyć *piękny* i *piekny* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 38 pokazuje, że druki pisarzy tworzących w tym okresie przynoszą kolejne przykłady rzadko występującej formy *piekny*. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyć dwu postaci, wariant *piękny* znajduje się na granicy oznaczającej koniec procesu normalizacyjnego. Sytuacja w poszczególnych regionach jest jednak zróżnicowana. Z jednej strony na Kresach północnych i południowych oraz w Prusach wariant ten występuje bezwyjątkowo, a w Wielkopolsce i na Mazowszu niemal bezwyjątkowo, z drugiej strony jednak druki pisarzy małopolskich charakteryzuje stan określany mianem niepełnej normalizacji, podczas gdy w drukach Ślązaków etap ten jeszcze się nie rozpoczął, a opozycyjne *piekny* stanowi w nich blisko 30% użyć.

Nieliczne poświadczenia zanikającej formy *piekny* są notowane z czterech regionów. Jedyne wielkopolskie użycie tego wariantu znajduje się w *TwDaf* S. Twardowskiego (1661, Lublin, wyd. XX w.), wcześniejszy utwór tego autora, *TwLeg*, dokumentuje tylko formę *piękny* 16x ([1633, Kraków], b.dr.). Wśród tekstów autorstwa Małopolan pojedyncze poświadczenia formy *piekny* zawierają *MalKlucz* B.K. Malickiego (1700, Kraków, M.A. Schedla) oraz *ArPetrSEk* S. Petrycego, obok 3x *piękny* (1618, Kraków, druk. M. Jędrzejowczyka). Trzy poświadczenia tej formy dokumentuje *OvOtwaWPr* W. Otwinowskiego (1638, Kraków, druk. A. Piotrkowczyka). Najwięcej przykładów użycia postaci *piekny* pochodzi z *PotPocz* W. Potockiego, w którym pisarz użył tego wariantu 6x obok 13x wariantu *piękny* (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla). Trzy przykłady mazowieckie

pochodzą od Knapiusza: *piekny* 1x, *piękny* 28x (*KnAd, KnTh* (1632, 1642, Kraków, druk. F. Cezarego) oraz M. Borzymowskiego: *piekny* 2x, *piękny* 27x (*BorzNaw*, [1662, Lublin], wyd. XX w.). Notacje śląskie znajdują się w jednym tekście A. Gdacjusza: *GdDyszk* 6x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), wydany w tej samej oficynie w roku następnym *GdPrzyd* poświadcza tylko formę *piękny* 12x.

Ułożenie materiału wyekscerpowanego z druków pod kątem miejsca ich wydania pokazuje, że odnotowane poświadczenia postaci *piekny* pochodzą z oficyn wydawniczych dwóch regionów – Małopolski i jednej śląskiej. Szczegółowe dane uwzględnia tabela nr 39.

Leksem	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	19	100%	-	-	-
Małopolska	24	247	92,2%	10	21	7,8%
Mazowsze	3	23	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	38	100%	-	-	-
Kresy północne	1	8	100%	-	-	-
Śląsk	3	30	83,3%	1	6	16,7%
Prusy	3	11	100%	-	-	-
Razem	43	376	93,3%	11	27	6,7%

Tab. nr 39. Liczba użyć *piękny, piekny* w S^{IX}VII-XVIII – druki według miejsca wydania

Wśród tłoczni działających w Krakowie wariant beznosówkowy stosuje drukarnia K. Schedla, w której ukazał się *HaurEk* bliżej niezlokalizowanego J.K. Haura, formę *piekny* notujący 4x, *piękny* 12x (1675); poza tym drukarnia M.A. Schedla: *PotPocz, MalKlucz*; A. Piotrkowczyka: *OwOtwWPrzem*; M. Jędrzejowczyka: *ArPetrSEk*; F. Cezarego: *KnAd, KnTh* oraz oficyna, w której ukazała się anonimowa *NaukaBud: piekny* 1x, *piękny* 11x (1659). Forma beznosówkowa pojawia się również w trzech oficynach lubelskich: drukarnia Collegium Societatis Jesu wydała *OstDanSwada* bliżej niezlokalizowanego J. Ostrowskiego-Danejkwicza, używającego *piekny* 1x, *piękny* 15x (t. I, 1745), natomiast nie wiadomo, które działające w tym mieście drukarnie opracowały *TwDaf* oraz *BorzNaw*. Poświadczenia śląskie pochodzą z brzeskiej tłoczni prowadzonej przez J.K. Jakuba (*GdDysz*).

Stosunkowo często pojawia się wariant *piekny* w tekstach rękopiśmiennych, bowiem teksty wielkopolskie pokazują równowagę się dwóch wariantów, natomiast w tekstach powstałych na Kresach północnych znajdują się one na górnej granicy tego etapu. Rękopisy z pozostałych regionów, dokumentujące analizowaną oboczność, ukazują bądź to koniec procesu normalizacyjnego – na Mazowszu i Kresach południowych, bądź też stan niepełnej normalizacji – w Małopolsce. Szczegółowe dane dotyczące frekwencji wariantów w regionach uwzględnia tabela nr 40.

Leksem Region	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	16	53,3%	2	14	46,7%
Małopolska	8	113	86,3%	4	18	13,7%
Mazowsze	1	45	97,8%	1	1	2,2%
Kresy południowe	1	2	100%	-	-	-
Kresy północne	3	12	60%	1	8	40%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	15	188	82,1%	8	41	17,9%

Tab. nr 40. Liczba użyć *piękny* i *piekny* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Wśród pisarzy pochodzących z Wielkopolski wariantu *piekny*, obok *piękny*, używa tylko K. Opaliński: *OpalKL* 10x : 13x (1641-1653), *OpalKSat* 4x : 3x (1. poł. XVII w.). Małopolanie stosujący formę *piekny* to A. Kamoniecki, u którego jest to postać występująca wyłącznie – 2x (*KomDziej*, 1. poł. XVIII w.) oraz W. Potocki, który używa dwóch wariantów: *PotPer* *piękny* 5x, *piekny* 2x (2. poł. XVII w.), *PotSyl* 7x : 8x (XVIII w.), *PotWoj* 16x : 6x (1670) oraz *PotPrzyp* tylko *piękny* 13x (po 1669). Pisarz ten, o czym była mowa, dwóch wariantów używa także w jednym z dwóch druków – *PotPocz*. Jedyne poświadczenie mazowieckie pochodzi z pamiętników J.Ch. Paska i występuje w nich wyjątkowo obok 45x użytego wariantu *piękny* (*PasPam*, XVIII w.). Przykłady północnokresowe natomiast notowane są w pamiętnikach J. Poczobuta-Odlanickiego (*PoczOdlPam*, 1682-1684), w których *piękny* pojawia się raz wyjątkowo obok 8x użytego wariantu *piekny*. Należy też

wspomnieć o dwóch anonimowych tekstach, w których wariant *piekny* występuje stosunkowo często: w pochodzącym z 2. połowy XVII wieku *Obleżeniu Jasnej Góry Częstochowskiej* forma *piekny* pojawia się 22x, *piękny* zaś 48x (*OblJG*), zaś w pochodzącym z przełomu XVII i XVIII wieku utworze *Historie świeże...* *piekny* 13x obok *piękny* 2x (*HistŚw*).

Sumę użyć dwu wariantów pochodzących z tekstów drukowanych (zlokalizowanych terytorialnie na podstawie pochodzenia autora) i rękopiśmiennych uwzględnia tabela nr 41.

Leksem Region	<i>Piękny</i>			<i>Piekny</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	10	89	85,6%	3	15	14,4%
Małopolska	17	174	85,7%	8	29	14,3%
Mazowsze	6	136	97,1%	3	4	2,9%
Kresy południowe	10	119	100%	-	-	-
Kresy północne	5	17	68%	1	8	32%
Śląsk	2	16	72,7%	1	6	27,3%
Prusy	3	3	100%	-	-	-
Razem	53	554	89,9%	16	62	10,1%

Tab. nr 41. Liczba użyć *piękny* i *piekny* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 41 pokazuje, że siedemnasto- i osiemnastowieczne piśmiennictwo charakteryzuje niezakończony jeszcze proces normalizacyjny formy *piękny*, którego ogólna liczba użyć sięga 90%. Sytuacja w poszczególnych regionach kształtuje się bardzo rozmaicie, bowiem w tekstach autorów południowokresowych i pruskich wariant ten występuje bezwyjątkowo, a niemal bezwyjątkowo w mazowieckich. Teksty Wielkopolan i Małopolan prezentują etap niepełnej normalizacji, natomiast w tekstach pisarzy północnokresowych oraz śląskich proces normalizacyjny jeszcze się nie rozpoczął, gdyż wariant opozycyjny oscyluje wokół 30% użyć.

Najwięcej XVII- i XVIII-wiecznych poświadczeń odnoszonej formy *piekny*, czy to analizując materiał pod kątem autora, zarówno w drukach, jak i w rękopisach, czy też miejsca wydania tekstów w przypadku druków, pochodzi

z terenów Małopolski (procentowy udział wariantu w regionie kształtuje się inaczej). Należy jednakże uściślić, iż większość, gdyż aż 22 przykłady z 29, wszystkich małopolskich poświadczeń tej formy odnotowano w czterech tekstach W. Potockiego (jednym druku i trzech rękopisach), można ją zatem uznać za cechę idiolektalną tego autora.

Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego wariantów *piękny* i *piekny* w piśmiennictwie powstałym w okresie średniopolskim ukazuje tabela nr 42.

Leksem	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Piękny</i>	<i>Piekny</i>	<i>Piękny</i>	<i>Piekny</i>
Region				
Wielkopolska	95,7%	4,3%	85,6%	14,4%
Małopolska	99,1%	0,9%	85,7%	14,3%
Mazowsze	100%	-	97,1%	2,9%
Kresy południowe	100%	-	100%	-
Kresy północne	100%	-	68%	32%
Śląsk	100%	-	72,7%	27,3%
Prusy	100%	-	100%	-
Razem	98,7%	1,3%	89,9%	10,1%

Tab. nr 42. Stosunek użyć *piękny* i *piekny* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 42 pokazuje, że w piśmiennictwie XVI wieku postacią regularnie używaną, sankcjonowaną normą, jest postać z nosówką, czyli *piękny*. Postać zdenalizowana pojawia się wyjątkowo tylko w tekstach dwóch regionów mających największy w owym czasie wpływ na kształtujący się język literacki, czyli w Wielkopolsce oraz Małopolsce. Rękopisy powstałe w XVI wieku zawierają tylko formę *piękny*. Inaczej kształtuje się rozkład użyć dwu wariantów w okresie następnym, bowiem liczba poświadczeń wariantu *piekny* wzrasta, tak że, biorąc pod uwagę ogólną jego frekwencję, z wariantu relikтового stanowiącego 1% użyć staje się wariantem zanikowym osiągającym 10% użyć. Poza tekstami wielkopolskimi i małopolskimi *piekny* pojawia się na Mazowszu, a także na Kresach północnych i Śląsku, oscylując w tekstach dwóch ostatnich regionów wokół 30% użyć. Forma odnoszona funkcjonuje także w piśmiennictwie 1. połowy wieku XVIII: jedno poświadczenie

pochodzi z tekstu drukowanego, w którym zostało użyte obok 15x *piękny* (*OstDanSwada*, 1745), pozostałe z tekstów rękopiśmiennych: 13x obok *piękny* 2x w *HistŚw* (XVII/XVIII w.), 2x w *KomDziej* (1. poł. XVIII w.) oraz 8x obok *piękny* 7x w *PotSyl* (XVIII w.).

Wydaje się, że tak znaczny wzrost liczby użyć wariantu *piekny* w wieku XVII i 1. połowie XVIII, niemal niesfunkcjonującego w piśmiennictwie szesnastowiecznym, nienotowanego w rękopisach tego czasu, może wynikać z XVII- i XVIII-wiecznej skłonności do pisowni fonetycznej, czyli do ujawniania nie tylko w rękopisach, ale także w drukach faktycznej wymowy³⁵⁶. Skłonność do pisowni fonetycznej bywa też utożsamiana z obniżeniem jakości druków, choć tendencje te nie muszą się pokrywać³⁵⁷. Natomiast stosunkowo liczne przykłady użyć postaci *piekny* w rękopisach mogą tę tezę potwierdzać.

---

³⁵⁶ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 27; A. Pihan-Kijasowa, *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich...*, op. cit., s. 51.

³⁵⁷ Jeżeli występowanie wariantów obocznych wynikało z obniżenia jakości ukazujących się druków, będącej skutkiem ogólnego zubożenia panującego w Rzeczypospolitej w wyniku prowadzonych wojen (S. Urbańczyk, *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku*, op. cit., s. 241), ich współistnienie nie obrazuje rzeczywistej rywalizacji, a tylko uchybienia drukarskie.

południe || polednie

Jak zauważa Stieber „forma *południe* panująca od dawna w polskim języku literackim powstała, jak się to powszechnie i niewątpliwie słusznie przyjmuje, z prasłowiańskiej formy dopełniacza l. p. *połu dьne* (*połu* dop. od *poľь* ‘połowa’, *dьne* dop. od *dьнь* ‘dzień’)³⁵⁸. Stieber zwraca również uwagę na fakt, iż forma ta panuje także w gwarach, wyjątek stanowią gwary południowo-zachodniej Polski, tj. „cały Śląsk, a ponadto południowo-zachodnią i zachodnią Małopolskę, południe właściwej ziemi sieradzkiej, a wreszcie całe prawie Wieluńskie i Ostrzeszowskie”³⁵⁹, gdzie pojawia się forma *polednie*, utworzona nie od prasłowiańskiej formy dopełniacza, a od formy mianownika. Na podstawie wytyczonych izoleks badacz wnioskuje, iż niegdyś zasięg występowania tej formy musiał być większy, co dodatkowo argumentuje także „zgodnością zasięgu *polednia* z dzisiejszym zasięgiem form czasu przeszłego typu *bylech*, *robilech* (-k), które [...] obejmowały niegdyś całą Małopolskę, w każdym razie panowały w Krakowie”³⁶⁰. Konkludując, Stieber stwierdza, że „*polednie* podchodzi i podchodziło prawie pod rogatki Krakowa. Jest to niewątpliwie forma podkrakowska, znana chyba każdemu krakowianinowi mającemu jakiś kontakt z «terenem». Stąd i w samym Krakowie musiało być dawniej sporo ludzi tak właśnie mówiących”³⁶¹.

Uznanie formy *polednie*, na podstawie metody retrospektywnej dialektologii, także za staropolską cechę małopolską przez Stieberta, a za nim przez innych badaczy, np. Klemensiewicza³⁶² i Kuraszkiewicza³⁶³, może dziwić, gdy weźmiemy pod uwagę fakt, że forma ta nie została poświadczona w tekstach owego okresu. *Słownik staropolski* dokumentuje wyłącznie 33 użycia leksemu *południe*³⁶⁴. Obok tekstów wielkopolskich czy mazowieckich formę tę zawierają także te staropolskie

³⁵⁸ Z. Stieber, *Południe i polednie*, op. cit., s. 387.

³⁵⁹ Ibidem, s. 388.

³⁶⁰ Ibidem.

³⁶¹ Ibidem.

³⁶² Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op. cit., s. 62.

³⁶³ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 48.

³⁶⁴ *Słownik staropolski*, op. cit., t. VI, s. 362-363.

zabytki, które pochodzą z terenów dzisiejszych zasięgów gwarowego *polednie*, np. zapiski ziemi radomszczańskiej³⁶⁵.

Słownik polszczyzny XVI wieku poświadcza leksem *południe* 490 razy (483 w drukach i 7 razy w rękopisach, odpowiednio 98,6% i 1,4% użyc). Brak w materiałach słownikowych przykładów formy *polednie*, notowana jest natomiast postać *połdnie* (24 razy).

Liczbę użyc form *południe* w poszczególnych regionach wraz z liczbą poświadczających ją tekstów drukowanych, przyporządkowanych do regionu w oparciu o pochodzenie autora, przedstawia tabela nr 43.

Leksem Region	<i>Południe</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyc
Wielkopolska	19	209
Małopolska	20	102
Mazowsze	8	60
Kresy południowe	6	66
Kresy północne	-	-
Śląsk	2	3
Prusy	-	-
Razem	55	440

Tab. nr 43. Liczba użyc *południe* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Na podstawie tabeli widać, że forma *południe* występuje w tekstach reprezentujących niemal wszystkie charakteryzowane regiony. Brak poświadczeń z ziem północnokresowych i pruskich wiąże się ze stosunkowo niewielką liczbą pisarzy pochodzących w owym czasie z tych regionów, a także może wynikać z tematyki utworów. Druki te zostały opracowane przez tłocznie działające niemal na całym charakteryzowanym terenie: w Małopolsce, Wielkopolsce, Kresach północnych, Prusach, na Śląsku oraz Mazowszu.

Pośród szesnastowiecznych tekstów rękopiśmiennych leksem *południe* poświadczają słownik Bartłomieja z Bydgoszczy (*BartBydg*, 1532) 4x oraz *Liber*

³⁶⁵ Więcej na temat poświadczeń tej formy w *Słowniku staropolskim*, w: Z. Stieber, *Południe i polednie*, op. cit., s. 388.

Maleficorum (*LibMal*, 1543-1554) 3x, co stanowi jedynie 1,6% wszystkich zlokalizowanych terytorialnie użyc form **południe**.

Odnosząc się do przytoczonej teorii Stiebera, odwołującej się do współczesnych zasięgów wariantu **polednie**, warto podkreślić, że formy **południe** używają również: pochodzący z ówczesnego powiatu radomskiego w ziemi sieradzkiej M. Bielski, np. *BielSpr* 3x (1569, Kraków, M. Siebeneicher), wywodzący się również z tych ziem J. Mączyński, *Mącz* 18x (1564, Królewiec, J. Daubmann), pochodzący z Sieradza C. Bazylik, *ModrzBaz* 3x (1577, Łosk, J. Karcan), pochodzący z pogranicza śląsko-małopolsko-wieluńskiego Mikołaj z Wilkowiecka, *MWilkHist* – 1x (ok. 1580, [Kraków], b.dr.) oraz Ślązak F. Mymer, *Mymer*¹ – 1x (1528, Kraków, M. Szarffenberg).

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również nie poświadcza wariantu **polednie**. Forma **południe** notowana jest w uwzględnionych w nim materiałach źródłowych 124 razy w drukach i 114 razy w rękopisach, stanowiących 47,9% wszystkich użyc tej formy.

Pogrupowanie materiału ze względu na przynależność regionalną autora pokazuje, że wariant **południe** pojawia się w tekstach pochodzących ze wszystkich regionów – tabele nr 44 i 45.

Leksem Region	Południe	
	Liczba tekstów	Liczba użyc
Wielkopolska	6	9
Małopolska	7	28
Mazowsze	6	17
Kresy południowe	9	19
Kresy północne	2	5
Śląsk	1	2
Prusy	4	8
Razem	35	88

Tab. nr 44. Liczba użyc *południe* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Leksem Region	<i>Południe</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	2	4
Małopolska	7	19
Mazowsze	1	7
Kresy południowe	3	10
Kresy północne	4	43
Śląsk	-	-
Prusy	-	-
Razem	17	83

Tab. nr 45. Liczba użyć *południe* w S1XVII-XVIII – rękopisy

Ponadto teksty drukowane notujące ów wariant pochodzą z oficyn działających na terenie całego analizowanego obszaru, poza ziemiami pruskimi.

Jeśli znane dzisiejszym gwarom regionalne *polednie* funkcjonowało także w dobie staro- i średniopolskiej, musiało być przykładem wariantu, który od momentu pojawienia się był postrzegany jako forma „gorsza”, właśnie regionalna, a jednocześnie bardzo rzadko występująca, dlatego nie dokumentuje jej materiał powstały w tym okresie. Rzutowanie współczesnego stanu gwarowego na dawną polszczyznę pozostaje zatem, wobec braku materiału, w sferze hipotezy. Stieber, podsumowując swoje rozważania dotyczące analizowanej oboczności, podkreślał, że *polednie* prawdopodobnie od początku występowało na obszarze znacznie mniejszym niż *południe*, ponadto funkcjonowało głównie na Śląsku, który, z racji zmieniającej się przynależności politycznej, przez kilka stuleci był wyłączony z wpływu na kształtujący się polski język literacki³⁶⁶.

³⁶⁶

Z. Stieber, *Południe i połędnie*, op. cit., s. 388.

siet(e)m || sied(e)m

Na oboczność liczebników *siet(e)m* oraz *sied(e)m* zwrócono pierwotnie uwagę w odniesieniu do płaszczyzny gwarowej. Ustalenia dialektologów w tym względzie podsumował u schyłku lat 40. Kuraszkiewicz, pisząc, że „współczesne gwary: słowińskie, kaszubskie, malborskie, warmińskie i mazurskie w byłych Prusach Wschodnich wymawiają liczebnik główny *sétm* lub *sétäm* itp. z bezdźwięczną spółgłoską *t*, a odpowiedni liczebnik porządkowy z *d* dźwięcznym”³⁶⁷. Posługując się metodą retrospektywną dialektologii historycznej, badacze wysnuli wniosek, że funkcjonujący we współczesnych gwarach pomorsko-mazowieckich liczebnik *sietem* (wraz z formami pochodnymi) z bezdźwięcznym *t* musiał być i dawniej znany na obszarze Polski północnej³⁶⁸.

Kuraszkiewicz dowodzi również funkcjonowania tej oboczności w dobie staropolskiej. Znalazłszy w rotach mazowieckich 21 poświadczeń wariantu *siet(e)m* obok licznych form *sied(e)m*, uznał wymowę liczebnika głównego z bezdźwięcznym *t* za XV-wieczną właściwość mazowiecką obejmującą swym zasięgiem także Warszawę³⁶⁹. Prócz poświadczeń mazowieckich wynotował także 2 poświadczenia z rot poznańskich pochodzących z roku 1399: *setm* oraz *setmąnaczcze*. Obserwacje badacza potwierdza materiał *Słownika staropolskiego*, który formę *siet(e)m* (notowaną pod hasłem *sied(e)m*)³⁷⁰ dokumentuje 12 razy, z czego 8 przykładów pochodzi z Mazowsza, jeden z rot poznańskich, pozostałe 3 są niepewnego pochodzenia, formę *sied(e)m* natomiast ok. 70 razy (m.in. w zapiskach i rotach wielkopolskich i mazowieckich oraz *Rozmyślanii przemyskim*).

Ustalenia te pozwoliły Kuraszkiewiczowi uznać formę *siet(e)m* za staropolską cechę mazowiecką i rzadką wielkopolską³⁷¹, pogląd ten przyjęli również m.in. Stieber³⁷² i Klemensiewicz³⁷³. Wydaje się jednak, że zwłaszcza w rozmaitych

³⁶⁷ W. Kuraszkiewicz, *Pomorsko-mazowiecki liczebnik siet(e)m*, op. cit., s. 316.

³⁶⁸ Ibidem, passim.

³⁶⁹ Ibidem, s. 316.

³⁷⁰ *Słownik staropolski*, op. cit., t. VIII, s. 171-172.

³⁷¹ Oprócz cytowanego artykułu w całości poświęconemu temu liczebnikowi, zob. także: W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 122-123.

³⁷² Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów...*, op. cit., s. 284-285.

³⁷³ Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op. cit., s. 62.

tabelarycznych zestawieniach cech regionalnych³⁷⁴ zbyt słabo podkreślano, że wariant ten występował w Wielkopolsce równocześnie z wariantem *sied(e)m*.

Piśmiennictwo szesnastowieczne uwzględnione w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, zarówno druki, jak i rękopisy, poświadczą wyłącznie formę *sied(e)m*, odpowiednio – 625 i 51 razy, 92,5% i 7,5% wszystkich przykładów tego leksemu. Liczbę użyc formy *sied(e)m* w drukach, przyporządkowanych regionalnie na podstawie pochodzenia autora, wraz z liczbą tekstów pokazuje tabela nr 46.

Leksem Region	<i>Sied(e)m</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyc
Wielkopolska	18	243
Małopolska	13	34
Mazowsze	10	185
Kresy południowe	4	111
Kresy północne	-	-
Śląsk	1	2
Prusy	1	2
Razem	47	577

Tab. nr 46. Liczba użyc *sied(e)m* w S1XVI – druki według pochodzenia autora

Teksty drukowane zawierające ten wariant ukazały się w oficynach działających w Małopolsce, Wielkopolsce, Prusach, Kresach północnych oraz na Śląsku, zatem niemal na całym charakteryzowanym obszarze.

Materiał rękopiśmienny dostarcza kolejnych poświadczeń formy *sied(e)m* z dwóch regionów, z Wielkopolski: słownik Bartłomieja z Bydgoszczy – 1x (1532) oraz kazania Jana z Szamotuł 5x (ok. 1525), oraz Mazowsza: zapiski i rotty sądowe – 6x (1501-1558).

Zawarty w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* materiał leksykograficzny pokazuje, że wariant *sied(e)m* został poświadczony przez teksty pochodzące ze wszystkich regionów, prócz północnokresowych, w których brak odpowiedniego liczebnika.

³⁷⁴ Zob. np.: tabela Stieberta zestawiające cechy małopolskie i wielkopolskie, do której tak często odwoływali się zarówno zwolennicy hipotezy małopolskiej, jak i wielkopolskiej (Z. Stieber, *Udział poszczególnych dialektów...*, op. cit., s. 283-284).

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również notuje wyłącznie wariant *sied(e)m*: 143 razy w drukach i 105 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 57,7% i 42,3% wszystkich przykładów leksemu.

Szczegółową liczbę użyć formy *sied(e)m* w drukach i rękopisach wieku XVII i 1. połowy XVIII przedstawiają tabele nr 47 i 48, pokazujące, że w piśmiennictwie powstałym w tym okresie analizowana forma jest znana z całego polskiego obszaru językowego. Ponadto teksty drukowane opracowały tłocznie działające we wszystkich siedmiu badanych regionach.

Leksem Region	<i>Sied(e)m</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	6	52
Małopolska	6	15
Mazowsze	5	22
Kresy południowe	6	16
Kresy północne	1	1
Śląsk	2	3
Prusy	3	3
Razem	29	112

Tab. nr 47. Liczba użyć *sied(e)m* w S1XVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Leksem Region	<i>Sied(e)m</i>	
	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	2	8
Małopolska	8	34
Mazowsze	1	3
Kresy południowe	3	4
Kresy północne	3	18
Śląsk	-	-
Prusy	-	-
Razem	17	67

Tab. nr 48. Liczba użyć *sied(e)m* w S1XVII-XVIII – rękopisy

Podsumowując, warto powtórzyć, że znana z materiałów staropolskich oboczność liczebnika *sied(e)m* do regionalnego, rzadkiego *siet(e)m* nie funkcjonuje już w dobie średniopolskiej, gdyż pochodzące z tego czasu teksty drukowane i rękopiśmienne dokumentują wyłącznie wariant *sied(e)m*.

stryj || stryk³⁷⁵

Oboczność *stryj* || *stryk* zaistniała w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego w związku z książką Antoniny Obrębskiej zatytułowaną *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii języka polskiego*, wydaną w 1929 roku³⁷⁶. Badaczka na podstawie szczegółowego oglądu przede wszystkim materiału staropolskiego uznała, że forma *stryk* była charakterystyczna dla terenu Małopolski i Śląska, natomiast forma *stryj* dla Polski północnej i centralnej. Na tę tezę wielokrotnie powoływano się później w dyskusji³⁷⁷. Pojawienie się wtórnej formy *stryk* Obrębska tłumaczy bądź dodaniem bezpośrednio do rdzenia *stry-* przyrostka *-k*, bądź powstaniem tej formy z **stryj-ькѣ* w wyniku procesów fonetyczno-morfologicznych³⁷⁸.

Słownik staropolski formę *stryj*³⁷⁹ dokumentuje ok. 40 razy (m.in. w rotach wielkopolskich, zapiskach warszawskich, Biblii królowej Zofii), formę *stryk* zaś (pod hasłem *stryjek*³⁸⁰) 12 razy (w *Rozmyśłaniu przemyskim* oraz dokumentach urzędowych, m.in. poznańskich, sandomierskich i sanockich). Już tych kilka przykładów pokazuje, że trudno na podstawie materiału w nim zawartego wyznaczyć jednoznaczne izoleksy dotyczące dwu wariantów.

Materiał *Słownika polszczyzny XVI wieku* wariant *stryj* odnotowuje 176 razy w drukach i 34 razy w rękopisach (poświadczenia rękopiśmienne stanowią 16,2% wszystkich poświadczeń tego wariantu), łącznie 210 przykładów. Wariant *stryk* notowany jest tylko 6 razy, 5 poświadczeń zawierają druki, jedno znajduje się w rękopisie, co stanowi odpowiednio 83,3% i 16,7% użycie w obrębie wariantu. Stosunek procentowy dwu wariantów wynosi 97,2% do 2,8%.

Stratyfikację regionalną analizowanej pary wyrazów w szesnastowiecznych

---

³⁷⁵ W charakteryzowanej dobie oprócz analizowanego znaczenia leksemu *stryk* – ‘brat ojca’, funkcjonowało także drugie – oznaczające ‘sznur, powróż’, które nie będzie w niniejszym rozdziale analizowane (*Stryj; Stryczek* [hasła], w: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, op. cit., s. 583).

³⁷⁶ Kraków.

³⁷⁷ Postać *stryj* jako genetycznie wielkopolską traktuje na tej podstawie np. Kuraszkiewicz, (*Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 47; idem, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 127).

³⁷⁸ A. Obrębska, *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii...*, op. cit., s. 26-27.

³⁷⁹ *Słownik staropolski*, op. cit., t. VIII, s. 480-481.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 481-482.

drukach, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora, prezentuje tabela nr 49.

Leksem Region	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	9	78	96,3%	3	3	3,7%
Małopolska	13	43	97,7%	1	1	2,3%
Mazowsze	6	15	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	31	100%	-	-	-
Kresy północne	1	3	100%	-	-	-
Śląsk	-	-	-	1	1	100%
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	33	170	97,1%	5	5	2,9%

Tab. nr 49. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 49 pokazuje, że szesnastowieczne teksty drukowane autorstwa Mazowszan oraz mieszkańców Kresów północnych i południowych poświadczają wyłącznie wariant *stryj*. W tekstach autorów śląskich występuje tylko raz użyta forma *stryk*, pochodzi ona ze z pierwszego wydania słownika F. Mymera (*Mymer*¹), który ukazał się w 1528 w krakowskiej tłoczni M. Szarffenberga. Wydanie z roku 1541 opracowane przez H. Wietora nie notuje tego rzeczownika (*Mymer*²). Teksty pisarzy pruskich nie poświadczają żadnej z analizowanych form. Jedynie druki Małopolan i Wielkopolan notują dwa warianty, choć i w nich postać *stryj* przekroczyła już próg 95% użyć, co zgodnie z segmentacją procesu normalizacyjnego Bajerowej uznaje się za uzyskanie przez wariant statusu normy i tym samym za koniec procesu normalizacyjnego. Forma *stryk*, nieprzekraczająca 5% poświadczeń w obrębie pary, stanowi wariant reliktowy. Z Małopolski pochodzi tylko jedno poświadczenie postaci *stryk*, przykład ten zawiera tłumaczenie tekstu A. Glabera autorstwa M. Miechowity (*MiechGlab*, 1535, Kraków, F. Ungler). Trzy druki Wielkopolan dokumentujące po jednym przykładzie zanikającej formy to: *Kronika wszystkiego świata* M. Bielskiego wydanie z roku 1551 (Kraków, b.dr.), która notuje także 22x użytą formę *stryj*; wydanie *Kroniki* z 1597 roku z drobnymi zmianami wprowadzonymi przez syna Bielskiego – Joachima (Kraków, J. Siebeneicher), tu

także poza jednokrotnym poświadczeniem *stryk* regularnie występuje postać *stryj* – 40x (w pozostałych tekstach Bielski stosuje tylko raz użytą formę *stryj* – *BielKom* (1557, Kraków, M. Wirzbięta); a także *Leksykon* J. Mączyńskiego (*Mącz*, 1564, Królewiec, J. Daubmann). Przytoczone przykłady wielkopolskie oraz pojedyncze małopolskie i śląskie pochodzą zarówno z tekstów różniących się stylistycznie, jak i powstałych w różnym czasie³⁸¹. Cztery z nich wydały tłocznie krakowskie, jeden natomiast królewiecka. Warto przypomnieć, że Bielski jak i Mączyński wywodzili się z ziemi sieradzkiej, w której przeplatały się właściwości językowe regionów pogranicznych³⁸².

Pojedyncze teksty rękopiśmienne małopolskie, mazowieckie i pruskie poświadczają wyłącznie postać *stryj*, zaś teksty kresowe i śląskie nie notują żadnego z analizowanych wariantów. Jedynym regionem, z którego pochodzą przykłady dwóch form analizowanego rzeczownika jest Wielkopolska: rękopiśmienna *Liber Maleficorum* (*LibMal*, 1543-1554) notuje tylko postać *stryj* – 3x, natomiast bydgoski słownikarz Bartłomiej (*BartBydg*, 1532) uwzględnia formę *stryj* 4x i *stryk* 1x. Co ciekawe jednakże, przytaczany przez autora *stryk* pochodzi z cztery lata wcześniejszego dykcjonarza wspomnianego śląskiego słownikarza Mymera i notowane jest pod hasłem *stryj*³⁸³. Szczegółową liczbę rękopiśmiennych użyć wariantów w regionach przedstawia tabela nr 50.

---

³⁸¹ A. Obrębska twierdzi, że „dalsze i prawie ostatnie przykłady dla *stryka* notujemy z XVI w. u Leopolda w I wyd. Biblii [1561 – dop. P.M.] [...]. Przytem, rzecz znamienna, w wyd. III Biblii z r. 1577 czytamy już w tem samym miejscu *stryj*”³⁸¹ (Stryj, wuj, swak w *dialektach i historii...*, op. cit., s. 33). Według materiałów *Słownika* wspomniane wydanie z roku 1561 notuje tylko 2x formę *stryj*.

³⁸² Zob. np. P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, op. cit., s. 69.

³⁸³ *Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy*, oprac. i wydał B. Erzepki na podst. rękopisu z 1532 r., 1900, cz. 2 (dokończenie), <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=118645&from=FBC>, [1.11.2011].

Leksem	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	7	87,5%	1	1	12,5%
Małopolska	1	1	100%	-	-	-
Mazowsze	1	12	100%	-	-	-
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	1	10	100%	-	-	-
Razem	5	30	96,8%	1	1	3,2%

Tab. nr 50. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVI – rękopisy

Ponieważ teksty rękopiśmienne poświadczają tylko jeden przykład formy *stryk*, zsumowanie użyć obydwu wariantów z druków i rękopisów nie wprowadza znacznych zmian w ich frekwencji, co prezentuje tabela nr 51.

Leksem	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	11	85	95,5%	4	4	4,5%
Małopolska	14	44	97,8%	1	1	2,2%
Mazowsze	7	27	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	31	100%	-	-	-
Kresy północne	1	3	100%	-	-	-
Śląsk	-	-	-	1	1	100%
Prusy	1	10	100%	-	-	-
Razem	38	200	97,1%	6	6	2,9%

Tab. nr 51. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Należy również wspomnieć, iż *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje formę *stryk* jeszcze dziesięciokrotnie w rękopiśmiennych tekstach urzędowych spoza kanonu źródeł. Jedno poświadczenie pochodzi z *GlosIII*, czyli glos i drobnych

tekstów polskojęzycznych z 1. połowy XVI wieku znajdujących się w inkunabułach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu³⁸⁴; także jedno z *KsięgiSądŁack*, tj. ksiąg sądowych wiejskich klucza łąckiego, położonego nieopodal Nowego Sącza w Małopolsce³⁸⁵; 2 przykłady zawiera *KsięgaSądIwk* – księga sądowa wsi Iwkowej, również położonej nieopodal Nowego Sącza³⁸⁶; 2 następne przykłady *KsięgaSądTrześ*, księga sądowa wsi Trześniowa na Kresach południowych³⁸⁷; 4 poświadczenia znajdują się w *ProtokWoźnik* – protokolarzu miasta Woźnik na Śląsku³⁸⁸. Liczba poświadczeń tej formy notowanych w tekstach niekanonicznych przewyższa liczbę poświadczeń z tekstów uwzględnionych przez kanon, wciąż jednak wariant *stryk* notowany jest jedynie 16x wobec 200 zlokalizowanych przykładów formy opozycyjnej, co stanowi 8% wszystkich użyć w obrębie tej pary.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również poświadcza obydwa warianty: formę *stryj* notuje 47 razy w drukach i 116 w rękopisach, łącznie 163 razy (odpowiednio 28,8% i 71,2% użyć), natomiast formę *stryk* tylko 2 razy w drukach, co stanowi jedynie 1,2% wszystkich użyć w obrębie analizowanej pary leksemów. Stosunek procentowy wariantów w tym okresie jest więc bliski stanowi XVI-wiecznemu.

Częstość użycia leksemów *stryj* i *stryk* w drukach poszczególnych regionów, przyporządkowanych terytorialnie na podstawie pochodzenia autora, prezentuje tabela nr 52.

---

³⁸⁴ *Glosy i drobne teksty polskie do 1550 roku z inkunabułów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, zebrał J. Wojtkowski, objaś. i indeks Z. Krążyńska, Poznań 1992.

³⁸⁵ *Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, t. I, 1526-1739, oprac. A. Vetulani, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, zlokalizowane terytorialnie na podst. t. II, 1744-1811, 1963, s. 7.

³⁸⁶ *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581-1809*, oprac. S. Płaza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 7.

³⁸⁷ *Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419-1609*, oprac. H. Polackówna, Lwów 1923, s. 3-4.

³⁸⁸ *Protokolarz miasta Woźnik*, oprac. L. Musioł, S. Rospond, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 10.

Leksem	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	3	100%	-	-	-
Małopolska	7	18	94,7%	1	1	5,3%
Mazowsze	4	6	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	6	85,7%	1	1	14,3%
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	2	3	100%	-	-	-
Razem	20	37	94,9%	2	2	5,1%

Tab. nr 52. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 52 pokazuje, że w drukach autorów czterech z siedmiu badanych regionów (wielkopolskich, mazowieckich, śląskich i pruskich) wariant *stryj* w wieku XVII i 1. połowie XVIII występuje bezwyjątkowo, zaś druki pisarzy pochodzących z Kresów północnych nie poświadczają żadnego z omawianych wariantów. Jedynymi regionami, których druki zawierają zarówno formę *stryj*, jak i pojedyncze poświadczenia postaci *stryk*, są Małopolska i Kresy południowe. W drukach Małopolan częstość użycia wariantu *stryj* sięga niemal progu wyznaczającego status normy, natomiast wariant *stryk* zbliża się do dolnej granicy wariantu zanikowego. W tekstach autorów reprezentujących Kresy południowe *stryj* jest na etapie niepełnej normalizacji, a *stryk*, z 14,3% użyć, na etapie wariantu zanikowego. W obydwu regionach *stryk* został odnotowany tylko raz, odmienna jest natomiast w regionach liczba użyć wariantu opozycyjnego, co przekłada się na różnice w danych statystycznych.

Wycofujący się wariant *stryk* pojawia się jednokrotnie w drukach południowokresowych: anonimowy *Regestr złoczyńców grodu sanockiego* (*RegZł*, 1554-1638, wyd. XIX w.), oraz małopolskich: także anonimowe *Włociańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu...* (*WłocRoz*, wyd. XX w.).

Ponadto postać ta została odnotowana w tekstach, które zostały poddane ekscerpcji zanim ostatecznie zawężono kanon źródeł wersji papierowej *Słownika*. Trzy poświadczenia pochodzą z wydanych w XX wieku *Ksiąg sądowych wiejskich*

(*KsSądWiej*)³⁸⁹: jedno znajduje się w księdze gromadzkiej wsi Maszkienice w Małopolsce (położonej nieopodal Nowego Sącza i wspomnianej już Iwkowej), obejmującej lata 1482-1648; 2 przykłady w księdze tego typu wsi Kasina Wielka, leżącej na południe od Krakowa, obejmującej lata 1513-1804. Następne 2 użycia zawiera *Księga sądowa państwa żywieckiego* obejmująca lata 1681-1773 (*KsŻyw*)³⁹⁰. Wszystkie poświadczenia wariantu *stryk* z tego czasu, zarówno kanoniczne, jak i niekanoniczne, pochodzą z tekstów przynależących do sfery urzędowej, a jak twierdzi Kość, „dla pisarzy urzędowych najważniejsza była dokumentacyjna warstwa tekstu, jego precyzyjność, jednoznaczność i uporządkowanie zgodne ze standardami kancelaryjnymi. Mniejsze znacznie miały dla nich kanony normalizacyjne nakierowane na jednolitość terytorialną języka”³⁹¹, co badacz nazwał łagodną normalizacją³⁹². „Konsekwencją tego – według badacza – są mniejsze odstępstwa od normy języka literackiego w fonetyce i fleksji w porównaniu z licznymi odstępstwami w leksyce i składni, tu występuje też znacznie większe nasycenie elementami kolokwialnymi i regionalnymi”³⁹³. Ponadto wskazał też na ich prymarną kolokwialność, gdyż „w warstwie leksykalnej i składniowej dokumentują autentyczną polszczyznę potoczną i gwarową określonej epoki rozwojowej z komponentami regionalnymi i gwarowymi”³⁹⁴. Należy podkreślić, iż dokumenty te zostały opracowane i wydane dopiero współcześnie, głównie w wieku XX, wobec czego de facto prezentują niejako etap pośredni między tekstem rękopiśmiennym a drukowanym.

Rękopisy powstałe w XVII i 1. połowie XVIII wieku nie notują wariantu *stryk*, przynoszą natomiast kolejne przykłady poświadczeń formy *stryj*, pochodzące niemal z wszystkich badanych regionów. Materiał rękopiśmienny zbiera tabela nr 53.

---

³⁸⁹ *Księgi sądowe wiejskie*, oprac. B. Ulanowski, t. I, Kraków 1921.

³⁹⁰ *Księga sądowa państwa żywieckiego 1681-1773*, oprac. i wyd. M. Karaś, L. Łysiak, Kraków 1978.

³⁹¹ J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem...*, op. cit., s. 324.

³⁹² M. Cybulski w odniesieniu do rękopisów powstałych w XVII wieku pisze, że cechuje je norma „«niższa», liberalniejsza, zapewne regionalnie zróżnicowana” (*Norma języka literackiego wobec rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, op. cit., s. 25).

³⁹³ J. Kość, *Księgi miejskie jako źródło do historii odmian polszczyzny*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, op. cit., s. 44.

³⁹⁴ J. Kość, *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem...*, op. cit., s. 324.

Leksem	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	11	100%	-	-	-
Małopolska	5	34	100%	-	-	-
Mazowsze	1	14	100%	-	-	-
Kresy południowe	3	23	100%	-	-	-
Kresy północne	3	20	100%	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	14	102	100%	-	-	-

Tab. nr 53. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Wobec braku rękopiśmiennych poświadczeń formy *stryk* zsumowanie wszystkich użyć obydwu wariantów występujących w drukach i rękopisach zwiększa przede wszystkim dysproporcję w ich frekwencji, i to tylko w tekstach małopolskich i południowokresowych, gdyż w tych regionach obserwowana jest wariantywność (tabela nr 54).

Leksem	<i>Stryj</i>			<i>Stryk</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	4	14	100%	-	-	-
Małopolska	12	52	98,1%	1	1	1,9%
Mazowsze	5	20	100%	-	-	-
Kresy południowe	7	29	96,7%	1	1	3,3%
Kresy północne	3	20	100%	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	2	3	100%	-	-	-
Razem	34	139	98,6%	2	2	1,4%

Tab. nr 54. Liczba użyć *stryj* i *stryk* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Teksty siedemnasto- i osiemnastowieczne uwzględnione w *Słowniku* przynoszą następujące 2 przykłady rzadko występującej formy *stryk* (7 przykładów, wliczając użycia niekanoniczne). Frekwencja wariantów w dwu ekscerpowanych

słownikach jest zbliżona: wariant *stryj*, przekraczając próg 95% użycia, osiąga status normy, wariant *stryk* zaś pozostaje wariantem reliktowym. Dodanie do nich przykładów niekanonicznych nie zmienia w sposób zasadniczy uzyskanych danych liczbowych.

W piśmiennictwie powstałym w dobie średniopolskiej, reprezentowanym przez dwa analizowane *Słowniki*, wariantem sankcjonowanym normą, wynikającą z przekroczenia 95% użycia w obrębie pary, jest forma *stryj*. Postać *stryk* stanowi w tym czasie wariant wycofujący się, reliktowy, poświadczony nielicznymi przykładami: 16 (licząc także użycia niekanoniczne) w XVI wieku oraz 7 w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII, łącznie 23 przykłady. Szesnastowieczne poświadczenia wycofującej się formy pochodzą z czterech regionów: 4 z Małopolski, po 5 z Wielkopolski i Śląska, 2 z tekstów południowokresowych. Ponadto zostały użyte w różnych typach tekstów: w drukach (4 wydanych w Krakowie i jednym w Królewcu) i rękopisie, w literaturze pięknej 3x (prozie narracyjnej – *BielKron* 1551 i 1597, prozie opisowej – *MiechGlab*) oraz słownikach 3x (*Mymer*¹, *BartBydg*, *Mącz*), pozostałe 10 użycia postaci *stryk* zawierają dokumenty urzędowe, opracowane w XX wieku. Poświadczenia notowane w XVII i 1. połowie XVIII wieku pochodzą już tylko z wydanych wspólnie tekstów urzędowych: 6 z terenów Małopolski, jedno z terenów Kresów południowych, pozostających pod wpływem małopolskiej odmianki polszczyzny literackiej.

Materiał słownikowy dotyczący analizowanej oboczności ujęty w tabelach (opartych na tekstach kanonicznych) nie upoważnia do wyciągania jednoznacznych wniosków na temat regionalności formy *stryk*, poświadczonej tylko kilkoma przykładami. Suma wszystkich użycia zanikającego wariantu, także tych notowanych w tekstach spoza kanonu, pokazuje jednak, że czynników regionalnych wpływających na jej frekwencję nie można wykluczyć, skoro w wieku XVII i 1. połowie XVIII postać *stryk* w 6 na 7 przypadków notowana jest w Małopolsce, w którym to regionie i obecnie jest znana³⁹⁵. Wszystkie jej poświadczenia z tego okresu pochodzą z dokumentów urzędowych. Należy jednak pamiętać, iż teksty niekanoniczne nierzadko były dobierane w sposób dość przypadkowy, co może przekładać się na frekwencję wariantów.

---

³⁹⁵

A. Obrębska, Stryj, wuj, swak w *dialektach i historii...*, op. cit., s. 4.

wuj || **uj(ek)**³⁹⁶

Oboczność **wuj** || **uj(ek)**, podobnie jak oboczność *stryj* || *stryk*, zaistniała w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego w związku z książką Obrębskiej z roku 1929 zatytułowaną *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii języka polskiego*³⁹⁷. Posługując się materiałem staropolskim i szesnastowiecznym, Obrębska stwierdziła, że występowanie w zabytkach form *stryk* i **uj(ek)** oraz *stryj* i **wuj** pokrywa się i dzieli polski obszar językowy na część północno-centralną – *stryj*, **wuj** oraz południową – *stryk*, **uj(ek)**. Wnioski Obrębskiej dotyczące ekstensji terytorialnej oboczności **wuj** do **uj(ek)**, oraz *stryj* do *stryk*, wielokrotnie przytaczano w dyskusji³⁹⁸. Postać **uj** „wywodzi się – jak konstatuje badaczka – z formy prasłowiańskiej *ujь*, która na gruncie poszczególnych języków słowiańskich uległa pewnym obocznościom w kształtowaniu się jej postaci nagłosowej”³⁹⁹, co w polszczyźnie dało formę z protezą spółgłoskową **wuj**.

Trudno wyciągnąć wiarygodne wnioski dotyczące ekstensji i frekwencji analizowanych form na podstawie materiału leksykograficznego zawartego w *Słowniku staropolskim*, gdyż ówczesna grafia nie zawsze pozwala na precyzyjne rozróżnienie liter *w* i *u*, w konsekwencji czego obydwa warianty leksykalne zostały omówione w ramach jednego artykułu hasłowego⁴⁰⁰. Przykłady formy **wuj** pochodzą np. z rot poznańskich i *Kodeksu Świętosławów*, formy **uj** natomiast np. z Biblii królowej Zofii i *Kodeksu Działyńskich*.

Słownik polszczyzny XVI wieku łączony z Wielkopolską wariant **wuj** odnotowuje 75 razy (55 w drukach i 20 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 73,3% i 26,7% użycie), natomiast małopolskiej proveniencji wariant **uj** (brak formy **ujek**) 7 razy w drukach, co stanowi 8,5% użycie w obrębie pary.

Szczegółową frekwencję form **wuj** i **uj** w szesnastowiecznych tekstach drukowanych, przyporządkowanych regionalnie w oparciu o kryterium pochodzenia autora, ukazuje tabela nr 55.

³⁹⁶ W związku z podobnym rozwojem par *stryj* || *stryk* oraz **wuj** || **uj(ek)**, w przypadku tej drugiej odstępuję od alfabetycznego ułożenia analizowanych oboczności.

³⁹⁷ Op. cit.

³⁹⁸ Zob. np. W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 47; idem, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 127.

³⁹⁹ A. Obrębska, *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii...*, op. cit., s. 15.

⁴⁰⁰ *Słownik staropolski*, op. cit., t. X, s. 418.

Leksem	<i>Wuj</i>			<i>Uj</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	28	96,6%	1	1	3,4%
Małopolska	4	6	50%	3	6	50%
Mazowsze	2	4	100%	-	-	-
Kresy południowe	2	6	100%	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	1	3	100%	-	-	-
Razem	15	48	87,3%	4	7	12,7%

Tab. nr 55. Liczba użyć *wuj* i *uj* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 55 pokazuje, że wariant *wuj* poświadczają teksty drukowane reprezentujące wszystkie opisywane regiony z wyjątkiem Kresów północnych, gdzie żaden z wariantów pary nie został odnotowany. Wariant *uj* zawierają wyłącznie druki autorów małopolskich, pokazujące równowagę się wariantów, oraz jeden wielkopolski, w którym forma ta pojawia się wyjątkowo. Wśród Małopolan postaci *uj* używa Rej w *RejFig* – 3x (1562, [Kraków, M. Wirzbięta]) i w *RejZwierc* – 1x (1568, tamże), a także tłumacze Biblii tzw. brzeskiej, którzy w większości pochodzili z tego regionu⁴⁰¹ – *BibRadz* *uj* 2x obok także 2x użytej postaci *wuj* (1563, Brześć Litewski, druk. Radziwiłłowska). Natomiast wśród Wielkopolan jednokrotne użycie rzadkiego wariantu *uj* poświadczają *Kronika* M. Bielskiego, wydanie z roku 1597 (Kraków, J. Siebeneicher), w której pojawia się on wyjątkowo obok 17 poświadczeń opozycyjnego *wuj*. Zebrany materiał pokazuje również, że jedynie w dwóch mających największy wpływ na formowanie się polskiego języka literackiego w XVI wieku regionach, czyli w Małopolsce i Wielkopolsce, zostały poświadczone obydwa warianty, choć rywalizacja de facto dotyczy jedynie regionu małopolskiego, trudno bowiem mówić o funkcjonowaniu obydwu wariantów w odniesieniu do regionu wielkopolskiego, skoro forma *uj* wystąpiła u Wielkopolanina Bielskiego tylko raz i skoro w tym samym utworze regularnie pojawia się wariant opozycyjny. W drukach

⁴⁰¹ T. Lisowski, *Sola scriptura. Leksyka Nowego Testamentu „Biblii gdańskiej” (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010, s. 19-20.

autorów czterech z siedmiu omawianych regionów, mazowieckich, południowokresowych, śląskich oraz pruskich, wariant **wuj** jest w tym czasie bezwyjątkowy; w regionie, z którego się wywodzi (czyli Wielkopolsce) stanowi niemal 100% poświadczeń; natomiast w Małopolsce warianty się równoważyły. Łączna suma użyć obu form wskazuje, że **wuj** jest w tym czasie wariantem dominującym, znajdującym się na etapie niepełnej normalizacji, opozycyjne **uj** stanowi wariant regresywny, zanikowy, osiągający 13% ogółu poświadczeń.

Z zebranego materiału wynika, że obydwa warianty, **wuj** i **uj**, poświadczają jedynie Biblia brzeska (2x : 2x) oraz *Kronika* M. Bielskiego wydanie z roku 1597 (17x : 1x). Jedno z wcześniejszych wydań *Kroniki*, z roku 1551, zawiera tylko 5 razy odnotowaną postać **wuj**. Ponadto, jedynym autorem, którego teksty dokumentują obydwa formy, jednak nie w obrębie jednego utworu, a w obrębie całej twórczości, jest Rej, u którego w *Żwierciadle* i *Figlikach* pojawia się **uj** (odpowiednio 1x i 3x), natomiast w *Wizerunku* forma **wuj** (1x).

Przyporządkowanie tekstu do regionu w oparciu o kryterium miejsca wydania druku pokazuje, że oficyny dwóch regionów stosują obydwa warianty: małopolskie (działające w Krakowie tłocznie M. Wirzbięty i J. Siebeneichera) oraz północnokresowa (brzeska drukarnia Radziwiłłowska). Natomiast królewieckie tłocznie J. Daubmanna i J. Osterbergera używają wyłącznie postaci **wuj**. Szczegółowe dane liczbowe związane z miejscem wydania druków uwzględnia tabela nr 56.

Leksem	<i>Wuj</i>			<i>Uj</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	-	-	-	-	-	-
Małopolska	11	38	88,4%	3	5	11,6%
Mazowsze	-	-	-	-	-	-
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	4	7	77,8%	1	2	22,2%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	2	4	100%	-	-	-
Razem	17	49	87,5%	4	7	12,5%

Tab. nr 56. Liczba użyć *wuj* i *uj* w SIXVI – druki według miejsca wydania

Wariant *uj*, poświadczony w XVI wieku zaledwie siedmiokrotnie, znają jedynie teksty drukowane, inaczej wygląda sytuacja w przypadku wielkopolskiej proveniencji formy *wuj*, którą notują także teksty rękopiśmienne: w Wielkopolsce słownik Bartłomieja z Bydgoszczy 5x (*BartBydg*, 1532) oraz księgi miejskie *LibMal* 6x (1543-1554), na Mazowszu zapiski i rotty polskie – *ZapWar* 1x (1501-1558), w Prusach zaś akta prawne Kościerzyny – *ZapKościer* 5x (1579-1589).

Wobec braku rękopiśmiennych użyć formy *uj* oraz nielicznych tylko użyć formy *wuj* suma wszystkich poświadczeń w obrębie pary zawarta w tabeli nr 57 nie przedstawia istotnych zmian w stosunku do stanu zaświadczonego przez druki zlokalizowane geograficznie na podstawie pochodzenia autora. Zsumowanie użyć z druków i rękopisów nieznacznie zwiększa przede wszystkim dysproporcję między wariantami wśród Wielkopolan, w których tekstach postać *wuj* łącznie przekracza 97% użyć, oraz ogólnie w regionach, osiągając nieco ponad 90%.

Leksem	<i>Wuj</i>			<i>Uj</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	7	39	97,5%	1	1	2,5%
Małopolska	4	6	50%	3	6	50%
Mazowsze	3	5	100%	-	-	-
Kresy południowe	2	6	100%	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	2	8	100%	-	-	-
Razem	19	65	90,3%	4	7	9,7%

Tab. nr 57. Liczba użyć *wuj* i *uj* w S1XVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Na zakończenie warto jeszcze powrócić do tak ważnej dla badań nad tą obocznością książki Obrębskiej. Zgodnie z materiałem zebrany przez badaczkę „forma *uj* przechowuje się najdłużej w Biblii Leopoldy (1561) i w Postylli Gilowskiego (ok. r. 1583). W dziełach tych możnaby ją niemal za archaizm poczytać, zważywszy, że napisany w r. 1532 słownik Bartłomieja z Bydgoszczy [...], będący, jak wiadomo, kompilacją w pierwszym rzędzie dykcjonarzy krakowskich”, przytacza już tylko formy protetyczne (co mogło też być wynikiem wymowy samego słownikarza)⁴⁰². Materiał zebrany na podstawie *Słownika*, dokumentujący leksykę XVI wieku, ostatnie poświadczenie formy *uj* notuje nieco później, gdyż jeszcze u schyłku tego stulecia w *Kronice* Bielskiego, w wydaniu z roku 1597.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku wciąż dokumentuje dwa warianty analizowanego rzeczownika: postać *wuj* 64 razy (40 w tekstach drukowanych i 24 razy w rękopiśmiennych, odpowiednio 62,5% i 37,5% użyć), postać *ujek* zaś tylko 2 razy w drukach, co stanowi 3% wszystkich użyć w obrębie analizowanej pary leksemów.

⁴⁰²

A. Obrębska, Stryj, *wuj*, *swak* w *dialektach i historii...*, op. cit., s. 25.

Szczegółowe wyliczenia dotyczące częstości występowania wariantów w drukach tego okresu, przyporządkowanych do regionu w oparciu o pochodzenie autora, zawiera tabela nr 58.

Leksem Region	<i>Wuj</i>			<i>Ujek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	2	100%	-	-	-
Małopolska	6	12	85,7%	1	2	14,3%
Mazowsze	4	12	100%	-	-	-
Kresy południowe	5	5	100%	-	-	-
Kresy północne	1	1	100%	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	19	33	94,3%	1	2	5,7%

Tab. nr 58. Liczba użyć *wuj* i *uj* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Materiał zebrany w tabeli nr 58 pokazuje, że formą stosowaną przez twórców wywodzących się z wszystkich badanych regionów jest forma *wuj*. Jedynym regionem, z którego pochodzą poświadczenia obydwu postaci opisywanego leksemu, jest Małopolska, co stanowi kontynuację szesnastowiecznej rywalizacji wariantów na tym obszarze. Wariantem dominującym jednakże, przekraczającym 85% użyć, jest w drukach Małopolan omawianego okresu postać *wuj*. Dwa małopolskie poświadczenia formy *ujek* pochodzą z jednego tekstu – wydanych w XIX wieku akt sądu kryminalnego Kresu Muszyńskiego (*AktaMusz*, 1647-1765), w których zanikający wariant występuje obok również dwukrotnie użytego wariantu *wuj*.

Zróżnicowany stylistycznie materiał rękopiśmienny powstały w owym czasie, pochodzący z czterech regionów: Małopolski, Wielkopolski, Kresów północnych i południowych, dokumentuje już wyłącznie formę *wuj*. Wobec braku rękopiśmiennych użyć postaci *ujek* suma poświadczeń każdego z wariantów, wyekscerpowanych z druków i rękopisów, pokazuje przede wszystkim zwiększenie się różnicy w frekwencji analizowanych wariantów w Małopolsce oraz ogólnie w regionach – tabela nr 59.

Leksem	<i>Wuj</i>			<i>Ujek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	4	7	100%	-	-	-
Małopolska	9	20	90,9%	1	2	9,1%
Mazowsze	4	12	100%	-	-	-
Kresy południowe	6	7	100%	-	-	-
Kresy północne	2	2	100%	-	-	-
Śląsk	1	1	100%	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	26	49	96,1%	1	2	3,9%

Tab. nr 59. Liczba użyć *wuj* i *uj* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Z powodu jedynie dwóch notowań regresywnego wariantu *ujek* warto wspomnieć, że materiały *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* dokumentują także dwa niekanoniczne jego użycia: w utworze *Prawdziwa Jedzina* (*HackPraw*) autorstwa Cieszyńianina J.J. Hackenberga⁴⁰³ (cieszyńska Opawa 1761, wyd. XX w.) oraz w *Księdze sądowej państwa żywieckiego* obejmującej lata 1681-1775 (*KsŻyw*, wyd. XX w.). Zsumowanie kanonicznych i niekanonicznych notowań postaci *ujek* nie wprowadza znaczących zmian do przedstawionych w tabelach danych liczbowych. Cztery odnotowane w omawianym czasie poświadczenia zanikającej formy *ujek* pochodzą z południowej Małopolski oraz pogranicza małopolsko-śląskiego, trzech z nich użyto w tekstach należących do sfery urzędowej.

Piśmiennictwo doby średniopolskiej poświadcza zarówno postać *wuj*, jak i *uj(ek)*, jednakże formą ogólnopolską, znaną w każdym regionie, jest w tym czasie forma *wuj*. Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego progresywnego wariantu *wuj* pokazuje tabela nr 60.

⁴⁰³

J. Wronicz, *Słownictwo pisarzy cieszyńskich XVIII wieku*, Kraków 1992, s. 9.

Leksem	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Wuj</i>	<i>Uj(ek)</i>	<i>Wuj</i>	<i>Uj(ek)</i>
Region				
Wielkopolska	97,5%	2,5%	100%	-
Małopolska	50%	50%	90,9%	9,1%
Mazowsze	100%	-	100%	-
Kresy południowe	100%	-	100%	-
Kresy północne	-	-	100%	-
Śląsk	100%	-	100%	-
Prusy	100%	-	-	-
Razem	90,3%	9,7%	96,1%	3,9%

Tab. nr 60. Stosunek użyć *wuj* i *uj(ek)* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 60 pokazuje, że w XVI wieku teksty powstałe w dwóch regionach, Małopolsce i Wielkopolsce, charakteryzuje wariantowość, przy czym o rzeczywistym funkcjonowaniu dwu form można mówić tylko w odniesieniu do tekstów małopolskich, bowiem w wielkopolskich wariant *uj(ek)* wystąpił jednokrotnie. Okres następny przynosi już tylko małopolskie poświadczenia tej formy, która staje się w tym regionie, z wariantu równoważnego w wieku XVI, wariantem zanikowym. Biorąc pod uwagę ogólną frekwencję analizowanych wariantów w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII (w porównaniu z wiekiem XVI), zwiększyła się różnica w częstości ich użycia, tak że forma *wuj* z wariantu znajdującego się na etapie niepełnej normalizacji stała się wariantem sankcjonowanym normą. Natomiast w konsekwencji spadku liczby użyć ustępującej formy *uj(ek)* przechodzi ona z wariantu zanikowego w wariant reliktowy.

Forma *uj(ek)* pojawia się w ciągu doby średniopolskiej 9 razy w źródłach kanonicznych oraz 2 razy w źródłach spoza kanonu (nieuwzględnianych w zestawieniach tabelarycznych). Z wieku XVI pochodzi 7 jej poświadczeń: 6 z druków małopolskich i jedno z wielkopolskich, 4 poświadczenia z okresu następnego (po 2 kanoniczne i niekanoniczne: *HackPraw* i *KsŻyw*). Są one notowane na obszarze południowej Małopolski i małopolsko-śląskiego pogranicza. Zatem większość średniopolskich użyć postaci *uj(ek)* (10 z 11) pochodzi z tekstów

małopolskich i śląskich, co może wskazywać wpływ czynników regionalnych na jej frekwencję. Forma *uj(ek)* występuje w tekstach reprezentujących różne gatunki, zarówno w literaturze pięknej, jak i użytkowej: tłumaczeniu Biblii – *BibRadz* (2x), prozie narracyjnej – *BielKron* (1x) (1597), literaturze dydaktycznej – *RejZwierc* (1x), fraszkach *RejFig* (3x), satyrach *HackPraw* (1x) oraz dokumentach urzędowych – *AktaMusz* (2x) i *KsŻyw* (1x).

Podsumowując, należy podkreślić, iż średniopolska rywalizacja wariantów *wuj* i *uj(ek)* przebiega podobnie do rywalizacji wariantów *stryj* i *stryk*. Jak stwierdza Obrębska, współcześnie „oba wyrazy, *stryk* i *ujek*, stanowią jednolity zasięg na całym obszarze Małopolski centralnej i południowej oraz Śląska z częściowym naruszeniem tej jednolitości na północy terytorium małopolskiego (gdzie z nierównie większą szybkością *stryk* cofa się przed *stryjem*, niż *ujek* przed *wujkiem*) i południowo-zachodniej części Śląska oraz jego przemysłowych ośrodkach”⁴⁰⁴.

---

⁴⁰⁴

A. Obrębska, *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii...*, op. cit., s. 4.

wszak || wszakoż

Piśmiennictwo staropolskie – według Kuraszkiewicza, zarówno teksty należące do literatury pięknej, np. psalterze czy Biblia królowej Zofii, jak i użytkowe, np. rotty przysięg sądowych, notują dłuższe formy analizowanego spójnika: **wszako** lub **wszakoż**. Kuraszkiewicz przypuszcza, że wtórna postać krótsza **wszak** powstała z uproszczenia formy z dodaną partykułą *-by* lub *-że*, czyli pierwotną opozycją w XV i XVI stuleciu była opozycja wariantów: **wszakoż** – **wszakże**⁴⁰⁵. Badacz nie odnosi składników tej opozycji do regionów, sugeruje jedynie, że ich użycie może być regionalnie warunkowane.

Słownik staropolski formę **wszak**⁴⁰⁶ notuje ok. 20 razy (większość jej poświadczeń pochodzi z Biblii królowej Zofii), **wszakoż**⁴⁰⁷ natomiast ok. 85 razy (przede wszystkim w *Rozmyślaniu przemyskim*, ponadto w Biblii Zofii oraz *Kodeksie Działyńskich*).

Materiały *Słownika polszczyzny XVI wieku* nowszą formę **wszak** dokumentują 986 razy (956 w drukach i 30 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 97% i 3% użycie tego wariantu), starszą formę **wszakoż** 1713 razy (1592 w drukach i 121 razy w rękopisach – 92,9% i 7,1% użycie). Stosunek procentowy wariantów **wszak** i **wszakoż** wynosi 36,5% do 63,5%.

Stratyfikację regionalną wariantów **wszak** i **wszakoż** w szesnastowiecznych drukach, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o miejsce pochodzenie autora, ukazuje tabela nr 61.

---

⁴⁰⁵ W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka literackiego i potocznego w XVI wieku*, op. cit., s. 360-361.

⁴⁰⁶ *Słownik staropolski*, op. cit., t. X, s. 372.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 374-376.

Leksem Region	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	31	217	37,3%	21	365	62,7%
Małopolska	38	541	42,6%	27	728	57,4%
Mazowsze	10	100	44,2%	9	126	55,8%
Kresy południowe	8	29	10%	11	260	90%
Kresy północne	1	1	100%	-	-	-
Śląsk	1	3	21,4%	1	11	78,6%
Prusy	1	14	29,8%	1	33	70,2%
Razem	90	905	37,3%	70	1523	62,7%

Tab. nr 61. Liczba użyć *wszak* i *wszakoż* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Na podstawie tabeli widać, że obydwa warianty znane są pisarzom z całego polskiego obszaru językowego, wyjątek stanowią Kresy północne, z których pochodzi tylko jedno poświadczenie formy *wszak*. W drukach autorów pozostałych regionów, wielkopolskich, południowokresowych, śląskich i pruskich, innowacyjna forma znajduje się na poziomie wariantu rozwojowego. Wśród pisarzy małopolskich i mazowieckich zaś nieznacznie przekracza granicę wskazującą wariant równoważny. Także suma użyć z wszystkich regionów wskazuje formę krótszą jako wariant rozwojowy. Wariantem częściej stosowanym w owym czasie w regionach jest forma *wszakoż*, stanowiąca w czterech regionach wariant dominujący, osiągający nawet 90% użyć, w dwóch natomiast równoważny, sięgający jednak górnej granicy tego etapu.

W Wielkopolsce dwie formy stosuje np. J. Wujek: *WujJud* *wszak* 11x, *wszakoż* 2x (1570, Kraków, M. Szarffenberger), *WujNT* *wszak* 3x, *wszakoż* 31x (1593, Kraków, A. Piotrkowczyk). Obydwie formy zna także M. Bielski, choć w ośmiu utworach ujętych w *Słowniku* używa *wszak*, a tylko w dwóch występują obydwa składniki pary: *BielKron* *wszak* 35x, *wszakoż* 11x (1597, Kraków, J. Siebeneicher) i *BielŻyw* *wszak* 17x, *wszakoż* 4x (1535, Kraków, F. Ungler). Wyłącznie postać *wszak* stosuje m.in. S. Murzynowski: *MurzHist* 6x, *MurzNT* 1x, *MurzOrt* 1x (wydane w 1551 r. w Królewcu u A. Aujezdeckiego). Wyłącznie postać

wszakoż zaś np. A. Glaber z Kobyлина: *GlabGad* 140x (1535, Kraków, F. Ungler) i M. Kwiatkowski: *KwiatKsiąż* 31x (1564, Królewiec, J. Daubmann).

Wśród Małopolan dwie formy stosują np. B. Opec: *OpecŻyw* *wszak* 15x, *wszakoż* 50x (1522, Kraków, F. Ungler) oraz Rej, m.in. *RejZwierc* *wszak* 42x, *wszakoż* 89x (1568, Kraków, M. Wirzbięta), *RejJóz* *wszak* 36x, *wszakoż* 2x. Rej w swych licznych utworach stosuje albo dwa warianty, albo wyłącznie *wszak*, np. *RejFig* 11x (1562, [Kraków, M. Wirzbięta]). Kochanowski natomiast stosuje dwa warianty, np. *KochFrag* *wszak* 2x, *wszakoż* 1x (1590, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski) lub jeden, lecz wymiennie, np. *KochTr* 2x *wszak* (1580, tamże), *KochCn* 3x *wszakoż* (1589, tamże).

Pisarze mazowieccy także stosują obydwie formy, *wszak* i *wszakoż*, w jednym utworze, np. B. Paprocki: *PaprPan* 40x : 21x (1575, Kraków, M. Wirzbięta), *PaprUp* 16x : 3x (1587, b.m.dr., b.dr.). Nie brak jednakże i takich twórców w tym regionie, którzy konsekwentnie używają jednej formy, np. P. Skarga tylko *wszak*: *SkarŻyw* 28x (1579, Wilno, druk. Radziwiłłowska), *SkarKaz* 2x (1595, Kraków, A. Piotrkowczyk), *SkarKazSej* 3x (1597, tamże), zaś W. Oczko tylko dłuższej *wszakoż*: *Oczko* 25x (1578, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski).

Pośród pisarzy wywodzących się z Kresów południowych dwu form używa np. S. Orzechowski: *OrzRozm* *wszak* 9x, *wszakoż* 3x (1563, [Kraków, Ł. Andrysowic]), *OrzQuin* *wszak* 4x, *wszakoż* 7x (1564, [tamże]). Wyłącznie wariant *wszakoż* stosuje J. Wereszczyński: *WerGość* 1x (1585, Kraków, A. Piotrkowczyk), *WerKaz* 3x (1585, tamże). Brak na ziemiach południowokresowych autora stosującego wyłącznie *wszak*.

Z druków autorów północnokresowych pochodzi tylko jedno poświadczenie formy *wszak*, znajdujące się w utworze S. Kołakowskiego: *KołakSzczęśl* (1593, Wilno, J. Markowicz).

Na Śląsku stosowane są dwie analizowane formy, pochodzą one jednak z tego samego tekstu autorstwa O. Strumieńskiego: *Strum* *wszak* 3x, *wszakoż* 11x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic).

Identycznie sytuacja rysuje się w Prusach, gdyż jedyny tamtejszy utwór, *KrowObr* M. Krowickiego, zawiera 14x użyty wariant *wszak* oraz 33 użyć wariantu *wszakoż* (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Przyporządkowanie utworu do regionu w oparciu o kryterium miejsca jego wydania (tabela nr 62) pokazuje, że drukarnie trzech regionów, małopolskie, północnokresowe i pruskie, stosują zarówno formę dłuższą, jak i krótszą. Tłocznie wielkopolskie używają formy *wszak*, opozycyjne *wszakoż* pojawia się raz, obok również raz użytego *wszak*, u A. Czahrowskiego w *CzahTr* wydanego w roku 1597 w poznańskiej tłoczni dziedziców J. Wolraba. Zamojska oficyna M. Łęskiego stosuje wyłącznie postać *wszak*, jej przykłady pochodzą z jednego tekstu (1597, *CiekPotr*). Warszawska drukarnia M. Szarffenbergera (1578, *KochOdpr*) oraz wrocławska K. Szarffenberga (*Goski*, [1563]) prezentują pojedyncze użycia wariantów *wszak* oraz *wszakoż*.

Leksem Region	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	4	20	95,2%	1	1	4,8%
Małopolska	77	726	35,3%	64	1330	64,7%
Mazowsze	1	1	100%	-	-	-
Kresy południowe	1	11	100%	-	-	-
Kresy północne	10	51	80,5%	8	210	19,5%
Śląsk	-	-	-	1	1	100%
Prusy	9	112	72,3%	5	43	27,7%
Razem	102	921	36,8%	79	1585	63,2%

Tab. nr 62. Liczba użyc *wszak* i *wszakoż* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Przyporządkowanie druku do regionu na podstawie miejsca jego wydania wydaje się pokazywać mniejszą wariantywność w regionach, biorąc jednakże pod uwagę ogólną liczbę poświadczeń, wariantem dominującym jest również starsze *wszakoż*.

Teksty rękopiśmienne powstałe w XVI wieku także notują obydwie formy, choć warto zaznaczyć, że zarówno ekstensja tekstowa, jak i frekwencja analizowanych form jest w nich znikoma. Jednakże ten typ piśmiennictwa pokazuje wyraźniejszą niż w drukach, przyporządkowanych do regionu na dwa sposoby, dominację formy starszej – *wszakoż*, która osiąga 94% użyc w obrębie pary. Materiał wyekscerpowany z rękopisów uwzględnia tabela nr 63.

Leksem Region	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek %	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek %
Wielkopolska	1	2	6,1%	2	31	93,9%
Małopolska	1	1	9,1%%	1	10	90,9%
Mazowsze	-	-	-	1	6	100%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	2	3	6%	4	47	94%

Tab. nr 63. Liczba użyć *wszak* i *wszakoż* w SłXVI – rękopisy

Częściej notowaną formę *wszakoż* poświadczają teksty rękopiśmienne trzech regionów. W wielkopolskich *Liber Maleficorum* występuje 9x obok 2 użyć formy *wszak* (*LibMal*, 1543-1554), zaś Wielkopolanin Paterek stosuje w kazaniach wariant *wszakoż* bezwyjątkowo – 22x (*PatKaz*, ok. 1525). Tylko ten wariant występuje także w małopolskich *In Comitibus generalibus Cracoviensibus* – 10x (*ComCrac*, 1543) oraz mazowieckich zapiskach i rotach polskich ziemi warszawskiej – 6x (*ZapWar*, 1501-1558). Rzadko używana w rękopisach forma *wszak*, łącznie 3x, poza wymienioną poznańską *Księgą złoczyńców* pojawia się jeszcze jeden raz u Reja w *Rozmowie lwa z kotem* (*RejRozm*, [1548-1551]).

Niewielka liczba rękopiśmiennych poświadczeń analizowanej oboczności, pochodzących tylko z trzech regionów: małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego, powoduje, że suma wszystkich użyć dwu wariantów wynotowanych z druków i rękopisów XVI wieku ukazuje zmiany tylko w obrębie wymienionych regionów, wciąż jednak innowacyjna forma *wszak* stanowi albo wariant wejściowy – teksty wielkopolskie, południowokresowe, śląskie i pruskie, albo, nieznacznie przekraczając 40% użyć – wariant równoważny: druki i rękopisy małopolskie oraz mazowieckie. Formą częściej używaną w każdym regionie jest postać *wszakoż*, natomiast jedyny teksty północnokresowy poświadcza tylko raz użytą formę *wszak*. Szczegółową liczbę użyć wariantów w drukach i rękopisach poszczególnych regionów uwzględnia tabela nr 64.

Leksem	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	32	219	35,6%	23	396	64,4%
Małopolska	39	542	42,3%	28	738	57,7%
Mazowsze	10	100	43,1%	10	132	56,9%
Kresy południowe	8	29	10%	11	260	90%
Kresy północne	1	1	100%	-	-	-
Śląsk	1	3	21,4%	1	11	78,6%
Prusy	1	14	29,8%	1	33	70,2%
Razem	92	908	36,8%	73	1560	63,2%

Tab. nr 64. Liczba użyć *wszak* i *wszakoż* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również dokumentuje dwa warianty: postać *wszak* odnotowuje 222 razy (130 w drukach i 92 razy w rękopisach, odpowiednio 58,6% i 41,4% użyć), *wszakoż* natomiast poświadczają tylko druki – 28 razy, co stanowi 11,2% wszystkich użyć w obrębie pary rywalizujących wariantów.

Stratyfikację regionalną wariantów *wszak* i *wszakoż* w tekstach drukowanych tego czasu, zlokalizowanych terytorialnie na podstawie pochodzenia autora, prezentuje tabela nr 65.

Leksem	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	10	100%	-	-	-
Małopolska	7	61	72,6%	2	23	27,4%
Mazowsze	5	19	100%	-	-	-
Kresy południowe	6	16	88,9%	2	2	11,1%
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	2	7	77,8%	1	2	22,2%
Prusy	1	1	50%	1	1	50%
Razem	26	114	80,3%	6	28	19,7%

Tab. nr 65. Liczba użyć *wszak* i *wszakoż* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 65 pokazuje, że liczba użyć nowej formy *wszak* znacznie wzrosła wśród pisarzy w stosunku do stanu poświadczanego przez piśmiennictwo XVI wieku, tak że zarówno ogólnie w analizowanym okresie, jak i w poszczególnych regionach z wariantu wejściowego stała się wariantem wyraźnie dominującym. U pisarzy wywodzących się z Kresów południowych i Śląska forma *wszak* znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, u Małopolan zbliża się do tego etapu, natomiast wśród Wielkopolan i Mazowszan stanowi jedyny używany wariant. Odstępstwo od tej tendencji prezentuje jedyny druk autora pruskiego, gdyż liczba użyć rywalizujących form, poświadczonych pojedynczymi przykładami, równoważy się w nim. U twórców północnokresowych nie odnotowano analizowanych wariantów.

Pisarze wielkopolscy stosują w tekstach drukowanych tylko postać *wszak*, np. P. Łęczycki: *BotŁęczRel* 1x (1609, Kraków, druk. M. Loba) i S. Twardowski: *TwDaf* 3x (1661, Lublin, wyd. XX w.).

Małopolanie używają zarówno formy *wszak* i *wszakoż*, brak wśród nich jednakże autorów stosujących obydwa warianty bądź to w jednym tekście, bądź ogólnie w twórczości. Przykładem pisarza używającego wyłącznie formy *wszak* jest np. W. Potocki, m.in. w *PotPocz* 9x (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla), *PotFr* 3x (wyd. XX w.). Forma *wszakoż* jako wyłączna pojawia się w dwóch tekstach: u Sz. Syreniusza w *SyrZiel* 22x (1613, Kraków, druk. B. Skalskiego) oraz u S. Petrycego w *ArPetrSEk* 1x (1618, Kraków, druk. M. Jędrzejowczyka).

Pisarze mazowieccy, podobnie jak wielkopolscy, stosują bezwyjątkowo formę *wszak*, np. W. Tylkowski w *TylkStrom* 2x (1691, Warszawa, druk. K.F. Schreibera).

Druki autorów pochodzących z Kresów południowych poświadczają dwie formy, lecz wariant *wszakoż* zaledwie dwa razy: u E. Sykstusa w *SyklCiep* (1617, Zamość, druk. akademicka Ch. Wolbramczyka) oraz u A. Wargockiego w *WargRzym* (1610, Kraków, druk. J. Szarfenbergera). Wyłącznie formę *wszak* stosuje m.in. F. Birkowski w kazaniach: *BirkOboz* 5x (1623, Kraków, A. Piotrkowczyk), *BirkNiedz* 1x (1623, tamże).

Druki północnokresowe nie notują analizowanych form.

Przykłady użycia obydwu form na Śląsku pochodzą z dwóch tekstów A. Gdaczusza: *GdDysz*k zawiera 6x **wszak** (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd* 1x **wszak** i 2x **wszakoż** (1680, tamże).

Pojedyncze pruskie przykłady rywalizujących form znajdują się w jednym tekście – *Pamiętnikach* S. Niemojewskiego (*NiemPam*, 1606-1608, wyd. XIX w.).

Przyporządkowanie druków do regionów w oparciu o kryterium miejsca ich wydania uwzględnia tabela nr 66.

Leksem	Wszak			Wszakoż		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	10	100%	-	-	-
Małopolska	11	41	63,1%	4	24	36,9%
Mazowsze	3	33	100%	-	-	-
Kresy południowe	-	-	-	1	1	100%
Kresy północne	2	7	100%	-	-	-
Śląsk	2	7	77,8%	1	2	22,2%
Prusy	2	3	100%	-	-	-
Razem	23	101	78,9%	6	27	21,1%

Tab. nr 66. Liczba użyć **wszak** i **wszakoż** w S^{IX}VII-XVIII – druki według miejsca wydania

Tabela nr 66 pokazuje, że drukarze niemal wszystkich regionów, podobnie jak pisarze tworzący w owym czasie, stosują nowszy wariant **wszak** bezwyjątkowo lub stanowi on wariant dominujący. Wyjątek stanowią Kresy południowe, z których pochodzi tylko jedno poświadczenie wariantu opozycyjnego **wszakoż**, użytego w zamojskiej tłoczni akademickiej Ch. Wolbramczyka (1617, *SyklCiep*).

Teksty rękopiśmienne powstałe w XVII i 1. połowie XVIII wieku notują wyłącznie innowacyjną postać **wszak**. Jej poświadczenia pochodzą z czterech regionów: Małopolski, np. przekład P. Kochanowskiego (*ArKochOrl*), Wielkopolski, np. satyry K. Opalińskiego (*OpalKSat*), Kresów południowych, m.in. listy W. Rzewuskiego (*RzewL*) oraz Mazowsza – pamiętniki J.Ch. Paska (*PasPam*).

Ponieważ rękopisy czterech regionów zawierają kolejne przykłady formy **wszak**, nie poświadczając formy **wszakoż**, suma użyć wszystkich wariantów wynotowanych z druków i rękopisów zwiększa dysproporcję w obrębie pary w tych

regionach, nie ukazując istotniejszych zmian w stosunku do stanu poświadczanego przez druki. Materiał rękopiśmienny jednakże wprowadza formę *wszak* w tekstach północnokresowych, nienotowaną w drukach. Szczegółowe wyliczenia dotyczące frekwencji wariantów uwzględnia tabela nr 67.

Leksem Region	<i>Wszak</i>			<i>Wszakoż</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	8	33	100%	-	-	-
Małopolska	14	121	84%	2	23	16%
Mazowsze	6	20	100%	-	-	-
Kresy południowe	9	19	90,5%	2	2	9,5%
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	2	7	77,8%	1	2	22,2%
Prusy	1	1	50%	1	1	50%
Razem	40	201	87,8%	6	28	12,2%

Tab. nr 67. Liczba użyć *wszak* i *wszakoż* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Charakteryzowane formy *wszak* i *wszakoż* są w dobie średniopolskiej znane z całego polskiego obszaru językowego, poza Kresami północnymi, z których pochodzi tylko jedno poświadczenie wariantu *wszak* (z XVI wieku), co może wynikać z niewielkiej liczby pochodzących z tym ziem autorów. Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego konkurujących wariantów prezentuje tabela nr 68.

Leksem Region	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Wszak</i>	<i>Wszakoż</i>	<i>Wszak</i>	<i>Wszakoż</i>
Wielkopolska	35,6%	64,4%	100%	-
Małopolska	42,3%	57,7%	84%	16%
Mazowsze	43,1%	56,9%	100%	-
Kresy południowe	10%	90%	90,5%	9,5%
Kresy północne	100%	-	-	-
Śląsk	21,4%	78,6%	77,8%	22,2%
Prusy	29,8%	70,2%	50%	50%
Razem	36,8%	63,2%	87,8%	12,2%

Tab. nr 68. Stosunek użyć *wszak* i *wszakoż* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela pokazuje, że teksty średniopolskie charakteryzuje wzrost częstości użycia formy innowacyjnej *wszak*, która z wariantu rozwojowego w wieku XVI stała się w wieku kolejnym wariantem dominującym w regionach, będącym na etapie niepełnej normalizacji lub stanowiącym normę. Materiał szesnastowieczny (druki i rękopisy) uwidacznia dominację starszej, dłuższej formy *wszakoż*. Wprawdzie teksty autorów małopolskich i mazowieckich dokumentują równowagę się wariantów, jednakże forma *wszakoż* sięga w nich niemal górnej granicy tego etapu. Innowacyjne *wszak* stanowi w tym czasie wariant rozwojowy. Zupełnie inaczej kształtuje się częstość użyć wariantów w stuleciu następnym, bowiem wariantem wyraźnie dominującym, w dwóch regionach bezwyjątkowym, staje się forma *wszak*. Pewne odstępstwo stanowi pojedynczy druk autora pruskiego pokazujący równowagę się wariantów, ale poświadczonych tylko jednokrotnymi użyciami. Będąc wariantem zanikowym *wszakoż* nie występuje w rękopisach tego czasu. Piśmiennictwo powstałe w 1. połowie XVIII wieku nie dokumentuje już formy *wszakoż*. Ostatnie jej poświadczenie w zebranych materiałach zostało odnotowane w roku 1680 we wspomnianym tekście A. Gdacjusza (*GdPrzyd*).

Podsumowując, warto wrócić do sugestii Kuraszkiewiczza, wskazującej na znaczenie czynnika regionalnego w częstości użycia leksemów *wszak* i *wszakoż*. Scharakteryzowany materiał średniopolski wyekscerpowany z druków i rękopisów

siedmiu regionów wydaje się nie potwierdzać tej hipotezy. Uzyskane dane liczbowe, ujęte w tabele, dokumentują dwa warianty na całym polskim obszarze językowym, nierzadko w obrębie tekstu jednego autora, i prezentują znaczne regionalne wahania częstości ich użycia, charakterystyczne dla okresu rywalizacji, którą zapewne stymulowały czynniki pozaregionalne.

wszystek || wszytek || wszyciek

Funkcjonującą w piśmiennictwie staro- i średniopolskim oboczność *wszystek* do *wszytek* tłumaczono czynnikami fonetycznymi („s we *wszystek* zjawilo się pod wpływem formy nom. pl. *wszyscy*”⁴⁰⁸) lub słowotwórczymi (oboczność sufiksów *-isty* do *-ity*⁴⁰⁹)⁴¹⁰. Zgodnie z pierwszą hipotezą postać *wszystek* jest formą wtórną. Wariant *wszyciek*, podobnie jak *wszytek*, stanowi kontynuant prasłowiańskiego **vbš-it-bk-b*⁴¹¹.

Szczegółowego oglądu materiału piętnastowiecznego dokonał Tadeusz Brajerski. Zgodnie z wyliczeniami badacza forma *wszytek* wystąpiła w tekstach 401 razy, w tym zdecydowana większość przykładów – 332 – pochodzi z Mazowsza, kolejne 52 z Wielkopolski bez Gniezna, 6 z Kujaw, 3 z ziemi łęczyckiej i sieradzkiej, a tylko 8 przykładów z środkowej Małopolski z Krakowem. Rzadką w owym czasie formę *wszyciek* odnotował tylko 9 razy: 4 poświadczenia pochodzą z Wielkopolski bez Gniezna, 3 z Mazowsza, 2 z ziemi sieradzkiej i łęczyckiej. Wariant *wszystek* zanotował łącznie 125 razy: 74 poświadczeń pochodzi z Mazowsza, ok. 40 przynoszą przykłady z Wilna, 4 z Wielkopolski bez Gniezna, po 2 z województwa ruskiego i Gniezna oraz po jednym przykładzie z Kujaw, Sandomierza i środkowej Małopolski wraz z Krakowem⁴¹². Na tej podstawie można wysnuć wniosek, że w XV wieku wariant *wszystek* był znany w całej Polsce, natomiast *wszytek* jest notowany przede wszystkim w tekstach północnopolskich (393 użycie z 401 ogółu poświadczeń). Postać *wszyciek* jest w owym czasie bardzo rzadka, poświadczona tylko w piśmiennictwie północnopolskim.

Rospond natomiast odwołuje się do piętnastowiecznego materiału z zapisem sądowych i na tej podstawie formułuje tezę o pierwotnie wielkopolskim pochodzeniu i potocznym jeszcze w XVI wieku charakterze formy ze spółgłoską *-s*⁴¹³.

⁴⁰⁸ Jest to teza Jana Rozwadowskiego, w: T. Brajerski, *Zaimek wszystkiek i jego oboczności w wiekach XIV-XVI*, w: idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 231.

⁴⁰⁹ A. Obrębska, *Tajemnicze s we wszystkiek*, „Język Polski” XVII, 1932, s. 117-119.

⁴¹⁰ Wydaje się, iż najpełniejszy, jak dotąd, przegląd stanowisk dotyczących tej kwestii podaje P. Zwoliński w artykule *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, op. cit., s. 84-85.

⁴¹¹ T. Brajerski, *Zaimek wszystkiek i jego oboczności w wiekach XIV-XVI*, op. cit., s. 216.

⁴¹² Ibidem, s. 232.

⁴¹³ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 170.

Słownik polszczyzny XVI wieku formę **wszystek** dokumentuje 10458 razy (10315 w drukach i 143 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 98,6% i 1,4% użyc), formę **wszytek** 20598 razy (19696 w drukach i 902 razy w rękopisach, odpowiednio 95,6% i 4,4% użyc), formę **wszyciek** natomiast 249 razy (143 w drukach i 106 razy w rękopisach, odpowiednio 57,4% i 42,6% użyc). Stosunek procentowy użyc opisywanych wariantów **wszystek** || **wszytek** || **wszyciek** wynosi: 33,4% : 65,8% : 0,8%.

Frekwencję trzech analizowanych wariantów w drukach XVI wieku, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o kryterium pochodzenia autorów, uwzględnia tabela nr 69.

Leksem	Wszystek			Wszytek			Wszyciek		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczb a użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	26	2992	41,6%	33	4169	58%	4	23	0,3%
Małopolska	49	3307	25,46%	57	9673	74,45%	6	12	0,09%
Mazowsze	15	1044	23,2%	13	3356	74,8%	1	89	2%
Kresy południowe	11	1994	57,9%	12	1431	41,6%	2	18	0,5%
Kresy północne	3	42	45,7%	3	50	54,3%	-	-	-
Śląsk	1	58	85,3%	2	9	13,2%	1	1	1,5%
Prusy	1	761	93,3%	1	55	6,7%	-	-	-
Razem	106	10198	35,1%	121	18743	64,4%	14	143	0,5%

Tab. nr 69. Liczba użyc *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Materiał zgromadzony w tabeli nr 69 pokazuje, że druki autorów tworzących w XVI stuleciu charakteryzuje rywalizacja dwóch wariantów – **wszystek** oraz **wszytek**, forma **wszyciek** natomiast stanowi w tym czasie wariant reliktowy, sięgający maksymalnie 2% użyc (Mazowsze). Biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdej z form, wariantem dominującym jest **wszytek**, osiągające prawie 65% użyc. Postać ta stanowi również wariant dominujący w drukach autorstwa Małopolan i Mazowszan. Natomiast w dwóch regionach, tj. na Śląsku oraz Prusach, wariantem dominującym jest opozycyjne **wszystek**. W tekstach Wielkopolan oraz mieszkańców Kresów północnych i południowych rywalizujące warianty się równoważą.

Pośród pisarzy wywodzących się z Wielkopolski wszystkich trzech wariantów, *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek*, używa tylko M. Bielski: *BielŻyw* 1x : 110x : 1x (1535, Kraków, F. Ungler), *BielKom* 18x : 61x : 1x (1557, Kraków, M. Wirzbięta), a także *BielKron* 172x : 640x : 5x (1551, Kraków, b.dr.). Pojawienie się aż 16 poświadczeń formy *wszyciek* w *BielKron* wydanej w roku 1597 (Kraków, J. Siebeneicher) może być wynikiem poprawek naniesionych przez jego syna Joachima. Dwóch wariantów używa M. Czechowic: *CzechRozm* *wszystek* 837x, *wszytek* 150x (1575, [Kraków], A. Rodecki), *CzechEp* *wszytek* 721x ([1583, Kraków, A. Rodecki]). Wyłącznie jedną formę zawiera wydana u Rodeckiego *NiemObr* J. Niemojewskiego: *wszytek* 379x (1583, [Kraków]). Jedynymi utworami poświadczającymi tylko wariant *wszystek* są niektóre teksty Bielskiego (np. *BielSen*), autor ten jednakże ogólnie w swoich tekstach stosuje wszystkie trzy warianty.

Wśród Małopolan pojedyncze poświadczenia rzadko występującej formy *wszyciek*, obok regularnie pojawiających się pozostałych dwóch wariantów, zawierają m.in. utwory Jana z Koszyczek: *March*¹ *wszystek* 6x, *wszytek* 13x, *wszyciek* 1x (1521, Kraków, H. Wietor) i J. Lubelczyka: *LubPs* 138x : 738x : 1x (1558, Kraków, M. Wirzbięta). *Wszyciek* znane jest również Rejowi, który zastosował tę formę w trzech swoich utworach, w pozostałych używając tylko *wszystek* i *wszytek*: *RejKup* *wszystek* 75x, *wszytek* 340x, *wszyciek* 6x (1549, Królewiec, [A. Aujezdecki]), *RejWiz* 62x : 692x : 1x (1560, Kraków, M. Wirzbięta), *RejPosRozpr* *wszytek* 73x, *wszyciek* 1x (1571, tamże). Dwa warianty, *wszystek* i *wszytek*, zna także Kochanowski, stosujący je w obrębie jednego tekstu, np. *KochPieś* 42x : 45x (1586, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski). Jeśli poeta wybiera jedną formę, jest to *wszytek*, np. *KochTarn* 27x (1586, tamże), wyjątkowo tylko w *KochTr* samodzielnie występuje *wszystek* 4x (1580, tamże). Wyłącznie formę *wszytek* dokumentuje m.in. *OpecŻyw* B. Opeca, 612x (1522, Kraków, F. Ungler), zaś wyłącznie *wszystek* np. *PaxLiz* A. Paxillusa, 39x (1597, Kraków, W. Kobyliński).

Na Mazowszu trzech wariantów: *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek*, używa tylko P. Skarga w kazaniu z 1579 roku: 159x : 1121x : 89x (*SkarŻyw*, Wilno, druk. Radziwiłłowska), dwa późniejsze kazania autora wydane w Krakowie przez A. Piotrkowczyka zawierają wyłącznie warianty *wszystek* i *wszytek*: *SkarKaz* 90x

: 535x (1595), *SkarKazSej* 54x : 276x (1597). Trudno rozstrzygnąć, czy znaczna liczba użyć rzadkiego *wszyciek* w pierwszym kazaniu Skargi jest uwarunkowana zwyczajem tłoczni Radziwiłłów, prowadzonej wówczas z ramienia M.K. Radziwiłła Sierotki przez jezuitów. Wcześniejsze druki przez nią wydane, zawierające tylko *wszystek* i/lub *wszytek*, ukazały się jeszcze w Brześciu, gdy drukarnię prowadził S. Murmelius, a potem C. Bazylik⁴¹⁴. Wyłącznie *wszystek* i *wszytek* stosuje np. Sz. Budny: *BudBib* 71x : 801x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczynskiego), *BudNT* 18x : 201x (1574, Łosk, Daniel z Łęczycy). Natomiast jedynym Mazowszaniec używającym jednego wariantu jest K. Goski: *Goski* *wszystek* 7x ([1563], Wrocław, K. Szarffenberg), choć u J. Seklucjana i S. Grochowskiego *wszytek* pojawia się wyjątkowo raz obok regularnie występującego *wszystek* (*SeklKat*, 1547, Królewiec, J. Weinreich; *GrochKal*, 1588, Kraków, J. Siebeneicher).

Trzy formy zawierają także druki autorów południowokresowych, Biblia Leopoldy: *Leop* *wszystek* 1212x, *wszytek* 82x, *wszyciek* 17x (1561, Kraków, dziedzice M. Szarffenberga), a także *OrzRozm* S. Orzechowskiego, w którym *wszyciek* występuje jeden raz obok 39x *wszystek* i 148x *wszytek* (1563, [Kraków, Ł. Andrysowic]). Wcześniejszy utwór pisarza – *OrzList*, oraz późniejszy – *OrzQuin*, także opracowane przez tłocznnię Andrysowica, poświadczają dwa warianty: *wszystek* i *wszytek*. Wyłącznie tych postaci używa np. S. Sarnicki: *SarnUzn* 12x : 67x (1564, [Kraków], M. Wirzbięta). Jedynym autorem wywodzącym się z Kresów południowych stosującym jeden wariant, bardzo licznie odnotowany, jest S. Falimirz: *FalZiol* *wszytek* 670x (1534, Kraków, F. Ungler).

Dwaj autorzy pochodzący z Kresów północnych stosują formy *wszystek* i *wszytek*, S. Kołakowski: *KolakCath* 22x : 4x (1593, Wilno, druk. Mamonichów), *KolakSzczęśl* 17x : 32x (1593, Wilno, J. Markowicz), a także J. Sapieha: *SapEpit* 3x : 14x (1599, Wilno, J. Karcan).

Dwa druki powstałe na Śląsku poświadczają trzy warianty, choć *wszyciek* zostało przez O. Strumieńskiego użyte tylko raz obok 58 przykładów formy *wszystek* i 7 *wszytek* (*Strum*, 1573, Kraków, Ł. Andrysowic). Utwór A. Calagiusa natomiast zawiera jeden wariant – *wszytek* 2x (*Calag*, 1579, Wrocław, [J. Szarffenberg]).

---

⁴¹⁴ *Drukarze dawnej Polski...*, op. cit., z. 5. *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 65-66; 205-210.

Jedyny druk pruski, *KrowObr* autorstwa M. Krowickiego, podobnie jak nieliczne teksty północnokresowe, zawiera dwie formy: *wszystek* 761x i *wszytek* 55x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Ułożenie materiału wyekscerpowanego z druków pod kątem miejsca ich wydania, nie zaś pochodzenia autora, uwzględnia tabela nr 70. Pokazuje ona mniejszą wariantowość w zakresie użycia analizowanych form, bowiem tylko tłocznie działające w trzech regionach stosują trzy analizowane warianty. Postać *wszyciek* pojawia się w drukach wydanych przez krakowskie oficyny: F. Unglera (*BielŻyw* 1535; *MiechGlab* 1535), M. Wirzbięty (*BielKom* 1557; *LubPs* 1558; *RejWiz* 1560; *RejPosRozpr* 1571), H. Wietora (*March*¹ 1521), Ł. Andrysowica (*OrzRozm* 1563; *BiałKat* 1566; *Strum* 1573), J. Siebeneichera (*BielKron* 1597) oraz dziedziców M. Szarffenberga (*Leop* 1561). Poza Małopolską forma ta znana jest wileńskiej drukarni Radziwiłłów (*SkarŻyw* 1579), a także królewieckiej należącej prawdopodobnie do A. Aujezdeckiego (*RejKup* 1549). Ponadto zamojska oficyna M. Łęskiego, w której w roku 1597 ukazał się *CiekPotr* Małopolanina P. Cieklińskiego, stosuje wyłącznie wariant *wszystek*. Ogólna frekwencja każdego z wariantów wskazuje, podobnie jak w przypadku autorów, dominację wariantu *wszytek*.

Leksem Region	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>			<i>Wszyciek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	4	306	95,6%	4	14	4,4%	-	-	-
Małopolska	87	8285	37,6%	138	13693	62,2%	12	43	0,2%
Mazowsze	1	11	28,9%	1	27	71,1%	-	-	-
Kresy południowe	1	77	100%	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	9	618	11,5%	13	4644	86,8%	1	89	1,7%
Śląsk	1	7	77,8%	1	2	22,2%	-	-	-
Prusy	13	1034	65,6%	8	535	34%	1	6	0,4%
Razem	116	10338	35,2%	165	18915	64,3%	14	138	0,5%

Tab. nr 70. Liczba użyć *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek* w S1XVI – druki według miejsca wydania

Zróznicowany stylistycznie materiał rękopiśmienny, uwzględniony w tabeli nr 71, również dokumentuje trzy charakteryzowane warianty, ale jedynie w tekstach powstałych w trzech regionach. Wariantem najczęściej używanym w tego typu piśmiennictwie, podobnie jak w drukach uporządkowanych regionalnie na dwa sposoby, jest forma *wszytek*. Dysproporcja frekwencji między dwoma rzeczywiście rywalizującymi wariantami jest jednakże większa. *Wszytek* jest także formą najczęściej używaną w poszczególnych regionach, jej frekwencja kształtuje się rozmaicie, rozciągając się od 46% użycia na Mazowszu do 100% w druku śląskim. *Wszyciek* stanowi w tym czasie wariant ogólnie reliktowy, jednak stosunkowo częste jego występowanie w rękopisach mazowieckich i małopolskich czyni z niego wariant zanikowy w tych regionach. Ponadto w Małopolsce jest on częściej używany niż postać *wszystek*.

Leksem	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>			<i>Wszyciek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	1	5	2%	2	242	96%	1	5	2%
Małopolska	1	4	14,3%	2	15	53,6%	1	9	32,1%
Mazowsze	2	48	42,5%	2	52	46%	1	13	11,5%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	1	1	100%	-	-	-
Prusy	1	10	5,1%	1	186	94,9%	-	-	-
Razem	5	67	11,3%	8	496	84,1%	3	27	4,6%

Tab. nr 71. Liczba użycia *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek* w SłXVI – rękopisy

Wśród rękopisów Wielkopolan poznańska *Liber Maleficorum* zawiera wyłącznie *wszyciek* 5x (*LibMal*, 1543-1554), kazania Paterka *wszystek* 5x, *wszystek* 240x (*PatKaz*, ok. 1525), zaś słownik Bartłomieja z Bydgoszczy *wszytek* 2x (1532). W grupie rękopisów małopolskich *RejRozm* Reja poświadczą *wszytek* 4x i *wszyciek* 9x ([1548-1551]), forma *wszyciek* występuje także w drukach Reja, zaś *KochMon* Kochanowskiego *wszytek* 16x i *wszystek* 4x (1569-1586). Mazowieckie dokumenty urzędowe zawierają trzy warianty – *ZapWar*: *wszystek* 47x, *wszytek* 51x, *wszyciek*

13x (1501-1558), *ZapMaz*: *wszystek* 1x, *wszytek* 1x (1503-1594). Dwie formy poświadczą dokument pruski, *ZapKościar*: *wszystek* 10x, *wszytek* 156x (1579-1589). Rękopiśmienny list cechu rzeźników powstały na Śląsku (*ListRzeź*, 1512) notuje jedno użycie formy *wszytek*. Rękopisy kresowe nie zawierają opisywanych leksemów.

Stosunkowo nieliczne poświadczenia notowane w rękopisach dodane do poświadczeń wyekscerpowanych z tekstów drukowanych nie pokazują istotniejszych zmian w częstości użyc poszczególnych wariantów – tabela nr 72.

Leksem Region	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>			<i>Wszyciek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	27	2997	40,3%	35	4411	59,3%	5	28	0,4%
Małopolska	50	3311	25,4%	59	9688	74,4%	7	21	0,2%
Mazowsze	17	1092	23,7%	15	3408	74,1%	2	102	2,2%
Kresy południowe	11	1994	57,9%	12	1431	41,6%	2	18	0,5%
Kresy północne	3	42	45,7%	3	50	54,3%	-	-	-
Śląsk	1	58	84,1%	3	10	14,5%	1	1	1,4%
Prusy	2	771	76,2%	2	241	23,8%	-	-	-
Razem	111	10265	34,6%	129	19239	64,8%	17	170	0,6%

Tab. nr 72. Liczba użyc *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 72 pokazuje, że trzy analizowane warianty, *wszystek*, *wszytek* oraz *wszyciek*, znane są w XVI stuleciu w pięciu z siedmiu charakteryzowanych regionów, a jedynie nieliczne teksty autorów wywodzących się terenów Kresów północnych i Prus dokumentują dwa warianty, *wszystek* i *wszytek*. Formą ogólnie najczęściej używaną jest *wszytek*, przekraczające 60% użyc, dominujące w tekstach małopolskich i mazowieckich, zaś konkurujące z nią *wszystek*, sięgające 35% użyc, dominuje na Śląsku i w Prusach. Piśmiennictwo pozostałych regionów, wielkopolskie i kresowe, pokazuje równowagę się rywalizujących wariantów. Wariant *wszyciek* jest w tym czasie formą rzadko stosowaną przez autorów oraz raczej unikana przez oficyny wydawnicze, stanowiącą wariant reliktowy. Jej poświadczenia pochodzą zarówno z początku XVI wieku, jak i samego jego schyłku.

Teksty uwzględnione w *Słowniku języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* dokumentują już tylko dwa warianty analizowanego szeregu: *wszystek* oraz *wszytek*. Forma ze spółgłoską -s- została zanotowana 3840 razy (1476 w drukach i 2364 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 38,4% i 61,6% użyc), natomiast forma *wszytek* 3750 razy (1807 w drukach i 1943 razy w rękopisach, odpowiednio 48,2% i 51,8% użyc). Stosunek procentowy użyc wariantów *wszystek* i *wszytek* wynosi: 50,6% do 49,4%.

Stratyfikację regionalną wariantów *wszystek* oraz *wszytek* w siedemnasto- i osiemnastowiecznych drukach, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora, przedstawia tabela nr 73.

Leksem Region	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	7	154	50,8%	6	149	49,2%
Małopolska	13	343	29,8%	13	808	70,2%
Mazowsze	5	282	59,7%	6	190	40,3%
Kresy południowe	14	530	83,1%	6	108	16,9%
Kresy północne	2	14	58,3%	3	10	41,7%
Śląsk	2	127	99,2%	1	1	0,8%
Prusy	3	12	46,2%	5	14	53,8%
Razem	46	1462	53,3%	40	1280	46,7%

Tab. nr 73. Liczba użyc *wszystek* i *wszytek* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Uwzględniony w tabeli materiał pokazuje, że, biorąc pod uwagę sumę użyc każdego z wariantów, frekwencja postaci *wszystek* w drukach spadła w porównaniu z wiekiem poprzednim, liczba poświadczeń opozycyjnego *wszystek* zaś wzrosła, tak że w opisywanym okresie warianty te prezentują etap równoważenia się. Sytuacja w poszczególnych regionach jest zróżnicowana, *wszystek* jest niemal bezwyjątkowe w nielicznych drukach autorów śląskich, a dominuje u autorów południowokresowych. Natomiast *wszytek* stanowi wariant dominujący wśród Małopolan. Druki pisarzy z pozostałych czterech regionów, części północnej badanego obszaru (wielkopolskie, mazowieckie, północnokresowe i pruskie),

charakteryzuje równowagę się wariantów, choć w tekstach północnokresowych *wszystek* sięga już niemal granicy 60%, wyznaczającej etap wariantu dominującego, a w mazowieckich znajduje się na granicy tych etapów.

Wśród autorów pochodzących z terenów Wielkopolski dwie formy, *wszystek* i *wszytek*, stosuje np. Ł. Opaliński: *OpalRoz* 72x : 10x (1641, b.m.dr., b.dr.). Tylko formy *wszystek* używa m.in. J. Ostroróg: *OstrMyśl* 14x (1618, Kraków, b.dr.), natomiast tylko *wszytek* J.T. Keller w gramatyce: *KellGram* 2x (1699, [Poznań], b.dr.).

Małopolanie używający dwóch wariantów to np. S. Petrycy: *ArPetrSEk* *wszystek* 20x, *wszytek* 177x (1618, Kraków, druk. M. Jędrzejowczyka), *PetrSInstr* *wszytek* 11x (1613, Kraków, druk. M. Loba). Wyłącznie formę *wszystek* zawiera m.in. dokument *WłośćRoz* 28x (wyd. XX w.), wyłącznie *wszytek* zaś np. *KochProzn* W. Kochowskiego 2x (1674, Kraków, druk. W. Goreckiego).

Na Mazowszu dwa warianty, *wszystek* i *wszytek*, stosuje m.in. W. Tylkowski: *TylkStrom* 19x : 127x (1691, Warszawa, druk. K.F. Schreibera). Wyłącznie postaci *wszytek* używa np. T. Młodzianowski w kazaniach: *MłodzKaz* 4x (1681, Poznań, druk. Coll. Soc. Jesu), wyłącznie *wszystek*, lecz użytego raz, W. Gostkowski w *GostSpos* (1622, b.m.dr, b.dr.).

Wśród twórców Kresów południowych *wszystek* obok *wszytek* stosują m.in. Sz. Okolski: *OkolNiebo* 2x : 8x (1644, Lwów, druk. Soc. Jesu u S. Nowogorskiego) oraz A.M. Fredro: *FrKon* 19x : 95x (1675, Słuck, b.dr.). Wyłącznie *wszystek* używa np. J. Sobieski w listach: *SobL* 149x (2. poł. XVII, wyd. XX w.), brak natomiast na tych terenach pisarza, u którego występuje wyłącznie *wszytek*.

Autorem wywodzącym się z terenów Kresów północnych używającym dwóch wariantów jest M. Bujnowski: *BujnDr* *wszystek* 1x, *wszytek* 4x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu). Konsekwentnie jeden wariant stosuje np. K. Szyrwid: *SzyrDict* *wszytek* 5x (1642, Wilno, wyd. XX w.). Brak w tym regionie pisarza używającego wyłącznie formy *wszystek*.

Dwa druki Ślązaka A. Gdacjusza poświadczają wariant *wszystek*: *GdDysz* 104x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd* 23x (1680, tamże), natomiast *KusWeg* autorstwa M. Kuschiusa jednokrotne użycie wariantu *wszytek* ([1646], Wrocław, druk. G. Baumanna).

Jedynym pisarzem pruskim używającym dwóch form jest W. Dębołęcki: *DębWyw wszystkiek* 5x, *wszytek* 2x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego).

Podobnie jak autorzy tworzący w XVII i 1. połowie XVIII wieku, tak i tłocznie działające ówczesnie w charakteryzowanych regionach znajdują dwie postacie analizowanego leksemu. Ogólna liczba stosowanych przez oficyny wariantów także pokazuje etap ich równoważenia się, sytuacja w regionach kształtuje się jednak inaczej, co pokazuje tabela nr 74. Największa zmiana przy takim ułożeniu materiału jest widoczna w drukach południowokresowych (wydanych przez oficyny Kijowa, Zamościa i Lwowa), bowiem *wszytek* z wariantu dominującego w tekstach autorów pochodzących z Kresów południowych, przekraczającego 80% użycie, staje się w miejscowych oficynach wariantem równoważnym, sięgającym tylko nieco ponad 40% użycie. Zmiana zachodzi także w drukach pruskich (opracowanych w Gdańsku i Królewcu), które pokazują sytuację odwrotną. Knapiusz w tym wypadku zaleca używanie formy nowszej – *wszystek*⁴¹⁵. „Jednakże – jak wskazuje Alicja Pihan-Kijasowa – w praktyce drukarskiej XVII w. postać ta jeszcze nie zwyciężyła. Jedynie mianownik l. mn. rodzaju męskoosobowego konsekwentnie ma postać *wszyscy* (w jednym tylko tekście z 1603 r., autorstwa Bieniasza Budnego, 5 razy zapisano *wszytcy*)”⁴¹⁶.

Leksem	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]
Wielkopolska	1	54	75%	3	18	25%
Małopolska	23	975	57,3%	25	726	42,7%
Mazowsze	5	163	51,9%	3	151	48,1%
Kresy południowe	6	75	41,2%	3	107	58,8%
Kresy północne	4	60	36,6%	3	104	63,4%
Śląsk	4	130	99,2%	1	1	0,8%
Prusy	2	8	88,9%	1	1	11,1%
Razem	45	1465	56,9%	39	1108	43,1%

Tab. nr 74. Liczba użycie *wszystek* i *wszytek* w 16XVII-XVIII – druki według miejsca wydania

⁴¹⁵ J. Puzynina, op. cit., s. 129.

⁴¹⁶ A. Pihan-Kijasowa, *Z dziejów kształtowania się norm...*, op. cit., s. 131-132.

Teksty rękopiśmienne powstałe w tym czasie również dokumentują dwie formy leksemu, które, biorąc pod uwagę ogólną liczbę ich poświadczeń, podobnie jak w drukach (ułożonych regionalnie na dwa sposoby), stanowią warianty równoważne, osiągające ponadto niemal identyczną liczbę użyc. Materiał wyekscerpowany z piśmiennictwa tego typu uwzględnia tabela nr 75.

Leksem Region	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	2	54	13,1%	2	357	86,9%
Małopolska	9	481	36,6%	5	834	63,4%
Mazowsze	1	420	100%	-	-	-
Kresy południowe	6	148	30,6%	5	335	69,4%
Kresy północne	3	465	82,6%	2	98	17,4%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	21	1568	49,1%	14	1624	50,9%

Tab. nr 75. Liczba użyc *wszystek* i *wszytek* w S^{IX}VII-XVIII – rękopisy

Tabela pokazuje, że wariantywność cechuje rękopisy czterech regionów: wielkopolskie, małopolskie oraz kresowe. Wariantem dominującym w Małopolsce, Wielkopolsce oraz na Kresach południowych jest forma *wszytek*, w północnej części Kresów zaś opozycyjne *wszystek*. Jedyne rękopisy mazowiecki, pamiętniki J.Ch. Paska (*PasPam*, XVIII w.), notuje tylko bardzo licznie poświadczony wariant *wszystek*. Śląsk i Prusy nie są reprezentowane przez rękopisy zawierające analizowane warianty.

Suma użyc form *wszystek* oraz *wszytek*, wyekscerpowanych z tekstów drukowanych (przyporządkowanych do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopiśmiennych, także pokazuje etap równoważenia się rywalizujących wariantów. Szczegółowe dane dotyczące stanu piśmiennictwa XVII i 1. połowy XVIII wieku zawiera tabela nr 76.

Leksem Region	<i>Wszystek</i>			<i>Wszytek</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	9	208	29,1%	8	506	70,9%
Małopolska	22	824	33,4%	18	1642	66,6%
Mazowsze	6	702	78,7%	6	190	21,3%
Kresy południowe	20	678	60,5%	11	443	39,5%
Kresy północne	5	479	81,6%	5	108	18,4%
Śląsk	2	127	99,2%	1	1	0,8%
Prusy	3	12	46,2%	5	14	53,8%
Razem	67	3030	51,1%	54	2904	48,9%

Tab. nr 76. Liczba użyć *wszystek* i *wszytek* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 76 pokazuje, że druki i rękopisy autorstwa Wielkopolan i Małopolan charakteryzuje dominacja formy *wszytek*, zaś teksty autorów mazowieckich i kresowych *wszystek*, która ponadto w nielicznych drukach pisarzy śląskich występuje niemal bezwyjątkowo. Jedynie druki autorów pruskich poświadczają równowagę się rywalizujących wariantów.

Przebieg procesu normalizacyjnego trzech analizowanych wariantów w piśmiennictwie doby średniopolskiej prezentuje tabela nr 77.

Leksem Region	SłXVI			SłXVII-XVIII	
	<i>Wszystek</i>	<i>Wszytek</i>	<i>Wszyciek</i>	<i>Wszystek</i>	<i>Wszytek</i>
Wielkopolska	40,3%	59,3%	0,4%	29,1%	70,9%
Małopolska	25,4%	74,4%	0,2%	33,4%	66,6%
Mazowsze	23,7%	74,1%	2,2%	78,7%	21,3%
Kresy południowe	57,9%	41,6%	0,5%	60,5%	39,5%
Kresy północne	45,7%	54,3%	-	81,6%	18,4%
Śląsk	84,1%	14,5%	1,4%	99,2%	0,8%
Prusy	76,2%	23,8%	-	46,2%	53,8%
Razem	34,6%	64,8%	0,6%	51,1%	48,9%

Tab. nr 77. Stosunek użyć *wszystek*, *wszytek*, *wszyciek* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 77 pokazuje, że znana ze staropolszczyzny oboczność form *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek* funkcjonuje także w piśmiennictwie XVI wieku. Rzeczywista rywalizacja w tym czasie dotyczy jednakże starszej, częściej poświadczonej, formy *wszytek* i nowszej *wszystek*. Rzadko występujące w rękopisach staropolskich *wszyciek* w szesnastowiecznych tekstach stanowi wariant reliktowy, nie pojawia się już natomiast w wiekach następnych. Wiek XVII i 1. połowę wieku XVIII cechuje równoważenie się konkurujących wariantów, osiągających ponadto bardzo zbliżoną liczbę użyczeń, wynikające ze wzrostu frekwencji innowacyjnego *wszystek*, a spadku etymologicznego *wszytek*.

Charakteryzowane warianty *wszystek* i *wszytek* znane są w okresie średniopolskim z całego polskiego obszaru językowego, natomiast rzadko występujące *wszyciek* niemal z całego. Formy te pojawiają się nie tylko w jednym regionie, ale i nierzadko w twórczości jednego autora, dlatego trudno w częstotliwości ich użycia doszukiwać się wpływu czynników regionalnych.

zawsze || zawždy || wždy || wźda

Występowanie w *Kazaniach gnieźnieńskich* przysłowka **zawsze** wobec form **zawždy**, **wždy**, **wźda** poświadczonych przez psalterze i Biblię szarospatacką pozwoliło Kuraszkiewiczowi uznać go za wielkopolską właściwość regionalną⁴¹⁷. Na pozamałopolską genezę formy **zawsze** wskazał także Rospond, opierając się na materiale z wieku XVI. Poza tym do wskazanego szeregu wariantów dodał badacz formę **zawdy**, uznając ją za gwarową⁴¹⁸. W XVI wieku wariant wielkopolski przekracza granice swojego regionu, choć znany z konserwatywności Jan Malecki poprawia Wielkopolaninowi Stanisławowi Murzynowskiemu potoczne według Rosponda **zawsze** na **zawždy**⁴¹⁹.

Wskazany szereg wariantów analizowanego przysłowka można rozbudować, dodając kolejne ich przykłady, np. *wźdam* lub *wźdą*, udokumentowane jednakże stosunkowo nielicznymi, często pojedynczymi poświadczeniami. W niniejszej pracy zostaną omówione formy **zawsze**, **zawždy** oraz **wždy**, gdyż wśród kilkunastu funkcjonujących wariantów fonetycznych i/lub morfologicznych przysłowka **zawsze** stanowiły one formy najczęściej używane w dobie średniopolskiej.

Słownik staropolski formę **zawsze**⁴²⁰ notuje ok. 20 razy (m.in. w *Rozmyślanii przemyskim*), **zawždy**⁴²¹ ok. 70 razy (np. w *Kodeksie Świętosławów*, *Rozmyślanii przemyskim* i Biblii królowej Zofii), formę **wždy**⁴²² natomiast ok. 100 razy (oprócz wymienionych m.in. w *Legendzie o św. Aleksym* oraz zapiskach i rotach sądowych z terenu Wielkopolski i Mazowsza).

Materiał *Słownika polszczyzny XVI wieku* uwzględnia znacznie liczniejsze poświadczenia składników analizowanego szeregu: formę **zawsze** notuje 1181 razy (1143 w drukach i 38 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 96,8% i 3,2% użyć), formę **zawždy** 6270 razy (6167 w drukach i 103 razy w rękopisach,

---

⁴¹⁷ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126. Badacz zwraca też uwagę na brak tego szeregu w opracowanych zapiskach sądowych (W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, w: idem, *Polski język literacki...*, op. cit., s. 171). Zob. także: T. Lehr-Splawiński, *Z rozważań o pochodzeniu...*, op. cit., s. 360.

⁴¹⁸ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 173.

⁴¹⁹ Idem, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 188.

⁴²⁰ *Słownik staropolski*, op. cit., t. XI, s. 246.

⁴²¹ Ibidem, s. 246-247.

⁴²² Ibidem, t. X, s. 661-662.

odpowiednio 98,4% i 1,6% użyć) oraz 2784 razy formę *wźdy* (2730 w drukach i 54 razy w rękopisach – 98,1% i 1,9% użyć). Stosunek procentowy opisywanych wariantów wynosi: *zawsze* 11,5% : *zawźdy* 61,3% : *wźdy* 27,2%.

Częstość użyć trzech wariantów w poszczególnych regionach poświadczoną przez szesnastowieczne teksty drukowane, zlokalizowane geograficznie na podstawie pochodzenia autorów, przedstawia tabela nr 78.

Leksem Region	<i>Zawsze</i>			<i>Zawźdy</i>			<i>Wźdy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	31	555	23,4%	37	1058	44,6%	40	760	32%
Małopolska	29	198	3,4%	51	4095	70,5%	40	1515	26,1%
Mazowsze	10	119	18,2%	15	423	64,6%	12	113	17,2%
Kresy południowe	14	174	24%	11	367	50,8%	12	182	25,2%
Kresy północne	2	12	85,7%	2	2	14,3%	-	-	-
Śląsk	1	3	23,1%	2	9	69,2%	1	1	7,7%
Prusy	1	9	8,9%	1	39	38,6%	1	53	52,5%
Razem	88	1070	11%	119	5993	61,9%	106	2624	27,1%

Tab. nr 78. Liczba użyć *zawsze*, *zawźdy*, *wźdy* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 78, przedstawiająca częstość użycia analizowanych wariantów w drukach, pokazuje, że w tekstach pisarzy sześciu z siedmiu badanych regionów stosowane są trzy warianty, a tylko druki autorów północnokresowych poświadczają dwa z nich: *zawsze* i *zawźdy*, przy czym wariantem wyraźnie dominującym jest w nich forma *zawsze*. Jedynym regionem, w którym formą najczęściej notowaną jest postać *wźdy*, są Prusy. W tekstach drukowanych twórców reprezentujących pozostałe regiony, czyli wielkopolskich, małopolskich, mazowieckich, południowokresowych oraz śląskich, najwyższą frekwencją odznacza się postać *zawźdy*, osiągająca odmienną w poszczególnych regionach liczbę użyć, najniższą w Wielkopolsce (45%), najwyższą w Małopolsce i na Śląsku (ok. 70%). Ogólna liczba poświadczeń wariantów potwierdza dominację formy *zawźdy*, przekraczającej 60% użyć, postać *wźdy* sięga niemal 30% użyć, *zawsze* natomiast 11%.

Pośród pisarzy wielkopolskich trzech wariantów: *zawsze*, *zawźdy*, *wźdy*, używają np. Grzegorz Paweł z Brzezin: *GrzegRóżn* 33x : 11x : 4x (1564, [Brześć,

druk. Radziwiłłowska]), *GrzegŚm* 8x : 1x : 2x (1568, b.m.dr., b.dr.) oraz M. Bielski, np. *BielSen* 2x : 2x : 11x (1586, Kraków, J. Siebeneicher), *BielSjem* **zawždy** 4x, **wždy** 5x (1586, tamże). Bielski zna trzy warianty, ale jeśli stosuje tylko dwa, są to każdorazowo **zawždy** i **wždy** (*Słownik* uwzględnia 10 druków autora). Brak w tym regionie autorów używających wyłącznie jednego wariantu.

Autorzy małopolscy także stosują trzy formy w jednym utworze, np. Kochanowski: *KochPieś* **zawsze** 3x, **zawždy** 23x, **wždy** 2x (1586, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), lub ogólnie w swojej twórczości, np. *KochCz* **zawždy** 3x (1589, tamże), *KochSat* **zawždy** 5x, **wždy** 1x ([1564, Kraków], M. Siebeneicher). Jeśli Kochanowski stosuje dwa warianty, są to **zawždy** i **wždy**, jeśli jeden – **zawždy** (wyjątkowo *KochSz* **wždy** 1x – 1585, Kraków, M. Wirzbięta). *Słownik* uwzględnia 19 druków jego autorstwa. Identyczna zależność panuje w utworach Reja (11 druków w *Słowniku*). Jednego wariantu używa tylko S. Kleryka: *KlerWes* **zawždy** 3x (1539, Kraków, H. Wietor).

Na Mazowszu trzech wariantów używa np. B. Paprocki: *PaprpPan* **zawsze** 85x, **zawždy** 25x (1575, Kraków, M. Wirzbięta), *Paprup* **zawsze** 3x, **zawždy** 20x, **wždy** 5x (1587, b.m.dr., b.dr.), dwóch zaś m.in. Sz. Budny: *BudBib* **zawždy** 13x, **wždy** 12x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczynskiego, Daniel z Łęczycy), *BudNT* **zawždy** 17x, **wždy** 12x (1574, Łosk, tenże). Jeden wariant – **zawsze**, użyty jednokrotnie, zawiera tylko tekst S. Grochowskiego: *GrochKal* (1588, Kraków, J. Siebeneicher).

Spośród pisarzy południowokresowych trzy analizowane warianty stosuje np. M. Sęp Szarzyński: *SzarzRyt* **zawsze** 5x, **zawždy** 3x, **wždy** 7x (1601, b.m.dr., b.dr.) i A. Czahrowski: *CzahTr* **zawsze** 32x, **zawždy** 4x, **wždy** 7x (1597, Poznań, druk. dziedziców J. Wolraba). Jedynym autorem używającym dwóch wariantów jest S. Wysocki: *WysKaz* **zawsze** 13x, **wždy** 6x (1593, Wilno, druk. akademicka). Brak na Kresach południowych autora stosującego wyłącznie jedną formę.

Trzy druki twórców wywodzących się z ziem północnokresowych notują dwa warianty: u S. Kołakowskiego w *KolakCath* występuje **zawždy** 1x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów), w *KolakSzczęśl* **zawsze** 5x (1593, Wilno, J. Markowicz), natomiast u J. Sapiehy w *SapEpit* **zawsze** 7x i **zawždy** 1x (1599, Wilno, J. Karcan).

Dwa druki Ślązaków dokumentują trzy formy w jednym tekście O. Strumieńskiego: *Strum* **zawsze** 3x, **zawždy** 8x, **wždy** 1x (1573, Kraków,

Ł. Andrysowic), jedną w słowniku F. Mymera: *Mymer*¹ *zawždy* 1x (1528, Kraków, M. Szarffenberg).

Jedyny tekst pruski – *KrowObr* autorstwa M. Krowickiego, notuje trzy warianty: *zawsze* 9x, *zawždy* 39x, *wždy* 53x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Przyporządkowanie druku do regionu na podstawie miejsca jego wydania również pokazuje, że w oficynach większości regionów stosowane są trzy charakteryzowane warianty, co przedstawia tabela nr 79. Na jej podstawie widać, że jedynie tłocznia warszawska bezwyjątkowo stosuje postać *zawždy*, lecz dotyczy to tylko jednego tekstu (*KochOdpr*, 1578, M. Szarffenberger) i zaledwie sześciokrotnego użycia, zaś oficyny śląskie nie odnotowują żadnego z wariantów. Ogólna frekwencja poszczególnych wariantów tak ułożonego materiału zasadniczo nie odbiega od ogólnej frekwencji poświadczonej przez druki przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora. Inaczej jednak układa się frekwencja wariantów w poszczególnych regionach, gdyż na przykład w drukarniach wielkopolskich (poznańskich i grodzkich) wariantem dominującym jest postać *zawsze*, zaś Wielkopolanie tworzący w tym czasie najczęściej wybierają formę *zawždy* (45%), a *zawsze* pojawia się w ich tekstach rzadziej niż *wždy*.

Leksem	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	5	79	67,5%	4	25	21,4%	3	13	11,1%
Małopolska	77	868	10,1%	98	5438	63,5%	90	2258	26,4%
Mazowsze	-	-	-	1	6	100%	-	-	-
Kresy południowe	1	20	47,6%	1	5	11,9%	1	17	40,5%
Kresy północne	9	87	14,1%	10	328	53%	9	204	33%
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	9	67	16,9%	9	226	57,%	11	103	26%
Razem	101	1121	11,5%	123	6028	61,9%	114	2595	26,6%

Tab. nr 79. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Niemal identycznie jak w drukach, zlokalizowanych terytorialnie na dwa sposoby, rozkłada się ogólna liczba użyć trzech wariantów w szesnastowiecznych rękopisach. Materiał wyekscerpowany z piśmiennictwa tego typu uwzględnia tabela nr 80.

Leksem	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	4	11,1%	2	20	55,6%	2	12	33,3%
Małopolska	1	1	33,3%	1	1	33,3%	1	1	33,3%
Mazowsze	-	-	-	1	2	100%	-	-	-
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	3	5	12,2%	4	23	56,1%	3	13	31,7%

Tab. nr 80. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVI – rękopisy

Materiał rękopiśmienny dokumentujący analizowane formy pochodzi tylko z trzech regionów: tekst mazowiecki zawiera dwa razy użyty wariant *zawždy* (*ZapWar*, 1501-1558), natomiast teksty wielkopolskie i małopolskie poświadczają trzy warianty, przy czym o rzeczywistej rywalizacji można mówić wyłącznie w odniesieniu do rękopisów wielkopolskich, gdyż małopolskie zawierają tylko po jednym ich poświadczeniu: *KochMon* *zawsze* 1x, *zawždy* 1x (1569-1586); *RejRozm* *wždy* 1x ([1548-1551]). Formy te znane są również z tekstów drukowanych Kochanowskiego i Reja. Dwa wielkopolskie rękopisy zawierają po trzy warianty *zawsze*, *zawždy* i *wždy*: *LibMal* 3x : 5x : 3x (1543-1554) oraz *PatKaz* 1x : 15x : 9x (ok. 1525), wariantem najliczniej w nich poświadczonym jest *zawždy*, którego liczba użyć przekracza 50%, następnie *wždy* – ponad 30% oraz *zawsze* – ponad 11% użyć.

Suma wszystkich szesnastowiecznych użyć trzech wariantów, poświadczonych w drukach i rękopisach, uwzględniona w tabeli nr 81, nie przedstawia znaczących zmian w stosunku do stanu udokumentowanego w drukach (zlokalizowanych terytorialnie na podstawie pochodzenia autora), bowiem nieliczne poświadczenia rękopiśmienne pochodzące z trzech regionów zachowują ogólną proporcję użyć rywalizujących form.

Leksem	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	33	559	23,2%	39	1078	44,8%	42	772	32,1%
Małopolska	30	199	3,4%	52	4096	70,5%	41	1516	26,1%
Mazowsze	10	119	18,1%	16	425	64,7%	12	113	17,2%
Kresy południowe	14	174	24,1%	11	367	50,8%	12	182	25,2%
Kresy północne	2	12	85,7%	2	2	14,3%	-	-	-
Śląsk	1	3	23,1%	2	9	69,2%	1	1	7,7%
Prusy	1	9	8,9%	1	39	38,6%	1	53	52,5%
Razem	91	1075	11,1%	123	6016	61,8%	109	2637	27,1%

Tab. nr 81. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Materiał leksykograficzny uwzględniony w *Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* również dokumentuje trzy warianty: forma *zawsze* została w nim odnotowana 1131 razy (651 w drukach i 480 razy w rękopisach, odpowiednio 57,6% i 42,4% użyć), *zawždy* 209 razy (179 w drukach i 30 razy w rękopisach – 85,6% i 14,4% użyć), *wždy* natomiast 277 razy (136 w drukach i 141 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 49,1% i 50,9% użyć). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *zawsze* 69,9% : *zawždy* 12,9% : *wždy* 17,1%.

Stratyfikację regionalną charakteryzowanych wariantów w tekstach drukowanych tego okresu, przyporządkowanych regionalnie na podstawie kryterium pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 82.

Leksem Region	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wżdy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	9	82	67,8%	4	10	8,3%	8	29	24%
Małopolska	12	193	53%	10	133	36,5%	10	38	10,4%
Mazowsze	8	116	80,6%	2	2	1,4%	6	26	18,1%
Kresy południowe	10	86	86%	3	5	5%	6	9	9%
Kresy północne	2	2	18,2%	1	1	9,1%	2	8	72,7%
Śląsk	1	30	76,9%	2	2	5,1%	3	7	17,9%
Prusy	1	1	5,9%	1	10	58,8%	1	6	35,3%
Razem	43	510	64,1%	23	163	20,5%	36	123	15,5%

Tab. nr 82. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wżdy* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 82 pokazuje, że we wszystkich opisywanych regionach funkcjonują w owym czasie trzy warianty. W drukach autorów czterech regionów wariantem dominującym jest forma *zawsze*: w Wielkopolsce, na Mazowszu, na Kresach południowych i Śląsku. W tekstach Małopolan formą najliczniej używaną, przekraczającą 50% użyć, także jest *zawsze*. Inaczej sytuacja kształtuje się w drukach autorów wywodzących się z Kresów północnych, w których wariant dominujący stanowi *wżdy*, oraz z Prus, gdzie formą najpowszechniejszą, przekraczającą 50% użyć, jest *zawždy*.

Spośród pisarzy pochodzących z Wielkopolski trzech wariantów używa np. J. Ostroróg: *OstrMysł* *zawsze* 2x, *zawždy* 7x, *wżdy* 2x (1618, Kraków, wyd. XIX w.), dwóch natomiast np. Ł. Opaliński: *OpalŁRoz* *zawsze* 12x, *wżdy* 1x (1641, b.m.dr., b.dr.). Wyłącznie jedną formę stosują np. S. Solski: *SolArch* *zawsze* 4x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla) oraz J. Dekan: *UffDekArch* *zawždy* 1x (1643, Leszno, druk. D. Vetterusa).

W Małopolsce trzech form używa np. A. Morsztyn: *CorMorszACyd* *zawsze* 7x, *wżdy* 2x (1752, Supraśl, druk. Bazylianów), *MorszAUtw* *zawsze* 11x, *zawždy* 4x, *wżdy* 6x (1637-1661, wyd. XX w.). W. Potocki stosuje w każdym utworze dwa warianty, *zawsze* oraz *wżdy*: *PotPocz* 24x : 2x (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla), *PotFr* 19x : 15x (wyd. XX w.), także w rękopisach. Konsekwentnie przy jednym wariantcie trwa np. Sz. Syreniusz: *SyrZiel* *zawsze* 5x (1613, Kraków, druk. B. Skalskiego).

U mazowieckich słownikarzy: Knapiusza i Trotza, także pojawiają się trzy warianty: *KnAd*, *KnTh zawsze* 64x, *zawždy* 1x, *wždy* 7x (1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego); *T zawsze* 16x, *zawždy* 1x, *wždy* 1x (1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdycza). Przy jednym wariacie trwa wyłącznie W. Tylkowski: *TylkRoz zawsze* 1x (1692, Warszawa, druk. M. Łęskowskiego), *TylkStrom zawsze* 11x (1691, Warszawa, druk. K.F. Schreibera).

Wśród twórców pochodzących z Kresów południowych trzy formy stosuje jedynie F. Birkowski w kazaniach, nie występują one jednak w jednym utworze: *BirkNiedz zawždy* 1x, *wždy* 2x (1623, Kraków, druk. A. Piotrkowczyka), *BirkOboz zawsze* 21x, *zawždy* 3x (1623, tamże). Poświadczenia dwóch wariantów pojawiają się u A. Kalnofojskiego: *KalCuda zawsze* 1x, *wždy* 3x (1638, [Kijów, druk. kijowopieczerska]), przy czym postać *zawsze* została użyta jednokrotnie. Wyłącznie jeden wariant zawiera m.in. utwór A.M. Fredry: *FrKon zawsze* 26x (1675, Słuck, b.dr.).

Jedynym drukiem północnokresowym zawierającym trzy formy jest dykcjonarz K. Szyrwida: *SzyrDict zawsze* 1x, *zawždy* 1x, *wždy* 3x (1642, Wilno, wyd. XX w.), natomiast jedynym zawierającym dwa warianty *BujnDr* M. Bujnowskiego: *zawsze* 1x, *wždy* 5x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu). Brak na obszarze Kresów północnych pisarza używającego wyłącznie jednego wariantu.

Dwóch autorów wywodzących się z terenów Śląska stosuje trzy formy, A. Gdacjusz: *GdDysz zawsze* 26x, *zawždy* 1x, *wždy* 4x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd zawsze* 3x, *wždy* 2x (1680, tamże); M. Kuschius: *KusWeg zawsze* 1x, *zawždy* 1x, *wždy* 2x ([1646], Wrocław, druk. G. Baumanna).

Na ziemiach pruskich brak tekstu poświadczającego trzy warianty, dwie formy stosuje S. Niemojewski w pamiętnikach: *NiemPam zawždy* 10x, *wždy* 6x (1606-1608, wyd. XIX w.), natomiast jeden przykład formy *zawsze* znajduje się w anonimowym *Opisie królewsczyzn w woj. chełmińskim, pomorskim i malborskim* (*OpisKról*, 1644, wyd. XX w.).

Oparcie przynależności regionalnej druku na miejscu jego wydania pokazuje, że trzy analizowane warianty nie są stosowane przez oficyny wszystkich regionów, jak to ma miejsce w przypadku autorów omawianego okresu. Tłocznie mazowieckie (warszawskie pijarów, M. Łęskowskiego i K.F. Schreibera) stosują wyłącznie postać *zawsze*, natomiast południowokresowe (lwowskie Collegium Societatis Jesu u S. Nowogorskiego i Bracka Św. Trójcy oraz kijowska Ławry Pieczerskiej) nie

stosują postaci *zawždy*. Ponadto, ten sposób pogrupowania materiału pokazuje, że wariantem dominującym w drukarniach Kresów północnych (wileńskich, słuckiej i supraskiej) jest forma *zawsze*, podczas gdy wśród pisarzy tego regionu forma *wždy*. Ogólna frekwencja elementów analizowanego szeregu jest bardzo zbliżona. Szczegółową liczbę użyc trzech wariantów w regionach uwzględnia tabela nr 83.

Leksem Region	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	4	22	53,7%	3	3	7,3%	4	16	39%
Małopolska	23	320	61,8%	14	144	27,8%	18	54	10,4%
Mazowsze	4	51	100%	-	-	-	-	-	-
Kresy południowe	4	33	91,7%	-	-	-	1	3	8,3%
Kresy północne	5	58	84,1%	1	1	1,4%	3	10	14,5%
Śląsk	4	31	67,4%	3	3	6,5%	4	12	26,1%
Prusy	1	4	50%	2	3	37,5%	1	1	12,5%
Razem	45	519	67,5%	23	154	20%	31	96	12,5%

Tab. nr 83. Liczba użyc *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Spośród tekstów rękopiśmiennych powstałych w omawianym czasie wszystkie trzy charakteryzowane warianty zawierają jedynie rękopisy wielkopolskie i małopolskie (tabela nr 84). Wśród Wielkopolan trzech form, także w jednym tekście, używa K. Opaliński: *OpalKL wždy* 12x (1641-1653), *OpalKSat zawsze* 36x, *zawždy* 1x, *wždy* 32x (1. poł. XVII w.); dwóch form M. Radziejowski: *RadziejL zawsze* 4x, *zawždy* 1x (2. poł. XVII w.). W trzech rękopisach tego regionu *zawsze* i *wždy* stanowią warianty równoważne, *zawždy* zaś osiąga tylko ponad 2% użyc. Jedynym rękopisem małopolskim zawierającym trzy warianty: *zawsze*, *zawždy*, *wždy*, jest tłumaczenie P. Kochanowskiego: *ArKochOrl* 8x : 15x : 3x (ok. 1620), dwie formy, *zawsze* i *zawždy*, stosuje np. A. Kamoniecki: *KomDziej* 23x : 2x (1. poł. XVIII w.), wyłącznie jedną m.in. J. Trepka: *TrepLib zawsze* 31x (ok. 1624). Wariant dominujący w rękopisach małopolskich stanowi *zawsze*, zaś formą najrzadziej występującą jest, podobnie jak w Wielkopolsce, *zawždy*. Rękopisy południowokresowe jako jedyne poświadczają tylko dwie formy analizowanego przysłówka, wariantem dominującym, prezentującym już etap niepełnej

normalizacji, jest w nich *zawsze*. Natomiast w tekście pochodzącym z obszaru Mazowsza (*PasPam*, XVIII w.), a także w tekstach z Kresów północnych postać ta występuje bezwyjątkowo. Generalnie wariantem dominującym w piśmiennictwie tego typu, podobnie jak w drukach zlokalizowanych na dwa sposoby, jest forma *zawsze*, odwrotnie jednakże niż w drukach forma *wždy* jest częściej notowana niż *zawždy*.

Leksem	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	40	46,5%	2	2	2,3%	2	44	51,2%
Małopolska	9	144	63,2%	3	17	7,5%	6	67	29,4%
Mazowsze	1	86	100%	-	-	-	-	-	-
Kresy południowe	4	42	91,3%	1	4	8,7%	-	-	-
Kresy północne	3	39	100%	-	-	-	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	19	351	72,4%	6	23	4,7%	8	111	22,9%

Tab. nr 84. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Suma użyć każdego z wariantów, wyekscerpowanych z tekstów drukowanych i rękopiśmiennych XVII i 1. połowy XVIII wieku, nie ukazuje istotniejszych zmian w stosunku do stanu poświadczanego przez druki tego okresu, co pokazuje tabela nr 85. Wyjątek na tym tle stanowi piśmiennictwo powstałe na Kresach północnych, gdyż nieliczne druki tego regionu cechuje dominacja wariantu *wždy* – ponad 70% użyć, natomiast także nieliczne rękopisy notują tylko postać *zawsze*. Łączna liczba użyć trzech wariantów w drukach i rękopisach pisarzy północnokresowych pokazuje dominację wariantu *zawsze*.

Leksem	<i>Zawsze</i>			<i>Zawždy</i>			<i>Wždy</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	11	122	58,9%	6	12	5,8%	10	73	35,3%
Małopolska	21	337	56,9%	13	150	25,3%	16	105	17,7%
Mazowsze	9	202	87,8%	2	2	0,9%	6	26	11,3%
Kresy południowe	14	128	87,7%	4	9	6,2%	6	9	6,2%
Kresy północne	5	41	82%	1	1	2%	2	8	16%
Śląsk	1	30	76,9%	2	2	5,1%	3	7	17,9%
Prusy	1	1	5,9%	1	10	58,8%	1	6	35,3%
Razem	62	861	67,2%	29	186	14,5%	44	234	18,3%

Tab. nr 85. Liczba użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Piśmiennictwo doby średniopolskiej, druki i rękopisy, charakteryzuje współwystępowanie trzech postaci analizowanego przysłówka: *zawsze*, *zawždy* oraz *wždy*. Proces rywalizacji wariantów przebiega w sposób zróżnicowany w poszczególnych regionach w dwóch wydzielonych materiałem słownikowym okresach, co ukazuje tabela nr 86.

Leksem	SłXVI			SłXVII-XVIII		
	<i>Zawsze</i>	<i>Zawždy</i>	<i>Wždy</i>	<i>Zawsze</i>	<i>Zawždy</i>	<i>Wždy</i>
Wielkopolska	23,2%	44,8%	32,1%	58,9%	5,8%	35,3%
Małopolska	3,4%	70,5%	26,1%	56,9%	25,3%	17,7%
Mazowsze	18,1%	64,7%	17,2%	87,8%	0,9%	11,3%
Kresy południowe	24,1%	50,8%	25,2%	87,7%	6,2%	6,2%
Kresy północne	85,7%	14,3%	-	82%	2%	16%
Śląsk	23,1%	69,2%	7,7%	76,9%	5,1%	17,9%
Prusy	8,9%	38,6%	52,5%	5,9%	58,8%	35,3%
Razem	11,1%	61,8%	27,1%	67,2%	14,5%	18,3%

Tab. nr 86. Stosunek użyć *zawsze*, *zawždy*, *wždy* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 86 pokazuje, że biorąc pod uwagę ogólną liczbę poświadczeń każdego z wariantów, wzrasta frekwencja formy *zawsze*, która w XVI wieku stanowiła postać najrzadziej notowaną, sięgającą 11% użyć, natomiast w okresie następnym staje się

wariantem dominującym. Odwrotnie kształtuje się frekwencja dominującego w piśmiennictwie szesnastowiecznym **zawždy**, które w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII znajduje się na etapie wariantu zanikowego i jest notowane rzadziej niż także zanikowe **wždy**. Teksty powstałe do połowy XVIII wieku postać **zawždy** dokumentują już zaledwie 2 razy w drukach (*T, OstDanSwada*) i 7 razy w rękopisach (*KomDziej, BierSłow, ŻółkPocz*), postać **wždy** natomiast 5 razy w drukach (*CorMorszACyd, T, OstDanSwada, TwPas*) i 21 razy w jednym rękopisie (*PotSyl*).

Druki i rękopisy powstałe w stuleciu XVI pokazują rywalizację trzech wariantów. Wiek XVII i 1. połowę wieku następnego przynosi upowszechnianie się w regionach wariantu **zawsze**, stanowiącego formę najczęściej używaną w drukach i rękopisach 6 z 7 badanych regionów. Jego frekwencja różni się regionalnie: w tekstach autorów mazowieckich, północno- i południowokresowych oraz śląskich wariant ten znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, wśród Małopolan i Wielkopolan zaś sięga blisko 50% użyc. Na tym tle wyjątkowo prezentują się teksty pisarzy pruskich, w których wariantem najczęściej używanym jest **zawždy**, przekraczające 50% użyc.

Zebrany materiał pokazuje także, że trzy warianty stosuje wielu autorów bądź to w jednym utworze, bądź to ogólnie w swojej twórczości, wobec czego trudno w rozłożeniu częstości użycia szukać uwarunkowań regionalnych.

1.2. Oboczności tworzone przez leksemę o dwóch różnych podstawach

do || k(u)

Rospond przeciwstawia małopolski, do dziś funkcjonujący w gwarach tego regionu, przyimek *ku* północnopolskiemu, innowacyjnemu przyimkowi *do*⁴²³. W dobie staro- i średniopolskiej przyimek *ku* funkcjonował w dwu formach: *ku* i *k*, jednakże *ku* „miało od początku zakres bardziej ogólny, a *k* występowało przede wszystkim w specjalnych połączeniach”⁴²⁴. *Słownik staropolski* formę *do*⁴²⁵ notuje ok. 200 razy, m.in. w zapiskach warszawskich, *Psalterzu floriańskim*, *Kazaniach gnieźnieńskich* i Biblii królowej Zofii. Formy *k* oraz *ku* natomiast stanowią w nim odrębne hasła, *k*⁴²⁶ jest poświadczane ok. 250 razy, np. w Biblii królowej Zofii, *Rozmyślanii przemyskim* i *Kazaniach gnieźnieńskich*, *ku*⁴²⁷ ok. 270 razy, np. w zapiskach mazowieckich i *Kodeksie Działyńskich*.

Słownik polszczyzny XVI wieku wariant *do* dokumentuje 50382 razy (47839 w drukach i 2543 razy w rękopisach, odpowiednio 95% i 5% użyć), wariant *k(u)* zaś 24790 razy (23603 w drukach i 1187 razy w rękopisach – 95,2% i 4,8% użyć). Stosunek procentowy wariantów *do* i *k(u)* wynosi 67% : 33%.

Liczbę użyć analizowanych wariantów w szesnastowiecznych drukach, zlokalizowanych geograficznie na podstawie kryterium pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 87.

⁴²³ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 161.

⁴²⁴ M. Kucala, *Parę uwag o formie przyimka ku*, „Język Polski” XL, 1960, s. 255.

⁴²⁵ *Słownik staropolski*, op. cit., t. II, s. 66-71.

⁴²⁶ Ibidem, t. III, s. 210-215.

⁴²⁷ Ibidem, s. 451-458.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	43	17538	67,6%	50	8408	32,4%
Małopolska	63	12429	59,6%	81	8422	40,4%
Mazowsze	17	8091	81,4%	20	1847	18,6%
Kresy południowe	13	6376	66,6%	13	3198	33,4%
Kresy północne	3	70	70%	3	30	30%
Śląsk	2	146	78,5%	3	40	21,5%
Prusy	1	807	73,1%	1	297	26,9%
Razem	142	45457	67,1%	171	22242	32,9%

Tab. nr 87. Liczba użyć *do* i *k(u)* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 87 pokazuje, że obydwa analizowane warianty są znane w XVI wieku w drukach autorów wywodzących się z każdego z badanych regionów. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyć, a także sytuację w regionach, wariantem dominującym jest forma *do*, osiągająca jednak odmienną w różnych regionach frekwencję. Druki Mazowszan i Ślązaków poświadczają największą liczbę jego użyć i tym samym prezentują już etap niepełnej jego normalizacji. Najniższą liczbę użyć tej formy zawierają druki małopolskie, w których znajduje się ona na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Tym samym forma *k(u)* stanowi zarówno ogólnie, jak i w regionach wariant zanikowy, jedynie w drukach małopolskich znajdujący się na granicy wariantów zanikowego i równoważnego.

Niemal wszystkie poddane ekscerpcji druki, autorstwa pisarzy wywodzących się z siedmiu charakteryzowanych regionów, poświadczają dwa warianty w obrębie jednego tekstu. Wyjątek stanowi przede wszystkim kilka tekstów Małopolan, np. *KochWz* Kochanowskiego zawiera wyłącznie *do* 16x (1585, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), zaś *KlerPow* S. Kleryki wyłącznie *k(u)* 2x (1530, Kraków, M. Szarffenberg). Obydwaj pisarze także stosują dwa warianty w jednym utworze, Kochanowski m.in. w *KochBr* *do* 3x, *k(u)* 2x (1596/1586, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski) i *KochAp* 22x : 2x (1590, Kraków, tamże), Kleryka natomiast w *KlerWes* *do* 2x, *k(u)* 5x (1539, Kraków, H. Wietor). Spośród pisarzy wielkopolskich stale dwóch wariantów: *do* oraz *k(u)*, w każdym utworze używa np. S. Klonowic: *KlonŻal* 28x : 4x (1585, Kraków, b.dr.), *KlonKr* 20x : 9x ([1595,

Kraków], M. Wirzbięta), *KlonFlis* 121x : 16x ([1598, Kraków], druk. S. Sternackiego), *KlonWor* 243x : 17x (1600, Kraków, [tenże]). Na Mazowszu obydwie warianty poświadczają np. utwory A. Gostomskiego: *GostGosp do* 304x, *k(u)* 23x (1588, Kraków, J. Siebeneicher) i W. Kuczborskiego: *KuczbKat* 122x : 274 (1568, Kraków, M. Szarffenberger). Wszystkie druki z pozostałych regionów notują obydwie warianty, *do* i *k(u)*: południowokresowe, np. S. Falimirza: *FalZioł* 447x : 1136x (1534, Kraków, F. Ungler) czy J. Leopoldy: *Leop* 1800x : 537x (1561, Kraków, dziedzice M. Szarffenberga); północnokresowe, np. J. Sapiehy: *SapEpit* 9x : 3x (1599, Wilno, J. Karcan); śląskie, np. A. Calagiusa: *Calag* 15x : 7x (1579, Wrocław, [J. Szarffenberg]), a także jedyny druk pruski – M. Krowickiego: *KrowObr* 807x : 297x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Ułożenie materiału w oparciu o kryterium miejsca wydania druku (tabela nr 88) także pokazuje, że obydwie warianty stosowały oficyny wszystkich regionów. Wariantem dominującym w pięciu z siedmiu regionów jest *do*, sięgające 90% użycie w jedynej tłoczni południowokresowej (M. Łęskiego), która w roku 1597 wydała *CiekPotr* P. Cieklińskiego. W oficynach dwóch pozostałych regionów, Prus (królewieckich A. Aujezdeckiego, J. Daubmanna, J. Weinreicha i J. Osterbergera oraz toruńskich A. Kocińskiego i M. Neringa) oraz Śląska (wrocławskich K. Szarffenberga i J. Szarffenberga), rywalizujące formy stanowią warianty równoważne. Wśród autorów wywodzących się z ziem pruskich i śląskich wariantem dominującym jest *do*.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]
Wielkopolska	4	469	74,2%	5	163	25,8%
Małopolska	119	34764	66,4%	152	17581	33,6%
Mazowsze	1	31	77,5%	1	9	22,5%
Kresy południowe	1	153	90%	1	17	10%
Kresy północne	16	8990	76,2%	18	2811	23,8%
Śląsk	1	28	46,7%	1	32	53,3%
Prusy	14	2589	48%	17	2810	52%
Razem	156	47024	66,8%	195	23423	33,2%

Tab. nr 88. Liczba użycie *do* i *k(u)* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Podobnie jak w drukach, przyporządkowanych do regionu na dwa sposoby, kształtuje się rywalizacja analizowanych wariantów w tekstach rękopiśmiennych pochodzących z XVI wieku, co ukazuje tabela nr 89.

Leksem Region	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	447	61,1%	3	284	38,9%
Małopolska	3	27	65,9%	2	14	34,1%
Mazowsze	2	283	79,5%	2	73	20,5%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	2	33,3%	1	4	66,7%
Prusy	1	203	78,4%	1	56	21,6%
Razem	10	962	69,1%	9	431	30,9%

Tab. nr 89. Liczba użyć *do* i *k(u)* w S1XVI – rękopisy

Wariantem dominującym w rękopisach, zarówno ogólnie, jak i w czterech z pięciu regionów dokumentujących oboczność, jest forma *do*. Jedyne nieliczne poświadczenia śląskie, pochodzące tylko z jednego tekstu – *Listu cechu rzeźników wrocławskich* z 1512 roku, ukazują przewagę wariantu *k(u)*. Ponadto w rękopisach, tak jak i w drukach, w obrębie jednego tekstu występują zazwyczaj obydwie warianty.

Sumę wszystkich poświadczeń charakteryzowanych wariantów *do* i *k(u)*, pochodzących z XVI-wiecznych druków i rękopisów, przedstawia tabela nr 90.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	46	17985	67,4%	53	8692	32,6%
Małopolska	66	12456	59,6%	83	8436	40,4%
Mazowsze	19	8374	81,3%	22	1920	18,7%
Kresy południowe	13	6376	66,6%	13	3198	33,4%
Kresy północne	3	70	70%	3	30	30%
Śląsk	3	148	77,1%	4	44	22,9%
Prusy	2	1010	74,1%	2	353	25,9%
Razem	152	46419	67,2%	180	22673	32,8%

Tab. nr 90. Liczba użyć *do* i *k(u)* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Materiał zawarty w powyższej tabeli pokazuje, że zarówno forma *do*, jak i *k(u)* znane są na całym polskim obszarze językowym. Jednakże wariantem dominującym wśród autorów wszystkich regionów jest wariant *do*, znajdujący się w dwóch regionach, na Mazowszu i Śląsku, na etapie niepełnej normalizacji. Forma *k(u)* jest w piśmiennictwie XVI wieku wariantem zanikowym.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również dokumentuje dwie formy: *do* zostało w nim odnotowane 19562 razy (6462 w drukach i 13100 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 33% i 67% użyć), *k(u)* natomiast 1610 razy (774 w drukach i 836 razy w rękopisach – 48,1% i 51,9% użyć). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *do* 92,4% || *k(u)* 7,6%.

Stratyfikację regionalną w drukach powstałych w charakteryzowanym okresie, przyporządkowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora, uwzględnia tabela nr 91. Zebrany w niej materiał pokazuje, że w tekstach pisarzy wszystkich regionów wariantem dominującym, znajdującym się na etapie niepełnej normalizacji, a w małopolskich i południowokresowych zbliżającym się do końca procesu normalizacyjnego, jest forma *do*. Opozycyjna forma *k(u)* stanowi w tym czasie wariant zanikowy, w Małopolsce i na Kresach południowych osiągający tylko kilka procent użyć. Wyjątkowo na tym tle kształtuje się frekwencja wariantów wśród autorów pochodzących z terenów północnokresowych, w których drukach *k(u)*

wciąż stanowi w blisko 30% użyć, w związku z czym mimo dominacji wariantu *do*, proces normalizacyjny tej formy jeszcze się nie rozpoczął.

Leksem Region	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	12	1343	83,9%	11	258	16,1%
Małopolska	16	2008	94%	14	129	6%
Mazowsze	8	701	88,6%	6	90	11,4%
Kresy południowe	9	1122	94,5%	12	65	5,5%
Kresy północne	2	29	70,7%	4	12	29,3%
Śląsk	2	227	91,9%	2	20	8,1%
Prusy	4	67	77,9%	3	19	22,1%
Razem	53	5497	90,3%	52	593	9,7%

Tab. nr 91. Liczba użyć *do* i *k(u)* w SIXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Podobnie jak w przypadku druków XVI-wiecznych poszczególne teksty powstałe w wieku XVII i 1. połowie XVIII także w zdecydowanej większości poświadczają obydwie warianty lub też autorzy znają dwa warianty, ale używają ich w różnych tekstach. Wśród Wielkopolan dwie formy, *do* i *k(u)*, stosuje np. S. Solski: *SolArch* 510x : 81x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla), *SolGeom do* 1x (1683-1686, druk. J. i M. Schedlów), jeden wariant tylko S. Śleszkowski: *ŚleszDow do* 3x (1649, b.m.dr., b.dr.). W grupie Małopolan dwóch form używa np. S. Petrycy: *PetrInstr do* 58x, *k(u)* 3x (1613, Kraków, druk M. Loba), *ArPetrSEk k(u)* 16x (1618, Kraków, M. Jędrzejowczyka), jednej natomiast m.in. W. Kochowski: *KochProzn do* 6x (1674, Kraków, druk. W. Goreckiego). Na Mazowszu obydwie warianty zawiera np. słownik Knapiusza: *KnAd*, *KnTh* 206x : 16x (1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego), znacznie późniejszy słownik Trotza dokumentuje zaś tylko formę *do* 2x (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdyca). W tekstach twórców południowokresowych dwa warianty występują np. u Sz. Okolskiego: *OkolNiebo do* 72x, *k(u)* 16x (1644, Lwów, druk. Soc. Jesu u S. Nowogorskiego), jeden wariant – raz użyty *k(u)* – u M. Błażewskiego w *BłażSet* ([1608, Kraków], wyd. XIX w.). Wśród autorów pochodzących z północnej części Kresów dwa warianty stosuje np. K. Szyrwid: *SzyrDict* 7x : 5x (1642, Wilno, wyd. XX w.), jeden zaś M. Bujnowski: *BujnDr k(u)* 2x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu). Dwa druki śląskie

A. Gdacjusza poświadczają po obydwu warianty: *GdDyszk* 166x : 17x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd* 61x : 3x (1680, tamże). W Prusach dwa warianty stosuje np. S. Niemojewski: *NiemPam do* 7x, *k(u)* 16x (1606-1608, wyd. XIX w.), jeden zaś W. Dębołęcki: *DębWyw do* 3x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego).

Nieco inaczej kształtuje się rozkład częstości użyć form w drukach przyporządkowanych do regionu na podstawie miejsca ich wydania, co przedstawia tabela nr 92. Zestawienie to pokazuje bowiem większe rozwarstwienie liczby użyć wariantu dominującego *do*, który w oficynach dwóch regionów przekroczył już próg wytyczający status normy: na Mazowszu i Kresach północnych, natomiast w dwóch drukach pruskich znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	4	235	91,8%	4	21	8,2%
Małopolska	27	3368	86,3%	31	533	13,7%
Mazowsze	6	691	97,3%	2	19	2,7%
Kresy południowe	3	198	89,6%	4	23	10,4%
Kresy północne	3	366	95,1%	4	19	4,9%
Śląsk	4	238	89,1%	4	29	10,9%
Prusy	2	9	60%	2	6	40%
Razem	49	5105	88,7%	51	650	11,3%

Tab. nr 92. Liczba użyć *do* i *k(u)* w 16XVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Materiał wyekscerpowany z tekstów rękopiśmiennych XVII i 1. połowy XVIII wieku potwierdza tendencje widoczne w tekstach drukowanych, choć przewaga wariantu *do* w stosunku do *k(u)* jest w piśmiennictwie tego typu jeszcze większa, gdyż liczba jego użyć w rękopisach każdego regionu oscyluje wokół 90%. Teksty śląskie i pruskie z tego okresu nie poświadczają analizowanej oboczności. Szczegółową częstość użyć analizowanych wariantów w rękopisach poszczególnych regionów prezentuje tabela nr 93.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	1712	96%	3	72	4%
Małopolska	10	3635	94,2%	10	223	5,8%
Mazowsze	1	1275	94,6%	1	73	5,4%
Kresy południowe	3	778	86,9%	3	117	13,1%
Kresy północne	2	1247	89,5%	3	146	10,5%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	19	8647	93,2%	20	631	6,8%

Tab. nr 93. Liczba użyć *do* i *k(u)* w SIXVII-XVIII – rękopisy

Sumę wszystkich siedemnasto- i osiemnastowiecznych poświadczeń wariantów *do* i *k(u)*, zawartych w drukach i rękopisach, przedstawia tabela nr 94. Na jej podstawie widać, że będące wariantem dominującym *do* znajduje się na etapie niepełnej normalizacji we wszystkich badanych regionach, osiągając od 78% użyć w tekstach pruskich do 94% w małopolskich. Forma opozycyjna *k(u)* stanowi w tym czasie wariant zanikowy.

Leksem	<i>Do</i>			<i>K(u)</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	15	3055	90,3%	14	330	9,7%
Małopolska	26	5643	94,1%	24	352	5,9%
Mazowsze	9	1976	92,4%	7	163	7,6%
Kresy południowe	12	1900	91,3%	15	182	8,7%
Kresy północne	4	1276	89%	7	158	11%
Śląsk	2	227	91,9%	2	20	8,1%
Prusy	4	67	77,9%	3	19	22,1%
Razem	72	14144	92%	72	1224	8%

Tab. nr 94. Liczba użyć *do* i *k(u)* w SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Druki i rękopisy powstałe w dobie średniopolskiej dokumentują dwa opisywane warianty we wszystkich regionach. Wariantem dominującym jest w nich wariant *do*, którego tempo przebiegu procesu normalizacyjnego ukazuje tabela nr 95.

Leksem Region	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Do</i>	<i>K(u)</i>	<i>Do</i>	<i>K(u)</i>
Wielkopolska	67,4%	32,6%	90,3%	9,7%
Małopolska	59,6%	40,4%	94,1%	5,9%
Mazowsze	81,3%	18,7%	92,4%	7,6%
Kresy południowe	66,6%	33,4%	91,3%	8,7%
Kresy północne	70%	30%	89%	11%
Śląsk	77,1%	22,9%	91,9%	8,1%
Prusy	74,1%	25,9%	77,9%	22,1%
Razem	67,2%	32,8%	92%	8%

Tab. nr 95. Stosunek użyć *do* i *k(u)* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Powyższa tabela pokazuje, że dominującą w piśmiennictwie powstałym w ciągu XVI wieku formę *do* znamionuje odmienna w poszczególnych regionach frekwencja, gdyż w tekstach Małopolan znajduje się ona na granicy wariantów równoważnego i dominującego, wśród Mazowszan natomiast przekracza 80% użyć. Okres następny przynosi wyraźniejszą dominację tej formy, która we wszystkich regionach prezentuje etap określany mianem niepełnej normalizacji, w pięciu przekraczając już 90% użyć w obrębie pary. Forma *k(u)* jest w drukach i rękopisach doby średniopolskiej wariantem zanikowym, w XVII wieku i 1. połowie XVIII nieprzekraczającym, poza tekstami pisarzy pruskich, 11% użyć.

Zebrany materiał pokazuje, że dwie analizowane formy znane są w dobie średniopolskiej z całego polskiego obszaru językowego. Ponadto, znaczna liczba średniopolskich tekstów drukowanych i rękopiśmiennych poświadcza obydwie warianty w jednym tekście, co sygnalizuje, iż częstość ich użycia nie jest warunkowana czynnikiem regionalnym. Na szersze znaczenie przyimka *do* względem *k(u)* w odniesieniu do staropolszczyzny wskazuje Zdzisława Krazyńska: „przyimek *k(u)* [...] daje się sprowadzić do jednego znaczenia: «ukierunkowanie

lokalizowanego przedmiotu w pobliże lokalizatora»⁴²⁸, natomiast „nie można wskazać jednego znaczenia przyimka *do* we wszystkich konstrukcjach przestrzennych”⁴²⁹. Badaczka przytacza także rozróżnienie Zdzisława Kempfa, na podstawie którego *do* można uznać za przyimek ruchu związany z dalekim celem, *k(u)* zaś z celem bliskim⁴³⁰. Zatem na frekwencję analizowanych przyimków w piśmiennictwie okresu średniopolskiego mogły mieć wpływ czynniki semantyczno-składniowe, zagadnienie to jednakże wymaga szczegółowych badań.

---

⁴²⁸ Z. Krążyńska, *Staropolskie konstrukcje z przyimkami*, cz. 1, Poznań 2000, s. 184.

⁴²⁹ Ibidem, s. 234.

⁴³⁰ Z. Kempf, *Mowi krol pogański do krola Ezechiasza. Najstarsza semantyka przyimków „do” i „ku”*. „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu” IV, 1957, s. 182, 188, 190. Na podst.: ibidem, s. 233-234.

jenże || który

Pierwszą bodaj uwagę dotyczącą stosowania zaimków *jenże* i *który* zawarł w jednym ze swych rękopisów Jakub Parkoszowic⁴³¹. W kolejnym stuleciu polemika na temat oboczności staropolskiego *jenże* i innowacyjnego *który* była jedną z najbardziej zażartych pośród tych, które stoczyli ze sobą Jan Malecki i Jan Seklucjan. „Malecki bronił staropolskiego zaimka względnego *jenże*, powołując się na język czeski oraz średniowieczną tradycję piśmienną małopolską”⁴³², a także na autorytet Biernata z Lublina, w którego *Raju dusznym* – według Urbańczyka – w żadnym z pięciu wydań *jenże* nie poprawiono⁴³³. Rospond próbował dowieść jednakże, że w „języku potocznym” używał Malecki formy nowej, co pokazuje według badacza jego *Katechizm* (1546) oraz *Nowy Testament* (1551)⁴³⁴. Ponadto Rospond, odwołując się do ustaleń Nieminena, leksem *który* uznaje za cechę znamionującą Polskę północną, wypierającą dawne *jenże* „najdłużej utrzymujące się w Małopolsce”⁴³⁵.

W *Słowniku staropolskim* forma *jenże*⁴³⁶ jest notowana ok. 100 razy (m.in. w Biblii królowej Zofii oraz *Rozmyślaniu przemyskim*); forma *który*⁴³⁷ zaś ok. 150 razy (oprócz wymienionych zabytków m.in. w *Legendzie o św. Aleksym*, *Kodeksie Działyńskich* oraz zapiskach i rotach ziemi warszawskiej).

Słownik polszczyzny XVI wieku wariant *jenże* poświadcza tylko w tekstach drukowanych – 113 razy, wariant *który* natomiast łącznie aż 95325 razy (90904 w drukach i 4421 razy w rękopisach, odpowiednio 95,4% i 4,6% użycie), co stanowi aż 99,9% wszystkich przykładów w obrębie tej oboczności.

Stratyfikację regionalną analizowanej pary w szesnastowiecznych drukach autorstwa pisarzy reprezentujących poszczególne regiony przedstawia tabela nr 96.

⁴³¹ W. Taszycki, *Geneza polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 41.

⁴³² J. Seklucjan, *Wybór pism*, oprac., wstęp S. Rospond, Olsztyn 1979, s. LVIII.

⁴³³ S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku...*, op. cit., s. 178.

⁴³⁴ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 187.

⁴³⁵ Idem, *Problemy genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 168.

⁴³⁶ *Słownik staropolski*, op. cit., t. III, s. 175-186.

⁴³⁷ Ibidem, s. 436-443.

Leksem Region	<i>Jenże</i>			<i>Który</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	5	0,01%	51	34905	99,99%
Małopolska	3	37	0,2%	87	23715	99,8%
Mazowsze	-	-	-	22	10919	100%
Kresy południowe	-	-	-	15	14089	100%
Kresy północne	-	-	-	4	165	100%
Śląsk	-	-	-	4	162	100%
Prusy	-	-	-	1	2085	100%
Razem	6	42	0,05%	180	86040	99,95%

Tab. nr 96. Liczba użyć *jenże* i *który* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 96 pokazuje, że biorąc pod uwagę ogólną liczbę poświadczeń dwu wariantów, wariant *który* jest w XVI wieku używany niemal bezwyjątkowo. Reliktowe *jenże* pojawia się jeszcze w drukach autorów dwóch regionów, mianowicie u Wielkopolan i Małopolan, liczba jego użyć nie przekracza jednak nawet 1% ogółu poświadczeń. Spośród tekstów Wielkopolan ustępujące *jenże* występuje 1x obok 35x użytego wariantu *który* w przedmowie A. Glabera z Kobyłina, notabene uznawanego za jednego z czołowych normalizatorów XVI-wiecznej polszczyzny⁴³⁸, do *Żywotów filozofów* innego Wielkopolanina – M. Bielskiego (*BielŻywGlab*, 1535, Kraków, F. Ungler); 2x obok 549x *który* w *Żołtarzu W. Wróbla* (*WróbŻolt*, 1539, Kraków, [H. Unglerowa]); a także 2x obok 409x *który* u P. Artomiusza (*ArtKanc*, 1587, Toruń, M. Nering). Więcej poświadczeń regresywnego *jenże* odnotowano w drukach pisarzy wywodzących się Małopolski: 1x obok 270x użytego *który* w tłumaczeniu tekstu Glabera dokonany przez Macieja z Miechowa (*MiechGlab* 1535, Kraków, F. Ungler), także 1x obok 64x wariantu *który* w przekładzie Biernata z Lublina (*BierRaj*, 1513, Kraków, F. Ungler). Częstość użyć wariantów w uchodzącym za pierwszy polski druk samoistny tłumaczeniu Biernata stoi w sprzeczności z wyżej przytoczoną uwagą Urbańczyka dotyczącą zachowania się w nim archaicznego *jenże*. Pozostałe 35 małopolskich poświadczeń tej formy pochodzi z tekstu B. Opeca (*OpecŻyw*, 1522, Kraków,

⁴³⁸

J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina*, op. cit., s. 221.

F. Ungler), w którym wariant opozycyjny pojawia się 876 razy. Większość zatem odnotowanych w XVI wieku przykładów *jenże* znajduje się w jednym tekście.

Spośród sześciu wymienionych druków Małopolan i Wielkopolan notujących formę *jenże* pięć pochodzi z 1. połowy analizowanego stulecia i ukazało się w krakowskiej tłoczni Floriana Unglera, prowadzonej po jego śmierci w roku 1536 przez jego żonę Helenę⁴³⁹ (*BierRaj* 1513; *OpecŻyw* 1522; *BielŻywGlab* 1535; *MiechGlab* 1535; *WróbŻołt* 1539). Na tym tle wyjątkowo prezentuje się *Kancjonał* Artomiusza wydany w Toruniu u Melchiora Neringa w roku 1587. Szczegółową częstość użycia wariantów w drukach przyporządkowanych do regionów na podstawie miejsca ich wydania ukazuje tabela nr 97.

Leksem Region	<i>Jenże</i>			<i>Który</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	-	-	-	5	925	100%
Małopolska	7	111	0,2%	162	67412	99,8%
Mazowsze	-	-	-	1	31	100%
Kresy południowe	-	-	-	4	147	100%
Kresy północne	-	-	-	22	14500	100%
Śląsk	-	-	-	1	10	100%
Prusy	1	2	0,03%	17	6650	99,97%
Razem	8	113	0,1%	212	89675	99,9%

Tab. nr 97. Liczba użyc *jenże* i *który* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Na podstawie tabeli widać, że obydwie formy stosują wyłącznie oficyny z obszaru Małopolski i jedna działająca w Prusach. Oprócz pięciu wymienionych druków małopolskich i jednego pruskiego formę *jenże* poświadczają także dwa anonimowe teksty wydane w 1. połowie XVI wieku w Krakowie: *Tarcza duchowna*, która ukazała się prawdopodobnie w oficynie Unglera (*TarDuch*, [1533]) zawiera 70x formę *jenże* obok 298x użytego *który*, natomiast w wydanym przez H. Wietora utworze *Fortuny i cnoty różność* (*ForCnR*, 1524) forma reliktowa pojawia się 1x wobec 46x użytej formy *który*. Należy jeszcze raz podkreślić, iż zdecydowana większość poświadczeń (110 ze 113) bardzo rzadkiej już w XVI wieku formy *jenże* pochodzi z działającej w pierwszej połowie stulecia tłoczni Unglerów, jednakże

⁴³⁹ Drukarze dawnej Polski..., op. cit., t. I, *Małopolska*, cz. 1. *Wiek XV-XVI*, s. 299.

wszystkie wymienione teksty zawierają także wariant innowacyjny, a pozostałe druki opracowane przez tę oficynę dokumentują wyłącznie formę *który*, np. *FalZioł który* 2589x (1534), *GlabGad który* 545x (1535). Ponadto pośród tekstów niesamoistnych dołączonych do utworów poświadczających formę *jenże* opracowanych u Unglerów: *Opeca* (*OpecŻywList*, *OpecŻywSandP*, *OpecŻywSandR*, *OpecŻywPrzedm*), *Wróbla* (*WróbŻółtGlab*) i *Bielskiego* (*BielŻywGlab*), wariant ten zawiera tylko wspomniana przedmowa Glabera do tekstu Bielskiego. Nie używa jej też chyba sam Ungler, bowiem przedmowa drukarza w zielniku Falimirza (*FalZiołUng*) zawiera tylko 3 przykłady formy *który*. Stosunek procentowy wariantów w drukach opracowanych przez Unglerów wynosi: *który* 98,3% do *jenże* 1,7%.

Zróznicowany stylistycznie XVI-wieczny materiał wyekscerpowany z rękopisów, pochodzących z Małopolski, Wielkopolski, Mazowsza, Prus oraz Śląska, dokumentuje wyłącznie wariant *który* (m.in. *BartBydg* 6x, *KochMon* 29x, *RejRozm* 4x, *PatKaz* 449x, *ZapKościer* 294x, *ZapWar* 363x, *ListRzeź* 17x). Wobec braku rękopiśmiennych przykładów formy *jenże* suma użyć wariantów pochodzących z druków i rękopisów nie uwidacznia istotniejszych zmian w stosunku do stanu zaświadczonego w drukach, co przedstawia tabela nr 98.

Leksem	<i>Jenże</i>			<i>Który</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	5	0,01%	54	36175	99,99%
Małopolska	3	37	0,2%	90	23749	99,8%
Mazowsze	-	-	-	24	11290	100%
Kresy południowe	-	-	-	15	14089	100%
Kresy północne	-	-	-	4	165	100%
Śląsk	-	-	-	5	179	100%
Prusy	-	-	-	2	2379	100%
Razem	6	42	0,05%	194	88026	99,95%

Tab. nr 98. Liczba użyć *jenże* i *który* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Piśmiennictwo XVI wieku charakteryzuje niemal bezwyjątkowe występowanie formy *który*. Nieliczne poświadczenia bardzo rzadko notowanej formy *jenże* zawarte w kilku drukach Małopolan i Wielkopolan pojawiają się w nich wyjątkowo obok regularnie używanego wariantu opozycyjnego.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku formę **jenże** dokumentuje już tylko 2 razy w jednym tekście drukowanym, natomiast opozycyjne **który** 7358 razy w drukach i 10660 w rękopisach, łącznie 18018 razy, co stanowi 99,99% użycie w obrębie tej pary leksemów.

Częstość użycia wariantów w drukach, przyporządkowanych do regionu na podstawie kryterium pochodzenia autora, oraz rękopisach tego okresu przedstawia tabela nr 99.

Leksem	<i>Jenże</i>			<i>Który</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	-	-	-	16	3564	100%
Małopolska	-	-	-	28	5802	100%
Mazowsze	-	-	-	7	1369	100%
Kresy południowe	1	2	0,06%	12	3174	99,94%
Kresy północne	-	-	-	6	1063	100%
Śląsk	-	-	-	3	301	100%
Prusy	-	-	-	4	256	100%
Razem	1	2	0,01%	76	15529	99,99%

Tab. nr 99. Liczba użyc *jenże* i *który* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Dwa przykłady formy **jenże** zawarte w tabeli pochodzą z tekstu F. Birkowskiego (urodzonego we Lwowie, lecz związanego z Krakowem), zatytułowanego *Kazanie obozowe o Bogarodzicy...*, w którym zostały użyte wyjątkowo obok 1154x występującej formy **który**. Utwór ukazał się w 1623 roku w krakowskiej oficynie A. Piotrkowczyka, która w 1638 roku wydała tłumaczenie W. Otwinowskiego poświadczające tylko wariant opozycyjny, 7x (*OwOtWPrzem*).

Piśmiennictwo doby średniopolskiej całego polskiego obszaru językowego, zarówno druki, jak i rękopisy, cechuje zakończony proces normalizacyjny wariantu **który**, a ponadto jego prawie bezwyjątkowe występowanie. Reliktowego, nieprzekraczającego 1% użycie, **jenże** nie dokumentują teksty rękopiśmienne tej doby. Jego nieliczne poświadczenia notowane są przede wszystkim w drukach Małopolan, Wielkopolan oraz anonimowych 1. połowy XVI wieku (111 przykładów), 2 następne przykłady pochodzą z druku autora wielkopolskiego z drugiej połowy tego stulecia, natomiast ostatnie 2 użycia z druku południowokresowego powstałego w pierwszym

półwieczu wieku XVII. Aż 110 poświadczeń formy *jenže* pochodzi z druków opracowanych przez tłocznię Unglerów, która jednakże stosowała obydwie formy.

trzymać || dzierżeć

Z badań Nieminena prowadzonych na czternasto- i piętnastowiecznych zapiskach sądowych wynika, że w tym czasie wszędzie poza Wielkopolską funkcjonowała forma **dzierżeć**⁴⁴⁰. Na podstawie spostrzeżeń fińskiego slawisty Stieber wyciągnął wniosek, że w ciągu XV i XVI wieku wielkopolskiej proveniencji czasownik **trzymać** stopniowo upowszechnia się na polskim obszarze językowym, wypierając dotychczasowe małopolskie **dzierżeć** zarówno z języka literackiego, jak i ze wszystkich gwar, nie wyłączając kaszubskich, ukraińskich i białoruskich. Jedynie Śląsk, ze względu na polityczne oddzielenie od pozostałych polskich ziem, oparł się tej innowacji⁴⁴¹. Kilka lat później, u schyłku lat 30., Lehr-Spławiński, również odwołując się do ustaleń Nieminena, kategorycznie stwierdza, iż „wiadomo [...], że w w. XVI zarówno **trzymać** jak spójnik *iz(e)* zapanowały niepodzielnie w języku piśmiennym, rugując z niego zupełnie dawne małopolskie **dzierżeć** i *eż(e)*”⁴⁴². Do materiału z rot odwołuje się także Kuraszkiewicz, pokazując na przykładzie rot warszawskich, w jaki sposób zmienia się w XV i XVI wieku częstość użycia czasowników **trzymać** i **dzierżeć**: dla wieku XV odnotował 8 poświadczeń **trzymać** i 78 **dzierżeć**, natomiast dla wieku kolejnego – **trzymać** już 23 razy wobec „tylko” 9 razy użytego **dzierżeć**⁴⁴³.

Słownik staropolski formę **dzierżeć**⁴⁴⁴ notuje ok. 200 razy, **trzymać**⁴⁴⁵ natomiast ok. 100 razy. Zlokalizowane geograficznie poświadczenia dowodzą jednak, że nie tylko łączony z Wielkopolską wariant **trzymać** już w okresie staropolskim zwiększa swoje zasięgi terytorialne (**trzymać** zawierają np. rotę przysięg sądowych z Krakowa), ale i małopolskie **dzierżeć** przekracza w owym czasie granicę swego pierwotnego występowania, skoro pojawia się również m.in. w rotach mazowieckich i wielkopolskich.

⁴⁴⁰ Z. Stieber, *Polskie trzymać*, op. cit., s. 391-392.

⁴⁴¹ Ibidem.

⁴⁴² T. Lehr-Spławiński, *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 77. Że tak rzeczywiście było w przypadku wskazanego spójnika wykazała analiza materiału *Słownika polszczyzny XVI wieku*, w którym forma uznawana za małopolską została poświadczona kilkanaście razy w jednym tylko tekście, inaczej jednak przebiegał proces normalizacyjny w przypadku pary **trzymać** – **dzierżeć**.

⁴⁴³ W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., 126.

⁴⁴⁴ *Słownik staropolski*, op. cit., t. II, s. 304-312.

⁴⁴⁵ Ibidem, t. IX, s. 215-218.

Słownik polszczyzny XVI wieku czasownik *trzymać* notuje 2107 razy (1993 w drukach i 114 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 94,6% i 5,4% wszystkich użyc tego wariantu), *dzierżeć* natomiast 1258 razy (1157 w drukach i 101 razy w rękopisach, 92% i 8% użyc). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *trzymać* 62,6% do *dzierżeć* 37,4%.

Szczegółowe wyliczenia dotyczące funkcjonowania oboczności *trzymać* || *dzierżeć* w tekstach drukowanych autorów reprezentujących poszczególne regiony uwzględnia tabela nr 100.

Leksem Region	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	36	759	60%	22	506	40%
Małopolska	39	614	61,5%	32	384	38,5%
Mazowsze	14	290	97,3%	5	8	2,7%
Kresy południowe	11	196	47,6%	9	216	52,4%
Kresy północne	2	7	100%	-	-	-
Śląsk	2	23	76,7%	2	7	23,3%
Prusy	1	24	85,7%	1	4	14,3%
Razem	105	1913	63%	71	1125	37%

Tab. nr 100. Liczba użyc *trzymać* i *dzierżeć* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 100 pokazuje, że w XVI wieku łączony z Wielkopolską leksem *trzymać* jest już dobrze znany w drukach autorów wszystkich regionów, także w małopolskich. Bezwyjątkowo poświadczają go druki pisarzy północnokresowych, niemal bezwyjątkowo mazowieckich, w których opozycyjne *dzierżeć* stanowi wariant reliktowy. W Prusach i na Śląsku *trzymać* znajduje się na etapie niepełnej normalizacji. Druki twórców małopolskich charakteryzuje nieznaczne przekroczenie przez tę formę progu wariantu dominującego, natomiast na Kresach południowych dwie analizowane formy stanowią warianty równoważne. Na tym tle zastanawiająca jest liczba użyc pary *trzymać* || *dzierżeć* w drukach autorstwa Wielkopolan, w których wariant *trzymać*, uznawany za pierwotny, w owym czasie znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Dane liczbowe uwzględnione w tabeli pokazują, że rywalizacja analizowanych form toczy się przede wszystkim

w dwóch regionach, które w owym czasie miały największy wpływ na kształtującą się polszczyznę literacką, czyli w Małopolsce i Wielkopolsce. W drukach autorów pochodzących z pozostałych regionów, odznaczających się niekiedy specyficznym statusem polityczno-społecznym, *trzymać* bądź uzyskało już status normy, bądź znajduje się na etapie go poprzedzającym. Wyjątek stanowią pisarze południowokresowi, których polszczyzna literacka pozostawała pod silnym wpływem małopolskiej odmianki polszczyzny literackiej i u których jako jedynych częściej notowane jest *dzierżeć*. Zachowawczość ziem południowokresowych może być spowodowana różnym tempem przebiegu procesów normalizacyjnych w centrum i na peryferiach.

Jednakże nie tylko wielkopolski wariant *trzymać* zwiększył swoje zasięgi, przekroczywszy granicę pierwotnego regionu. Jego leksykalny dublet także stopniowo w ciągu XVI wieku upowszechniał się, choć rozłożenie częstości użycia w poszczególnych regionach wygląda zgoła inaczej. Czasownik *dzierżeć* występuje u autorów wszystkich regionów, poza północnokresowymi, u których wariant *trzymać* pojawia się bezwyjątkowo, ale i Mazowsze, Prusy i Śląsk poświadczą zaledwie po kilka jego przykładów. Liczba użyć *dzierżeć* w drukach Wielkopolan nieznacznie przewyższa liczbę użyć w tekstach autorów małopolskich, tj. regionu, z którego wariant wyszedł, choć w obydwu przypadkach przeważa już *trzymać*. Jedynie w tekstach pisarzy południowokresowych nieznacznie częściej pojawia się małopolskie *dzierżeć*.

Spośród pisarzy wywodzących się z Wielkopolski dwóch wariantów używają m.in. J. Wujek: *WujJud trzymać* 123x (1570, Kraków, M. Szarffenberger), *WujNT trzymać* 64x, *dzierżeć* 1x (1593, Kraków, A. Piotrkowczyk) oraz J. Mączyński: *Mącz* 62x : 147x (1564, Królewiec, J. Daubmann). Wyłącznie jeden wariant stosują np. J. Rybiński: *RybGęśli trzymać* 4x (1593, Toruń, A. Koteniusz), *RybWit trzymać* 1x (1600, tamże) oraz P. Mycielski: *MycPrz dzierżeć* 2x (1573, [Grodzisk, J. Gliczner]).

Pisarze małopolscy używający dwóch wariantów, *trzymać* i *dzierżeć*, to m.in. Rej, np. *RejPos* 373x : 68x (1566, Kraków, M. Wirzbięta), *RejZwierc* 1x : 36x (1568, tamże) oraz Kochanowski: *KochOdpr* 2x : 2x (1578, Kraków, M. Szarffenberger), *KochPieś* 8x : 2x (1586, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), *KochWr* 4x : 1x (1587, tamże), *KochSat trzymać* 3x ([1564], Kraków, M. Siebeneicher), *KochZuz trzymać* 1x (1562, Kraków, M. Wierzbięta), *KochFr trzymać* 10x (1584, Kraków, J. Januszowski), *KochFrag trzymać* 1x (1590, tamże). Jedynym utworem pisarza,

w którym pojawia się wyłącznie *dzierżeć*, jest *KochPij* 1x (1589, Kraków, J. Januszowski). Jeden wariant stosuje tylko J.A. Kmita: *KmitaPsal trzymać* 1x (1587, Kraków, b.dr.), *KmitaSpit trzymać* 4x (1595, Kraków, W. Kobylński).

Na Mazowszu dwóch form używa np. Sz. Budny: *BudBib trzymać* 12x, *dzierżeć* 4x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczynskiego, Daniel z Łęczycy), *BudNT trzymać* 11x (1574, Łosk, Daniel z Łęczycy). Wariant *trzymać* pojawia się konsekwentnie np. u P. Skargi: *SkarJedn* 56x (1577, Wilno, druk. Radziwiłłowska), *SkarŻyw* 63x (1579, tamże) *SkarKaz* 24x (1595, Kraków, A. Piotrkowczyk), *SkarKazSej* 7x (1597, tamże). Natomiast *dzierżeć*, poświadczone jednokrotnie, ma jedynie S. Grzepski: *GrzepGeom* (1566, Kraków, Ł. Andrysowic).

Wśród pisarzy wywodzących się z Kresów południowych dwa warianty stosuje np. S. Falimirz: *FalZioł trzymać* 28x, *dzierżeć* 18x (1534, Kraków, F. Ungler). Wyłącznie formy *trzymać* używa np. M. Laterna: *LatHar* 10x (1588, Kraków, A. Piotrkowczyk). Brak w regionie autora, którego teksty poświadczają tylko *dzierżeć*.

Dwa druki północnokresowe zawierają bezwyjątkowo wariant *trzymać*: J. Sapiehy *SapEpit* 3x (1599, Wilno, J. Karcan), S. Kołakowskiego *KolakCath* 4x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów).

Dwa druki Ślązaków poświadczają zarówno formę *trzymać*, jak i *dzierżeć* – O. Strumieńskiego: *Strum* 16x : 6x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic), A. Calagiusa: *Calag* 7x: 1x (1579, Wrocław, [J. Szarffenberg]).

Jedyny druk pruski – *KrowObr* M. Krowickiego – dokumentuje dwa warianty: *trzymać* 24x, *dzierżeć* 4x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Przyporządkowanie tekstu drukowanego do regionu na podstawie miejsca jego wydania pokazuje, że dwa rywalizujące warianty stosują oficyny we wszystkich regionach – tabela nr 101. Formą częściej używaną jest jednakże *trzymać*, w pięciu regionach stanowiąca wariant dominujący. W jedynej drukarni mazowieckiej rywalizujące warianty osiągają identyczną frekwencję (*KochOdpr*, 1578, Warszawa, M. Szarffenbergera), natomiast w pruskich stanowią warianty równoważne. W obrębie jednej tłoczni używano bądź obydwu funkcjonujących wariantów, bądź jednego z nich. Zebrany materiał pozwala stwierdzić, iż na 14 funkcjonujących w owym czasie w Krakowie oficyn, z których wyszły druki poświadczające analizowane warianty, 13 używało obydwu leksemów (w obrębie jednego druku lub ogólnie w wydawanych drukach). Tylko jedna spośród nich, tłocznia Macieja

Szarffenberga, w której ukazały się *Psalterz Reja* (*RejPs*, [1541]) i *Krótki rozprawa...* (*RejRozp*, 1543), konsekwentnie stosuje jeden wariant – małopolskie *dzierżeć*. Wprawdzie w tym przypadku i autor, i drukarz wywodzili się z tego samego regionu, jednak taka kombinacja dotycząca pochodzenia nie była kombinacją odosobnioną, gwarantującą używanie wyłącznie jednego wariantu. Poza tym, jeśli uznać drukarnię Sebastiana Sternackiego⁴⁴⁶ za okresowo działającą w Krakowie, stanowi ona kolejny przykład oficyny bezwyjątkowo stosującej jeden z rywalizujących wariantów – *trzymać*. Sternacki wydał dwa utwory S. Klonowica: *KlonFlis* [1598] oraz *KlonWor* (1600).

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	36	87,8%	3	5	12,2%
Małopolska	89	1433	63,3%	59	830	36,7%
Mazowsze	1	2	50%	1	2	50%
Kresy południowe	1	4	66,7%	1	2	33,3%
Kresy północne	14	254	81,7%	6	57	18,3%
Śląsk	1	7	87,5%	1	1	12,5%
Prusy	11	206	55,7%	5	164	44,3%
Razem	120	1942	64,7%	76	1061	35,3%

Tab. nr 101. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Teksty rękopiśmienne powstałe w XVI stuleciu również notują dwa warianty. Biorąc pod uwagę ogólną liczbę notowań każdego z nich, wariantem dominującym, podobnie jak w drukach tego okresu, przyporządkowanych regionalnie na dwa sposoby, jest *trzymać*. Stratyfikację regionalną stanu zaświadczonego przez rękopisy przedstawia tabela nr 102.

⁴⁴⁶

Por. przypis 298.

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	15	55,6%	2	12	44,4%
Małopolska	-	-	-	-	-	-
Mazowsze	1	13	39,4%	1	20	60,6%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	2	66,7%	1	1	33,3%
Prusy	1	31	100%	-	-	-
Razem	5	61	64,9%	4	33	35,1%

Tab. nr 102. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w S1XVI – rękopisy

Na podstawie materiału rękopiśmiennego uwzględnionego w tabeli nr 102 widać, że wariant *trzymać* zawierają dwa teksty rękopiśmienne wielkopolskie (kazania Paterka oraz *Liber Maleficorum*), a także pojedyncze pruskie (kościarskie akta prawne), mazowieckie (zapiski i rotty polskie) oraz śląskie (list cechu rzeźników wrocławskich), w pozostałych regionach analizowane dublety nie zostały odnotowane. W tekście pruskim *trzymać* jest bezwyjątkowe, natomiast rękopisy wielkopolskie, mazowieckie i śląskie poświadczają również opozycyjny wariant *dzierżeć*.

Na znaczne rozprzestrzenienie się leksemu *trzymać* w piśmiennictwie szesnastowiecznym zwrócił także uwagę Kuraszkiewicz w wydanej w 1953 roku książce *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, pisząc, że w „literaturze polskiej XVI wieku już *trzymać* jest zadomowione: Kochanowski i Bazyluk używają najczęściej *trzymać*, Górnicki, Strykowski i Bielski jednakowo często jak *dzierżeć*. Jeden tylko Rej okazał się pod tym względem bardzo konserwatywny: w *Wizerunku* *trzymać* używał tylko 2x wobec *dzierżeć* 20x, w *Postylli* *trzymać* i twory pochodne występują 23x wobec *dzierżeć* z pochodnikami 89x”⁴⁴⁷. Tę dość ogólnikową informację tylko częściowo potwierdza materiał *Słownika*, choć od razu trzeba zaznaczyć, iż nie wiadomo, na których utworach poszczególnych pisarzy i których wydaniach opierał się Kuraszkiewicz. Sumując użycie analizowanych wariantów w twórczości J. Kochanowskiego

⁴⁴⁷

W. Kuraszkiewicz, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle...*, op. cit., s. 126.

(18 tekstów), rzeczywiście można stwierdzić, że *trzymać* występuje częściej niż *dzierżeć* (57x : 8x); podobnie u C. Bazylika (1 tekst): *trzymać* 35x, *dzierżeć* 6x. Inaczej natomiast w materiale słownikowym wygląda frekwencja owych wariantów w przypadku Ł. Górnickiego (3 teksty): *trzymać* 39x, *dzierżeć* 24x; M. Strykowskiego (2 teksty): *trzymać* 25x, *dzierżeć* 1x czy M. Bielskiego (9 tekstów): *trzymać* 197x, *dzierżeć* 307x. Materiał *Słownika* potwierdza natomiast zauważony przez Kuraskiewicza konserwatyzm Reja. Na 10 tekstów poety 7 poświadcza bezwyjątkowo *dzierżeć*, 2 niemal bezwyjątkowo (*Wizerunk trzymać* 1x, *dzierżeć* 15x; *Żwierciadło trzymać* 1x, *dzierżeć* 36x), wyjątek na tym tle stanowi *Postylla* (wyd. z roku 1566), w której *trzymać* zostało użyte 373x, a *dzierżeć* 68x, w wyniku czego łącznie w twórczości Reja *trzymać* występuje 375x, zaś *dzierżeć* 205x.

Sumę wszystkich szesnastowiecznych poświadczeń wariantów *trzymać* i *dzierżeć*, poświadczonych w drukach (zlokalizowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora) oraz rękopisach, zawiera tabela nr 103.

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	38	774	59,9%	24	518	40,1%
Małopolska	39	614	61,5%	32	384	38,5%
Mazowsze	15	303	91,5%	6	28	8,5%
Kresy południowe	11	196	47,6%	9	216	52,4%
Kresy północne	2	7	100%	-	-	-
Śląsk	3	25	75,8%	3	8	24,2%
Prusy	2	55	93,2%	1	4	6,8%
Razem	110	1974	63%	75	1158	37%

Tab. nr 103. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Dane liczbowe zawarte w tabeli nr 103 pokazują, że druki i rękopisy sześciu z siedmiu charakteryzowanych regionów zawierają obydwa warianty, a jedynie teksty pochodzące z Kresów północnych dokumentują wyłącznie wariant *trzymać*. Forma ta jest wariantem dominującym zarówno biorąc pod uwagę ogólną jej frekwencję, jak i frekwencję w poszczególnych regionach, wyjątek stanowią teksty pisarzy południowokresowych, w których rywalizujące leksemy są wariantami

równoważnymi. Frekwencja wariantu dominującego *trzymać* jest bardzo zróżnicowana: w tekstach autorów mazowieckich i pruskich przekroczył już 90% użyć, w śląskich etap niepełnej normalizacji ledwie się rozpoczął, natomiast w wielkopolskich *trzymać* znajduje się na granicy wariantów równoważnego i dominującego, w małopolskich zaś granica ta została nieznacznie przekroczona.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku także poświadcza obydwa warianty: *trzymać* zostało odnotowane 747 razy w drukach i 621 razy w rękopisach (odpowiednio 54,6% i 45,4% wszystkich poświadczeń notujących tę formę), *dzierżeć* 59 razy w drukach i 25 razy w rękopisach (odpowiednio 70,2% i 29,8%). Łącznie *trzymać* zostało udokumentowane 1368 razy, co stanowi 94,2% wszystkich użyć w obrębie rywalizujących wariantów, natomiast *dzierżeć* 84 razy – 5,8% wszystkich użyć.

Stratyfikację geograficzną siedemnasto- i osiemnastowiecznych druków, przyporządkowanych regionalnie na podstawie kryterium pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 104.

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	14	109	96,5%	2	4	3,5%
Małopolska	21	200	93%	4	15	7%
Mazowsze	8	118	95,2%	3	6	4,8%
Kresy południowe	17	116	87,9%	8	16	12,1%
Kresy północne	2	13	100%	-	-	-
Śląsk	4	16	84,2%	2	3	15,8%
Prusy	8	66	93%	2	5	7%
Razem	74	638	92,9%	21	49	7,1%

Tab. nr 104. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Druki pochodzące z XVII i 1. połowy XVIII wieku poświadczenia dalszą, rosnącą przewagę wariantu *trzymać* nad *dzierżeć*. W tym czasie *trzymać* jest wciąż bezwyjątkowe w drukach pisarzy północnokresowych, wśród Wielkopolan i Mazowszan proces normalizacyjny można uznać za zakończony, gdyż *trzymać* przekroczyło tam próg 95% użyć (choć druki mazowieckie w stosunku do wieku XVI notują niewielki spadek użyć tej formy). W pozostałych regionach,

tj. w Małopolsce, na Kresach południowych, w Prusach oraz na Śląsku, wariant *trzymać* znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, w drukach autorów małopolskich i pruskich zbliża się do progu wytyczającego status normy. Sumując użycie form w poszczególnych regionach, widać, że *trzymać*, osiągnąwszy prawie 93% wszystkich użyć, zbliża się do końca procesu normalizacyjnego.

Spośród pisarzy wielkopolskich dwóch czasowników używa już tylko J. Ostroróg: *OstrMysł trzymać* 2x, *dzierżeć* 3x (1618, Kraków, wyd. XIX w.), natomiast jedynym tekstem pochodzącym z tego regionu zawierającym wyłącznie reliktowe *dzierżeć* jest gramatyka polsko-niemiecka J.T. Kellera: *KelGram* 1x (1699, [Poznań], b.dr.). Teksty pozostałych twórców poświadczają wariant *trzymać*.

W Małopolsce obydwie formy pojawiają się w tym czasie u dwóch twórców: A. Morsztyna w *MorszAUtw trzymać* 15x, *dzierżeć* 1x (1637-1661, wyd. XX w.) oraz u W. Otwinowskiego w *OwOtwWPrzem* 6x : 7x (1638, Kraków, druk. A. Piotrkowczyka). Konsekwentnie formę *dzierżeć* stosuje zaś tylko M. Dobracki w gramatyce: *DobrGram* 5x (1669, Wrocław, druk. J. Leonharda).

Wśród pisarzy pochodzących z terenów Mazowsza dwa warianty pojawiają się wyłącznie u słownikarzy: u Knapiusza *trzymać* 20x, *dzierżeć* 3x (1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego), u Trotza 33x : 3x (1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdyca).

Na Kresach południowych dwóch form używa w kazaniach F. Birkowski: *BirkNiedz trzymać* 9x, *dzierżeć* 3x (1623, Kraków, druk. A. Piotrkowczyka), *BirkOboz trzymać* 24x (1623, tamże). Wyłącznie *dzierżeć* stosuje np. A. Wargocki: *WargRzym* 3x (1610, Kraków, druk. J. Szarfenbergera).

Dwa druki pisarzy wywodzących się z ziem północnokresowych poświadczają bezwyjątkowo formę *trzymać*: utwór M. Bujnowskiego *BujnDr* 6x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu) oraz słownik K. Szyrwida *SzyrDict* 7x (1642, Wilno, wyd. XX w.).

Autorem trzech z czterech druków śląskich jest A. Gdacjusz, stosujący dwa warianty: *GdKon trzymać* 1x (1661, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPij trzymać* 11x, *dzierżeć* 2x (1661, tamże), *GdPrzyd trzymać* 1x (1680, tamże). Czwarty tekst – M. Kuschiusa, także zawiera obydwie formy: *KusWeg trzymać* 3x, *dzierżeć* 1x ([1646], Wrocław, druk. G. Baumanna).

Druki autorów pruskich, jak większość druków z tego okresu, poświadczają albo obydwie formy, np. *InwPuck trzymać* 4x, *dzierżeć* 1x (XVII w., wyd. XX w.),

albo tylko *trzymać*, np. utwór J. Cervusa (Jelonka): *BeimJelMed* 3x (1749, Leszno, druk. M.W. Pressera).

Przyporządkowanie druku do regionu na podstawie miejsca jego wydania pokazuje, że oficyny działające na całym badanym obszarze stosują dwa warianty, formą dominującą jest w nich także forma *trzymać*. Szczegółową liczbę użyć prezentuje tabela nr 105.

Leksem Region	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	7	41	97,6%	1	1	2,4%
Małopolska	38	323	91,5%	11	30	8,5%
Mazowsze	7	46	97,9%	1	1	2,1%
Kresy południowe	6	48	92,3%	3	4	7,7%
Kresy północne	5	40	100%	-	-	-
Śląsk	4	16	66,7%	3	8	33,3%
Prusy	3	11	84,6%	2	2	15,4%
Razem	70	525	91,9%	21	46	8,1%

Tab. nr 105. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Na podstawie tabeli nr 105 widać, że tłocznie północnokresowe (trzy wileńskie, słucka i supraska) podobnie jak autorzy wywodzący się z tym ziem stosują w tym okresie wyłącznie wariant *trzymać*. Frekwencja analizowanych wariantów w drukach pozostałych regionów nie ulega większym zmianom przy takim ułożeniu materiału: leksem *trzymać* przekroczył już w nich próg 95% lub znajduje się na etapie określanym jako niepełna normalizacja. Wyjątkowo na tym tle kształtuje się frekwencja wariantów w drukarniach śląskich (brzeskiej J.K. Jakuba, wrocławskich G. Baumanna i J. Leonharda), które prezentują spadek użycia *trzymać* o niemal 30% i w rezultacie nierozpoczęty jeszcze proces normalizacyjny.

Obydwa warianty notują także teksty rękopiśmienne wchodzące w skład bazy źródłowej *Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* – tabela nr 106.

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	59	100%	-	-	-
Małopolska	8	249	95%	3	13	5%
Mazowsze	1	42	100%	-	-	-
Kresy południowe	6	61	98,4	1	1	1,6%
Kresy północne	4	33	82,5%	3	7	17,5%
Śląsk	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-
Razem	22	444	95,5%	7	21	4,5%

Tab. nr 106. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w S1XVII-XVIII – rękopisy

Materiał rękopiśmienny trzech z siedmiu badanych regionów ukazuje wariantywność w zakresie analizowanych form. W rękopisach małopolskich wariant *trzymać* znajduje się na granicy wyznaczającej status normy, *dzierżeć* pojawia się jeszcze w trzech tekstach: 2x obok 5x *trzymać* u J. Ossolińskiego (*OssŻyw*, po 1620), 3x obok 54x *trzymać* u W. Potockiego (*PotWoj*, 1670) oraz 8x obok 132x *trzymać* u Trepki (*TrepLib*, 1624). Pozostałe rękopisy małopolskie dokumentują wyłącznie *trzymać*. W tekstach autorów pochodzących z Kresów południowych czasownik *trzymać* przekroczył ten próg, *dzierżeć* notowane jest w tym regionie już tylko jednokrotnie obok *trzymać* 8x u A. Piaseczyńskiego (*PiasRel*, 1635). Natomiast na Kresach północnych wariant dominujący znajduje się na etapie niepełnej normalizacji, *dzierżeć* występuje w trzech utworach, każdorazowo obok *trzymać*, w: *DekrŻm* *dzierżeć* 4x, *trzymać* 1x (1655), *MasDiar* S. Maskiewicza *dzierżeć* 2x, *trzymać* 6x (1625-1640) oraz w *VorLetSkarb* M. Vorbeck-Lettowa *dzierżeć* 1x, *trzymać* 24x (1644-1660). Czwarty północnokresowy rękopis zawiera jedynie formę *trzymać* 2x (*PoczOdlPam*, 1640-1684). W pozostałych regionach *trzymać* bądź jest bezwyjątkowe – Wielkopolska i Mazowsze, bądź reprezentujące je rękopisy nie poświadczają żadnego z analizowanych wariantów – Śląsk i Prusy. Generalnie ten typ piśmiennictwa potwierdza tendencję kształtującą się w drukach, zlokalizowanych geograficznie na dwa sposoby, do eliminowania *dzierżeć* przez formę *trzymać*. Jedynym rękopisem, w którym pojawia się tylko *dzierżeć*, poświadczone jednokrotnie, są *Silva rerum* bliżej nieznanego J. Mikucia (*MikSil*, 1733).

Sumę użyć wariantów *trzymać* i *dzierżeć* pochodzących z druków i rękopisów XVII i 1. połowy XVIII wieku przedstawia tabela nr 107.

Leksem	<i>Trzymać</i>			<i>Dzierżeć</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	17	168	97,7%	2	4	2,3%
Małopolska	29	449	94,1%	7	28	5,9%
Mazowsze	9	160	96,4%	3	6	3,6%
Kresy południowe	23	177	91,2%	9	17	8,8%
Kresy północne	6	46	86,8%	3	7	13,2%
Śląsk	4	16	84,2%	2	3	15,8%
Prusy	8	66	93%	2	5	7%
Razem	96	1082	93,9%	28	70	6,1%

Tab. nr 107. Liczba użyć *trzymać* i *dzierżeć* w XVII/XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 107 pokazuje, że obydwa rywalizujące warianty wciąż są notowane przez teksty reprezentujące wszystkie regiony, ale wariantem wyraźnie dominującym w każdym z nich jest forma *trzymać*, która znajduje się bądź na etapie niepełnej normalizacji, przekraczając już także próg 80% i 90% użyć – Małopolska, Kresy południowe i północne, Śląsk oraz Prusy, bądź jest już formą sankcjonowaną normą – Wielkopolska i Mazowsze. Ogólna liczba użyć konkurujących wariantów pokazuje, że dominujący wariant *trzymać* zbliża się do granicy oznaczającej koniec procesu normalizacyjnego, tym samym wariant regresywny *dzierżeć* zbliża się do granicy wyznaczającej status wariantu relikтового.

Piśmiennictwo okresu średniopolskiego (druki i rękopisy) wszystkich badanych regionów poświadczą dwa warianty – *trzymać* i *dzierżeć*. Tempo przebiegu ich rywalizacji prezentuje tabela nr 108.

Leksem	SIXVI		SIXVII-XVIII	
	<i>Trzymać</i>	<i>Dzierżeć</i>	<i>Trzymać</i>	<i>Dzierżeć</i>
Region				
Wielkopolska	59,9%	40,1%	97,7%	2,3%
Małopolska	61,5%	38,5%	94,1%	5,9%
Mazowsze	91,5%	8,5%	96,4%	3,6%
Kresy południowe	47,6%	52,4%	91,2%	8,8%
Kresy północne	100%	-	86,8%	13,2%
Śląsk	75,8%	24,2%	84,2%	15,8%
Prusy	93,2%	6,8%	93%	7%
Razem	63%	37%	93,9%	6,1%

Tab. nr 108. Stosunek użyć *trzymać* i *dzierżeć* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 108 pokazuje wzrost częstości użycia formy *trzymać*, która w drukach i rękopisach XVI wieku jest wariantem występującym częściej w 6 z 7 opisywanych regionów, osiągając odmienną w poszczególnych regionach frekwencję. Forma ta staje się w wieku XVII i 1. połowie XVIII wariantem znajdującym się na etapie niepełnej normalizacji w tekstach Małopolski, Kresów północnych i południowych, Śląska oraz Prus, w Wielkopolsce zaś oraz na Mazowszu proces normalizacyjny jest już zakończony. W Wielkopolsce, czyli regionie, w którym *trzymać* było pierwotne, wariant ten występuje w wieku XVII i 1. połowie XVIII niemal bezwyjątkowo, podczas gdy w wieku poprzednim znajdował się na granicy wariantów równoważnego i dominującego. Największy wzrost częstości użycia leksemów dokonał się na Kresach południowych, które w wieku XVI jako jedyny region poświadczały przewagę wariantu *dzierżeć*, osiągającego ponad 50% użycie, w następnym stuleciu zaś liczba użycie tego wariantu nie przekracza 10% wszystkich poświadczeń. Brak formy *dzierżeć* w XVI-wiecznych tekstach północnokresowych i pojawienie się jej w wieku następnym może być spowodowany niewielką liczbą autorów wywodzących się z tych ziem. Ogólna liczba użycie każdego z wariantów pokazuje, że *trzymać* z wariantu nieznacznie przekraczającego próg 60% (wyznaczający wariant dominujący) w XVI wieku staje się w stuleciu następnym wariantem osiągającym 93% użycie, czyli bliskim końca procesu normalizacyjnego. Tym samym opozycyjne *dzierżeć* będące wciąż wariantem zanikowym zbliża się do

granicy wyznaczającej wariant reliktowy. W tekstach powstałych w 1. połowie XVIII wieku regresywne *dzierżeć* występuje jeszcze łącznie 5 razy: 1x obok również 1x poświadczonego *trzymać* w poezji E. Drużbackiej (*DrZbiór*, 1752, Warszawa, druk. pijarów), 3x obok *trzymać* 33x w dykcjonarzu Trotza (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdycza) oraz 1x w rękopisie J. Mikucia (*MikSil*, 1733).

Zebrany materiał pokazuje, że staropolska oboczność *trzymać* || *dzierżeć* w omawianym odcinku czasowym nie jest warunkowana regionalnie, gdyż poświadczają ją teksty średniopolskie z całego polskiego obszaru językowego. Przedstawiają one rywalizację dwu wariantów i stopniowe wypieranie formy *dzierżeć*. Większość pisarzy używa w tym czasie albo dwu wariantów, także w jednym tekście, albo przede wszystkim wyłącznie dominującego *trzymać*.

1.3. Szeregi mieszane (leksemy wywodzące się z pierwotnych różnic fonetycznych i/lub morfologicznych oraz o różnych podstawach leksykalnych)

ale || lecz || ali

Formy *ale* i *lecz* zaczęły rywalizować ze sobą dopiero w wieku XVI, gdyż *Słownik staropolski* notuje jedynie kilka poświadczeń innowacyjnego *lecz*⁴⁴⁸ (w *Rozmyślanii przemyskim*, wierszu Słoty oraz Biblii królowej Zofii) wobec ok. 200 przykładów formy *ale*⁴⁴⁹ (m.in. także w Biblii oraz dokumentach urzędowych Mazowsza). Notowana 6 razy postać *ali*⁴⁵⁰ (m.in. w zapiskach sądowych grodzkich i ziemskich Wielkopolski, księgach sądowych Mazowsza oraz *Rozmyślanii przemyskim*) podobnie jak *lecz* stanowi formę rzadko występującą w zabytkach. Według Rosponda „narastanie od drugiej połowy XVI w. *lecz*, wyjątkowe *leć* w języku literackim, dokonywało się głównie dzięki pisarzom nie-Małopolanom. Rodzimość i północnopolskość *lecz*, *leć* utwierdza też geneza tego spójnika, tj. *le-ć*, *l-ecz*, czyli ten sam pierwiastek co *le*, *lepak*”⁴⁵¹. Tezę Rosponda o mazowieckim pochodzeniu *lecz* zanegował Kuraszkiewicz z powodu braku tej formy w zapiskach sądowych i gwarach tego regionu. Równocześnie jej brak w rotach z pozostałych regionów i ogólna rzadkość w gwarach podkreśla – według badacza – literacki charakter tego wariantu⁴⁵². Rospond zauważa, że Stanisław Murzynowski, stosujący głównie *lecz* (także *leć*, *le gdy*), znacznie rzadziej natomiast *ale*, we wstępie do Nowego Testamentu (1551) wyjaśnia czytelnikowi użycie nowej formy, którą konsekwentnie poprawiał mu Jan Malecki⁴⁵³. Rugowanie spójnika *lecz* przez ulegającego wpływom czeszczyzny Maleckiego stoi w sprzeczności z teorią Urbańczyka o czeskiej genezie formy⁴⁵⁴.

Słownik polszczyzny XVI wieku formę *ale* notuje 30226 razy (29162 w drukach i 1064 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 96,5% i 3,5% użyc),

⁴⁴⁸ *Słownik staropolski*, op. cit., t. IV, s. 14.

⁴⁴⁹ Ibidem, t. I, s. 24-28.

⁴⁵⁰ Ibidem, s. 30.

⁴⁵¹ S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego...*, op. cit., s. 161.

⁴⁵² W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 171; idem, *Z różnic języka literackiego i potocznego w XVI wieku*, op. cit., s. 355-356.

⁴⁵³ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 201-202.

⁴⁵⁴ W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka literackiego i potocznego w XVI wieku*, op. cit., s. 356.

formę *lecz* 3681 razy (3592 razy w drukach i 89 razy w rękopisach – 97,6% i 2,4% użyć), formę *ali* natomiast dokumentuje 118 razy (113 w drukach i 5 razy rękopisach, odpowiednio 95,8% i 4,2% użyć). Stosunek procentowy użyć trzech wariantów wynosi: *ale* 88,8% || *lecz* 10,8% || *ali* 0,3%.

Stratyfikację regionalną wariantów *ale*, *lecz* oraz *ali* w drukach XVI wieku, przyporządkowanych regionalnie w oparciu o kryterium pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 109.

Leksem Region	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	46	11046	86,6%	28	1664	13%	14	49	0,4%
Małopolska	83	9508	91,1%	46	884	8,5%	19	40	0,4%
Mazowsze	19	3418	81,11%	12	795	18,87%	1	1	0,02%
Kresy południowe	14	3179	96,7%	7	96	2,9%	5	13	0,4%
Kresy północne	4	22	50%	4	21	47,8%	1	1	2,3%
Śląsk	2	84	100%	-	-	-	-	-	-
Prusy	1	826	99,9%	1	1	0,1%	-	-	-
Razem	169	28083	88,8%	98	3461	10,9%	40	104	0,3%

Tab. nr 109. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Tabela nr 109 pokazuje, że biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdego z wariantów, wariantem dominującym u autorów tego okresu, podobnie jak w staropolszczyźnie, jest forma *ale*, innowacyjna forma *lecz*, osiągając nieco ponad 10% użyć, stanowi wariant rozwojowy, natomiast *ali* wariant reliktowy, nieprzekraczający 1% użyć. Formę *ale* jako jedyną notują druki pisarzy wszystkich regionów, ponadto jest to forma w sześciu z siedmiu badanych regionów najczęściej poświadczana, przekraczająca 80% użyć. Jedynie w nielicznych drukach twórców północnokresowych warianty *ale* i *lecz* się równoważą. Druki autorów śląskich notują wyłącznie formę *ale*, podobnie pruskie, gdyż *lecz* zostało w nich poświadczane tylko raz.

Spośród pisarzy wielkopolskich trzech wariantów: *ale*, *lecz*, *ali* lub dwóch: *ale* i *lecz* używa np. S. Klonowic: *KlonKr* 5x : 18x : 1x ([1595, Kraków], M. Wirzbięta), *KlonWor* 50x : 44x : 2x (1600, Kraków, [druk. S. Sternackiego]),

KlonŻal 8x : 5x (1585, Kraków, b.dr.), *KlonFlis* 22x : 31x ([1598, Kraków], druk. S. Sternackiego). M. Bielski, również znający trzy formy, oprócz powyższych ich kombinacji w jednym tekście używa też wyłącznie **ale** obok **ali**, np. *BielSat* 27x : 5x ([1567, Kraków, M. Siebeneicher]). Dwa warianty, **ale** i **lecz**, stosuje np. Grzegorz Paweł z Brzezina: *GrzegRóżn* 103x : 13x (1564, [Brześć, druk. Radziwiłłowska]), *GrzegŚm* 101x : 1x (1568, b.m.dr., b.dr.). Jeśli w tekście Wielkopolan pojawia się tylko jeden wariant, zawsze jest nim **ale**, np. u M. Kwiatkowskiego: *KwiatKsiąż* 81x (1564, Królewiec, J. Daubmann), *KwiatOpis* 6x (1567, tamże).

W Małopolsce trzy warianty zna np. J. Kochanowski, stosujący je także w obrębie jednego dzieła, m.in.: *KochFr* **ale** 91x, **lecz** 24x, **ali** 2x (1584, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), *KochPieś* 38x : 16x : 2x (1586, tamże), *KochSat* 24x : 6x ([1564, Kraków], M. Siebeneicher), *KochProp* 21x : 5x (1587, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski). Jeśli Kochanowski, tak jak pozostali Małopolanie, stosuje wyłącznie jeden wariant, jest nim **ale**, np. *KochWz* 4x (1585, tamże). Analogicznie używanie form przedstawia się w twórczości Reja.

Druki twórców wywodzących się z Mazowsza zawierają dwa warianty: **ale** i **lecz** lub wyłącznie **ale**. Jedyne poświadczenie formy **ali** pochodzi z utworu B. Paprockiego, w którym oprócz tej formy pojawiają się liczne użycia **ale** i **lecz**: *PaprPan* 184x : 29x : 1x (1575, Kraków, M. Wirzbięta). Późniejszy utwór autora zawiera już tylko wariant **ale** – *PaprUp* 86x (1587, b.m.dr., b.dr.).

Pisarze reprezentujący ziemie południowokresowe także stosują trzy warianty, dwa: **ale** i **lecz** lub wyłącznie **ale**. Na tym tle wyjątkowo prezentuje się twórczość J. Wereszczyńskiego, który w *WerKaz* używa tylko **ale** 30x (1585, Kraków, A. Piotrkowczyk), w *WerGość* zaś **ale** 54x oraz **ali** 3x (1585, tamże).

Każdy z czterech druków powstałych na Kresach północnych zawiera zarówno formę **ale**, jak i **lecz**. Jedyne północnokresowe poświadczenie wariantu **ali** pochodzi z utworu J. Sapiehy *SapEpit* i pojawia się obok 8x użytego **ale** oraz 1x użytego **lecz** (1599, Wilno, J. Karcan).

Dwa druki autorstwa Ślązaków dokumentują wyłącznie formę **ale**: *Strum* O. Strumińskiego 80x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic) oraz dedykacja H. Wietora do pierwszego wydania *Marcholta* Jan z Koszyczek 4x (*March¹Wiet*, 1521, Kraków, H. Wietor).

Jedyny druk autora pruskiego, *KrowObr* M. Krowickiego, zawiera dwa warianty, jednakże *lecz* pojawia się w nim zupełnie wyjątkowo obok regularnego, użytego aż 826 razy *ale* (*KrowObr*, 1560, Kraków, Daniel z Łęczycy).

Druki przyporządkowane do regionu na podstawie miejsca ich wydania – tabela nr 110 – także ukazują dominację formy *ale*, zarówno biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyć, jak i sytuację w poszczególnych regionach. Drukarnie niemal wszystkich regionów znają trzy warianty, jedynie warszawska oficyna M. Szarffenbergera, w której w 1578 roku ukazała się *Odprawa posłów greckich* Kochanowskiego, nie stosuje formy *ali*. Ekscerpowane na potrzeby *Słownika* druki opracowane przez drukarnie śląskie nie zawierają analizowanych wariantów.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	6	224	94,1%	2	11	4,6%	2	3	1,3%
Małopolska	156	23598	90,3%	81	2431	9,3%	34	101	0,4%
Mazowsze	1	28	77,8%	1	8	22,2%	-	-	-
Kresy południowe	1	95	79,8%	1	23	19,3%	1	1	0,9%
Kresy północne	16	3640	78,9%	15	973	21,1%	2	2	0,04%
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	16	1335	96,3%	7	50	3,6%	1	2	0,1%
Razem	196	28920	88,9%	107	3496	10,7%	40	109	0,4%

Tab. nr 110. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Szesnastowieczne teksty rękopiśmienne, uwzględnione w tabeli nr 111, przynoszą kolejne poświadczenia trzech wariantów, jednakże 5 odnotowanych przykładów relikтового *ali* nie udało się przyporządkować do regionu. Wariantem dominującym w piśmiennictwie tego typu, podobnie jak w drukach zlokalizowanych geograficznie na dwa sposoby, jest *ale*. Forma *lecz* tak jak w drukach stanowi wariant rozwojowy. Obydwa warianty, *ale* i *lecz*, zawierają teksty wielkopolskie: *LibMal* 163: 28x (1543-1554), *PatKaz* *ale* 149x (ok. 1525), *BartBydg* *ale* 1x (1532) oraz małopolskie: *KochMon* 23x : 16x (1569-1586), *KochList* *ale* 4x (1571), *RejRozm* *ale* 9x ([1548-1551]), a także jedyny rękopis śląski, dokumentujący jednokrotne ich poświadczenia (*ListRzeź*, 1512). W dokumentach urzędowych

Mazowska i Prus występuje tylko *ale*, natomiast teksty kresowe nie zawierają żadnego z analizowanych wariantów.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	1	313	91,8%	1	28	8,2%	-	-	-
Małopolska	3	36	69,2%	1	16	30,8%	-	-	-
Mazowsze	2	29	100%	-	-	-	-	-	-
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	1	50%	1	1	50%	-	-	-
Prusy	1	7	100%	-	-	-	-	-	-
Razem	8	386	89,6%	3	45	10,4%	-	-	-

Tab. nr 111. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVI – rękopisy

Wariantem dominującym zarówno w szesnastowiecznych tekstach drukowanych, jak i rękopiśmiennych jest forma *ale*. Łączną liczbę wszystkich poświadczeń charakteryzowanych wariantów *ale*, *lecz* oraz *ali* w tekstach poszczególnych regionów uwzględnia tabela nr 112.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	47	11359	86,7%	29	1692	12,9%	14	49	0,4%
Małopolska	86	9544	91%	47	900	8,6%	19	40	0,4%
Mazowsze	21	3447	81,24%	12	795	18,74%	1	1	0,02%
Kresy południowe	14	3179	96,7%	7	96	2,9%	5	13	0,4%
Kresy północne	4	22	50%	4	21	47,8%	1	1	2,3%
Śląsk	3	85	98,8%	1	1	1,2%	-	-	-
Prusy	2	833	99,9%	1	1	0,1%	-	-	-
Razem	177	28469	88,7%	101	3506	10,9%	40	104	0,3%

Tab. nr 112. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 112 pokazuje, że w piśmiennictwie XVI wieku funkcjonowały trzy analizowane warianty, jednakże wariantem najpopularniejszym na całym badanym obszarze, w sześciu z siedmiu regionów przekraczającym 80% użyć lub stosowanym niemal bezwyjątkowo, jest *ale*. Kresy północne stanowią w tym czasie jedyny region, w którego tekstach częstość użyć form *ale* i *lecz* jest prawie identyczna. Poza tym frekwencja wariantu *lecz* jest w regionach bardzo zróżnicowana, w nielicznych tekstach śląskich i pruskich jest on stosowany sporadycznie, natomiast w mazowieckich osiąga prawie 20% użyć. Jak pokazuje ogląd poszczególnych tekstów, wariant *lecz* nigdy nie występuje samodzielnie, każdorazowo stosowany jest wymiennie z wariantem *ale*. Forma *ali* jest w tym czasie formą reliktową, poza tekstami autorów pochodzących z Kresów północnych nieprzekraczającą 1% użyć, jednakże pojawiającą się w tekstach całego stulecia. Teksty śląskie i pruskie już jej nie dokumentują.

Materiał *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* również dokumentuje trzy warianty analizowanego szeregu. Formę *ale* notuje 5993 razy (2956 w drukach i 3037 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 49,3% i 50,7% użyć), formę *lecz* 1197 razy (425 w drukach i 772 razy w rękopisach – 35,5% i 64,5% użyć), zaś *ali* 24 razy (18 w drukach i 6 razy w rękopisach, odpowiednio 75% i 25% użyć). Stosunek procentowy analizowanych wariantów wynosi: *ale* 83,1% || *lecz* 16,6% || *ali* 0,3%.

Częstość użycia wariantów *ale*, *lecz* oraz *ali* w siedemnasto- i osiemnastowiecznych drukach, zlokalizowanych terytorialnie przy wykorzystaniu kryterium pochodzenia autora, przedstawia tabela nr 113. Tabela pokazuje, że podobnie jak w drukach powstałych w wieku poprzednim wariantem najczęściej stosowanym w każdym z badanych regionów jest *ale*, w tekstach autorów pochodzących z Prus używane bezwyjątkowo. Wariant *lecz* występuje w drukach pisarzy pięciu regionów: w małopolskich, wielkopolskich, mazowieckich i śląskich, osiągając kilkanaście procent użyć, w południowokresowych zaś nie przekraczając 2% ogółu poświadczeń. *Ali* wciąż stanowi formę bardzo rzadko występującą, w większości regionów nieprzekraczającą 1% poświadczeń. Jedyny przykład północnokresowy stanowi w tym regionie aż 10% użyć, co wynika z kilku tylko poświadczeń w obrębie analizowanego szeregu.

Leksem Region	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	12	476	83,5%	6	93	16,3%	1	1	0,2%
Małopolska	16	1006	80,5%	13	237	19%	4	6	0,5%
Mazowsze	8	299	88,5%	5	36	10,7%	3	3	0,9%
Kresy południowe	10	622	98,1%	5	11	1,7%	1	1	0,2%
Kresy północne	2	9	90%	-	-	-	1	1	10%
Śląsk	2	153	84,5%	2	24	13,3%	1	4	2,2%
Prusy	2	5	100%	-	-	-	-	-	-
Razem	52	2570	86%	31	401	13,4%	11	16	0,5%

Tab. nr 113. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

W Wielkopolsce jedyne poświadczenie formy *ali* pochodzi z utworu S. Twardowskiego, w którym zostało użyte obok również raz występującego *ale* – *TwPas* (1701, Kraków, druk. akademicka). Wcześniejsze teksty tego autora zawierają *ale* i *lecz* – *TwDaf* 45x : 3x (Lublin 1661, wyd. XX w.), lub wyłącznie *ale* – *TwLeg* 54x ([1633, Kraków], b.dr.). Pozostali Wielkopolanie stosują dwa warianty, *ale* i *lecz*, np. S. Solski: *SolArch* 82x : 6x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla), lub wyłącznie *ale*, np. J. Ostroróg: *OstrMyśl* 14x (1618, Kraków, wyd. XIX w.).

Wśród twórców małopolskich trzy warianty: *ale*, *lecz* i *ali*, pojawiają się jedynie u Sz. Starowolskiego w *StarPopr* 60x : 5x : 3x (1625, Kraków, druk. F. Cezarego). Późniejszy utwór tego autora zawiera jednokrotne poświadczenie formy *ali* (*StarKaz*, 1649, Kraków, druk. K. Schedla). Inni Małopolanie używają przede wszystkim wariantów *ale* i *lecz* lub tylko *ale*. Wyjątkiem w tym regionie jest W. Kochowski stosujący w *KochProzn* wyłącznie *lecz* 4x (1674, Kraków, druk. W. Goreckiego).

Na Mazowszu trzy warianty pojawiają się m.in. w słowniku Knapiusza: *ale* 56x, *lecz* 14x, *ali* 1x (*KnAd*, *KnTh*, 1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego). Dwie formy, *ale* i *lecz*, stosuje np. M. Borzymowski w *BorzNaw*: 20x : 19x ([1662, Lublin], wyd. XX w.), natomiast jednokrotne poświadczenia *ale* i *ali* notuje słownik Trotza (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdyca). Autorem konsekwentnie trwającym przy jednym wariantie jest T. Młodzianowski: *MłodzKaz* *ale* 16x (1681, Poznań, druk. Coll. Soc. Jesu).

Pisarze wywodzący się z terenów Kresów południowych, tak jak twórcy z większości pozostałych regionów, stosują przede wszystkim warianty *ale* i *lecz* lub *ale*. Jedynym południowokresowym tekstem drukowanym poświadczającym formę *ali* jest utwór M. Błażewskiego – *BłażSet* 1x ([1608, Kraków], wyd. XIX w.).

Także w dwóch drukach twórców północnokresowych forma *ali* została odnotowana tylko jednokrotnie, w słowniku K. Szyrwida, w którym pojawia się obok również raz użytego *ale* (*SzyrDict*, 1642, Wilno, wyd. XX w.). Pamiętnik J. Cedrowskiego natomiast zawiera wyłącznie formę *ale* 8x (*CedrPam*, 1673-1682, wyd. XX w.).

Dwa druki Ślązaka A. Gdajusza dokumentują trzy warianty: *GdDysz ale* 121x, *lecz* 16x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd ale* 32x, *lecz* 8x, *ali* 4x (1680, tamże).

Dwa druki pisarzy pruskich notują bezwyjątkowo wariant *ale*, w *DębWyw* W. Dębołęckiego 4x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego) oraz w anonimowym *OpisKról* 1x (1644, wyd. XX w.).

Wszystkie oficyny wydawnicze funkcjonujące w tym czasie na opisywanych ziemiach stosują warianty *ale* i *lecz*, natomiast wariant *ali* pojawia się w drukarniach trzech regionów: Małopolski (krakowskich A. Piotrkowczyka, K. Schedla, M.A. Schedla, F. Cezarego oraz akademickiej), Śląska (brzeskich K. Tschorna i J.K. Jakuba) oraz jednej północnokresowej (bliżej nieznannej wileńskiej). Przyporządkowanie druku do regionu na podstawie miejsca jego wydania przedstawia tabela nr 114.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	144	97,3%	3	4	2,7%	-	-	-
Małopolska	28	1335	82,8%	21	267	16,6%	9	11	0,7%
Mazowsze	5	459	93,1%	3	34	6,9%	-	-	-
Kresy południowe	3	251	87,2%	2	37	12,8%	-	-	-
Kresy północne	3	121	96,8%	1	3	2,4%	1	1	0,8%
Śląsk	3	154	83,7%	3	25	13,6%	2	5	2,7%
Prusy	3	17	94,4%	1	1	5,6%	-	-	-
Razem	48	2481	86,5%	34	371	12,9%	12	17	0,6%

Tab. nr 114. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Teksty rękopiśmienne pochodzące z XVII i 1. połowy XVIII stulecia również poświadczają trzy analizowane formy, choć wariant *ali* tylko pięciokrotnie w jednym tekście Małopolanina W. Potockiego obok licznych użyc wariantów *ale* i *lecz*, 293x : 155x : 5x (*PotWoj*, 1670). Inne rękopisy autora (podobnie jak druki) zawierają dwa warianty: *ale* i *lecz*, m.in. *PotSyl* 79x : 83x (XVIII w.). Tym samym Małopolska jest jedynym regionem dokumentującym w rękopisach tego czasu wszystkie trzy warianty. Rękopisy pochodzące z pozostałych ziem zawierają albo warianty *ale* i *lecz* – Wielkopolska oraz Kresy północne i południowe, albo wyłącznie wariant *lecz* – Mazowsze (*PasPam*, XVIII w.). Teksty śląskie i pruskie nie notują żadnego z elementów szeregu. Szczegółową liczbę rękopiśmiennych użyc *ale*, *lecz* i *ali* w regionach przedstawia tabela nr 115.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
Region	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]	Liczba tekstów	Liczba użyc	Stosunek użyc [%]
Wielkopolska	3	342	82,4%	2	73	17,6%	-	-	-
Małopolska	10	1102	75%	9	362	24,6%	1	5	0,3%
Mazowsze	-	-	-	1	15	100%	-	-	-
Kresy południowe	4	263	85,7%	4	44	14,3%	-	-	-
Kresy północne	3	338	82%	3	74	18%	-	-	-
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	20	2045	78,1%	19	568	21,7%	1	5	0,2%

Tab. nr 115. Liczba użyc *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Sumę poświadczeń każdego z trzech analizowanych wariantów odnotowanych w drukach i rękopisach XVII i 1. połowy XVIII wieku uwzględnia tabela nr 116. Zestawienie pokazuje, że w opisywanym okresie, tak jak w stuleciu poprzednim, w większości regionów stosowane są wszystkie warianty, jednakże wariant reliktowy *ali* w tekstach trzech regionów, Wielkopolski oraz Kresów północnych i południowych, notowany jest jednokrotnie. Teksty pruskie tego okresu dokumentują wyłącznie formę *ale*, która w pozostałych regionach jest wariantem dominującym, a częstość jej użycia wskazuje na etap niepełnej normalizacji. Forma *lecz* osiąga w regionach od kilku do kilkunastu procent użyc, jedynie w tekstach małopolskich przekraczając 20% poświadczeń.

Leksem	<i>Ale</i>			<i>Lecz</i>			<i>Ali</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	15	818	83%	8	166	16,9%	1	1	0,1%
Małopolska	26	2108	77,6%	22	599	22%	5	11	0,4%
Mazowsze	8	299	84,7%	6	51	14,4%	3	3	0,8%
Kresy południowe	14	885	94%	9	55	5,8%	1	1	0,1%
Kresy północne	5	347	82,2%	3	74	17,5%	1	1	0,2%
Śląsk	2	153	84,5%	2	24	13,3%	1	4	2,2%
Prusy	2	5	100%	-	-	-	-	-	-
Razem	72	4615	82,3%	50	969	17,3%	12	21	0,4%

Tab. nr 116. Liczba użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tempo przebiegu procesu rywalizacji trzech charakteryzowanych składników szeregu w wydzielonych materiałem słownikowym podokresach badawczych przedstawia tabela nr 117.

Leksem	SłXVI			SłXVII-XVIII		
	<i>Ale</i>	<i>Lecz</i>	<i>Ali</i>	<i>Ale</i>	<i>Lecz</i>	<i>Ali</i>
Wielkopolska	86,7%	12,9%	0,4%	83%	16,9%	0,1%
Małopolska	91%	8,6%	0,4%	77,6%	22%	0,4%
Mazowsze	81,24%	18,74%	0,02%	84,7%	14,4%	0,8%
Kresy południowe	96,7%	2,9%	0,4%	94%	5,8%	0,1%
Kresy północne	50%	47,8%	2,3%	82,2%	17,5%	0,2%
Śląsk	98,8%	1,2%	-	84,5%	13,3%	2,2%
Prusy	99,9%	0,1%	-	100%	-	-
Razem	88,7%	10,9%	0,3%	82,3%	17,3%	0,4%

Tab. nr 117. Stosunek użyć *ale*, *lecz*, *ali* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Piśmiennictwo okresu średniopolskiego (druki i rękopisy) charakteryzuje dominacja wariantu *ale*. Biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdej z form, wariantem dominującym w dwóch badanych okresach jest forma *ale*, choć liczba jej użyć nieznacznie maleje w wieku XVII i 1. połowie XVIII na rzecz formy *lecz*. Frekwencja wariantu *lecz*, rzadko występującego samodzielnie w tekstach, mimo

ogólnego wzrostu waha się w regionach od kilku do kilkunastu procent, a tylko wyjątkowo sięga niemal 50% wśród nielicznych XVI-wiecznych autorów wywodzących się z Kresów północnych. Bardzo rzadko występująca w tej dobie forma *ali* z reguły nie przekracza 1% użycia. Notowana jest jednakże przez teksty prawie wszystkich regionów. Pierwsza połowa XVIII wieku przynosi już tylko 2 jej poświadczenia w drukach: w tekście z początku stulecia Samuela ze Skrzypny Twardowskiego (*TwPas*, 1701, Kraków, druk. Akademicka), w którym występuje obok również raz użytego *ale*, oraz w wydany w latach 60. dykcjonarzu Trotza, w którym także została użyta obok jednokrotnego poświadczenia *ale* (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdycza). Generalnie przez cały okres średniopolski obserwuje się stan stabilizacji w zakresie analizowanych wariantów i poza tekstami autorów północnokresowych niewielkie wahania ich frekwencji.

Rzeczywista rywalizacja w obrębie analizowanego szeregu dotyczy form *ale* i *lecz*, jednakże nie jest ona warunkowana regionalnie, gdyż warianty te poświadczą zarówno piśmiennictwo reprezentujące wszystkie badane regiony, jak i najczęściej występują one w jednym tekście. Ich użycie może wynikać z różnic między poezją a prozą, na co wskazywał Rospond, lub warianty te są przez pisarzy traktowane synonimicznie.

jedno || jeno || tylko

Poświadczaną od XV wieku postać **jeno**, powstała w wyniku uproszczenia zbitki spółgłoskowej w formie **jedno**, Rospond uznaje za wariant gwarowy, „omijany [...] przez prozę psalterzowo-biblijną”⁴⁵⁵, natomiast formę **tylko** za „bardziej wykwiłntne”, wobec czego nie dziwi fakt, że znający obydwie warianty Jan Malecki poprawiał potoczne według badacza **jedno** na **tylko** (*tilko*) w pismach Stanisława Murzynowskiego⁴⁵⁶. Odnosząc analizowany szereg do problemu dyferencjacji geograficznej, badacz sugeruje wielkopolskie pochodzenie leksemu **tylko**⁴⁵⁷. Tadeusz Brajerski zaś wskazuje na mazowiecką proveniencję uproszczonego **jeno**⁴⁵⁸.

Słownik staropolski notuje wszystkie trzy składniki analizowanego szeregu: formę **jedno**⁴⁵⁹ ok. 130 razy (np. w Biblii królowej Zofii, *Kazaniach gnieźnieńskich* oraz wielkopolskich rotach przysięg sądowych), w tym samym artykule hasłowym formę **jeno**⁴⁶⁰ 26 razy (przede wszystkim w Biblii Zofii, poza tym w zapiskach warszawskich i *Kodeksie Działyńskich*), formę **tylko**⁴⁶¹ zaś ok. 100 razy (m.in. w Biblii Zofii i *Kodeksie Działyńskich*).

Słownik polszczyzny XVI wieku formę **jedno** notuje 9941 razy (w drukach 9583, w rękopisach 358 razy, co stanowi odpowiednio 96,4% i 3,6% użycie), formę **jeno** 531 razy (w drukach 345, w rękopisach 186 razy – 65% i 35% użycie), natomiast formę **tylko** 7279 razy (w drukach 7090, w rękopisach 189 razy, odpowiednio 97,4% i 2,6% użycie). Stosunek procentowy charakteryzowanych wariantów wynosi: **jedno** 56% || **jeno** 3% || **tylko** 41%.

Tabela nr 118 uwzględnia częstość użycia analizowanych wariantów w szesnastowiecznych drukach autorstwa pisarzy wywodzących się z siedmiu badanych regionów. Zawarte w niej dane pokazują, że rzeczywista rywalizacja w tym okresie dotyczy form **jedno** i **tylko**, które notowane są na całym obszarze. Druki pisarzy czterech regionów – wielkopolskie, mazowieckie, południowokresowe oraz pruskie, poświadczają równowagę się tych wariantów. Wśród Małopolan

⁴⁵⁵ S. Rospond, *Problemy genezy polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 165.

⁴⁵⁶ Idem, *Studia nad językiem polskim XVI wieku...*, op. cit., s. 297.

⁴⁵⁷ Idem, *Problemy genezy polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 167-168.

⁴⁵⁸ T. Brajerski, *Polskie gwarowe ino*, w: idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, op. cit., s. 89.

⁴⁵⁹ *Słownik staropolski*, op. cit., t. III, s. 169-174.

⁴⁶⁰ Ibidem.

⁴⁶¹ Ibidem, t. IX, s. 249-251.

wariant dominujący stanowi forma *jedno*, zaś wśród twórców wywodzących się z Kresów północnych *tylko*. Postać uproszczona *jeno* jest w tym czasie formą rzadką, nienotowaną u pisarzy pruskich i północnokresowych. Na tym tle wyróżniają się nieliczne teksty autorstwa Ślązaków, w których forma ta stanowi wariant dominujący, przekraczający 80% użycie, zaś pozostałe warianty osiągają niespełna 10% użycie.

Leksem	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]	Liczba tekstów	Liczba użycie	Stosunek użycie [%]
Wielkopolska	41	2548	42,9%	9	21	0,4%	43	3376	56,8%
Małopolska	53	4683	71,8%	25	121	1,9%	55	1716	26,3%
Mazowsze	15	768	53,5%	3	17	1,2%	11	650	45,3%
Kresy południowe	14	1048	55,5%	4	112	5,9%	13	728	38,6%
Kresy północne	2	9	34,6%	-	-	-	2	17	65,4%
Śląsk	1	7	9,5%	2	60	81,1%	1	7	9,5%
Prusy	1	284	42,1%	-	-	-	1	390	57,9%
Razem	127	9347	56,4%	43	331	2%	126	6884	41,6%

Tab. nr 118. Liczba użycie *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVI – druki według pochodzenia autora

Spośród twórców wywodzących się z Wielkopolski trzy warianty: *jedno*, *jeno*, *tylko*, zawierają m.in. utwory J. Wujka: *WujNT* 248x : 6x : 469x (1593, Kraków, A. Piotrkowczyk), *WujJud jedno* 170x, *tylko* 240x (1570, Kraków, M. Szarffenberger). Pozostali Wielkopolanie stosują przede wszystkim dwa warianty – *jedno* i *tylko*, a z rzadka trzy. Jeden wariant pojawia się np. u M. Strykowskiego: *StryjWjaz tylko* 4x (1574, Kraków, M. Wirzbięta) oraz u S. Murzynowskiego: *MurzNT jedno* 38x (1551, Królewiec, A. Aujezdecki), *MurzOrt jedno* 4x (1551, tamże).

W Małopolsce trzy warianty stosuje wymiennie, także w jednym tekście, m.in. Kochanowski, np. *KochFr jedno* 9x, *jeno* 7x, *tylko* 29x (1584, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski), *KochEpit tylko* 4x (1584, tamże), *KochPam jeno* 1x (1586, tamże), *KochProp jeno* 2x, *tylko* 1x (1587, tamże). Dwa warianty występują np. u J.A. Kmity: *KmitaPsal jedno* 2x, *tylko* 2x (1587, Kraków, b.dr.), *KmitaSpit jedno* 5x, *tylko* 8x (1595, Kraków, W. Kobyliński). Natomiast wyłącznie formy

jeno używa np. S. Kleryka: *KlerPow* 3x (1530, Kraków, M. Szarffenberg), *KlerWes* 2x (1539, Kraków, H. Wietor). Brak wśród Małopolan autorów stosujących wyłącznie formy **jeno** lub **tylko**.

Na Mazowszu większość autorów stosuje dwa warianty, **jeno** i **tylko**. Forma **jeno** pojawia się w trzech drukach, lecz tylko w jednym występuje stosunkowo licznie – u B. Paprockiego w *PaprUp*: **jeno** 15x, **tylko** 49x (1587, b.m.dr., b.dr.). Wcześniejszy tekst autora zawiera dwa warianty – *PanPan jeno* 31x, **tylko** 44x (1575, Kraków, M. Wirzbięta).

Podobnie kształtuje się użycie wariantów w drukach pisarzy południowokresowych, wśród których uwagę zwraca utwór S. Sarnickiego, licznie poświadczający wszystkie trzy formy: *SarnStat jeno* 394x, **jeno** 107x, **tylko** 390x (1594, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski). Wcześniejszy tekst autora, *SarnUzn*, notuje pojedyncze użycie postaci **jeno** obok **jeno** 46x i **tylko** 19x (1564, [Kraków], M. Wirzbięta). Natomiast w także poświadczającym trzy warianty utworze M. Sępa Szarzyńskiego **jeno** pojawia się obok **tylko** częściej niż **jeno**: *SzarzRytm jeno* 1x, **jeno** 3x, **tylko** 11x (1601, b.m.dr., b.dr.).

Dwa druki północnokresowe S. Kołakowskiego notują wyłącznie warianty **jeno** i **tylko**: *KolakCath* 4x : 11x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów), *KolakSzczęśl* 5x : 6x (1593, Wilno, J. Markowicz).

Dwa druki Ślązaków wyróżniają się tym, że ogólnie rzadko występująca w regionach forma **jeno** stanowi w nich za sprawą utworu O. Strumieńskiego wariant najczęściej używany: *Strum jeno* 7x, **jeno** 59x, **tylko** 7x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic). Tekst A. Calagiusa zawiera raz użytą formę **jeno** (*Calag*, 1579, Wrocław, [J. Szarffenberg]).

Jedyny druk reprezentujący Prusy, *KrowObr* M. Krowickiego, dokumentuje dwa warianty: **jeno** 284x, **tylko** 390x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Przyporządkowanie druku do regionu na podstawie miejsca jego wydania pokazuje, że XVI-wieczne oficyny wydawnicze funkcjonujące we wszystkich regionach stosują trzy analizowane warianty, a jedynie tłocznia zamojska M. Łęskiego dwa z nich – **jeno** i **tylko** (*CiekPotr*, 1597). Biorąc pod uwagę ogólną liczbę użyc każdego z wariantów, przy takim ułożeniu materiału formy **jeno** i **tylko** także stanowią warianty równoważne, **jeno** natomiast wariant reliktowy. Inaczej jednakże rozkłada się częstość ich użyc w regionach, co szczegółowo przedstawia tabela nr 119. Uwagę zwraca przede wszystkim znaczna frekwencja formy **jeno**

w jedynym druku mazowieckim, wydanym w 1578 roku przez warszawską tłocznnię M. Szarffenbergera *KochOdpr* Kochanowskiego. Natomiast w oficynach śląskich (wrocławskich K. Szarffenberga i J. Szarffenberga), inaczej niż w wyróżniających się częstością użycia formy *jeno* drukach autorstwa Ślązaków, wariantem najczęściej używanym jest *tylko*.

Leksem	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	72	43,1%	1	2	1,2%	4	93	55,7%
Małopolska	111	7938	57,2%	32	281	2%	117	5649	40,7%
Mazowsze	1	1	7,1%	1	5	35,7%	1	8	57,1%
Kresy południowe	1	28	70%	-	-	-	1	12	30%
Kresy północne	15	908	54,4%	4	8	0,5%	15	754	45,1%
Śląsk	1	1	25%	1	1	25%	1	2	50%
Prusy	11	414	49,2%	3	28	3,3%	11	400	47,5%
Razem	143	9362	56,4%	42	325	2%	150	6918	41,7%

Tab. nr 119. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVI – druki według miejsca wydania

Trzy składniki analizowanego szeregu dokumentują również teksty rękopiśmienne powstałe w XVI wieku. Jednakże ogólna frekwencja każdego z wariantów jest w nich odmienna niż w drukach przyporządkowanych do regionu na dwa sposoby. Wariantem zdecydowanie najczęściej notowanym, przekraczającym 70% użyć, jest *jedno*. Uznawana za gwarową forma *jeno*, reliktowa w drukach, w rękopisach występuje częściej niż „wykwintne” *tylko* i sięga 17% użyć. Szczegółową frekwencję analizowanych wariantów w regionach w piśmiennictwie tego typu prezentuje tabela nr 120.

Leksem Region	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	2	60	85,7%	1	7	10%	3	3	4,3%
Małopolska	2	6	50%	1	3	25%	2	3	25%
Mazowsze	2	30	63,8%	1	15	31,9%	1	2	4,3%
Kresy południowe	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kresy północne	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Śląsk	1	1	50%	-	-	-	1	1	50%
Prusy	1	15	75%	1	1	5%	1	4	20%
Razem	8	112	74,2%	4	26	17,2%	8	13	8,6%

Tab. nr 120. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVI – rękopisy

Ponadto tabela nr 120 pokazuje, że wariantem najczęściej używanym w czterech regionach jest forma *jedno*, osiągająca w nich odmienną liczbę użyć, od 50% w rękopisach małopolskich (*KochMon*, *RejRozm*), przez 64% w mazowieckich (*ZapMaz*, *ZapWar*), 75% w pruskich (*ZapKościer*), do 86% w rękopisach wielkopolskich (*LibMal*, *PatKaz*). W jedynym rękopisie śląskim, powstałym na początku stulecia liście rzeźników wrocławskich (*ListRzeź*), jednokrotne poświadczenia form *jedno* i *tylko* stanowią warianty równoważne. Postać *jeno* występuje w zróżnicowanych stylistycznie rękopisach czterech regionów: 3x w liście Kochanowskiego (*KochList*, 1571), 7x w kazaniach Jana z Szamotuł, obok 14x *jedno* i 1x *tylko* (*PatKaz*, ok. 1525), poza tym w dokumentach urzędowych: 1x obok 15x *jedno* i 4x *tylko* w aktach prawnych Kościerzyny (*ZapKościer*, 1579-1589) oraz 15x obok 27x *jedno* i 2x *tylko* w zapiskach i rotach polskich ziemi warszawskiej (*ZapWar*, 1501-1558).

Sumę użyć wariantów *jedno*, *jeno* oraz *tylko*, pochodzących z XVI-wiecznych tekstów drukowanych (zlokalizowanych terytorialnie w oparciu o pochodzenie autora) i rękopiśmiennych, uwzględnia tabela nr 121.

Leksem	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	43	2608	43,4%	10	28	0,5%	46	3379	56,2%
Małopolska	55	4689	71,8%	26	124	1,9%	57	1719	26,3%
Mazowsze	17	798	53,8%	4	32	2,2%	12	652	44%
Kresy południowe	14	1048	55,5%	4	112	5,9%	13	728	38,6%
Kresy północne	2	9	34,6%	-	-	-	2	17	65,4%
Śląsk	2	8	10,5%	2	60	78,9%	2	8	10,5%
Prusy	2	299	43,1%	1	1	0,1%	2	394	56,8%
Razem	135	9459	56,6%	47	357	2,1%	134	6897	41,3%

Tab. nr 121. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 121 pokazuje, że teksty drukowane i rękopiśmienne powstałe w ciągu wieku XVI niemal w każdym regionie poświadczają trzy warianty, a jedynie dwa druki pochodzące z terenu Kresów północnych warianty *jedno* i *tylko*. Zebrany materiał pokazuje także, że rzeczywista rywalizacja dotyczy właśnie wariantów *jedno* i *tylko*, które często występują w jednym utworze. Warianty te w czterech regionach: Wielkopolsce, na Mazowszu, Kresach południowych i w Prusach, a także ogólnie, stanowią warianty równoważne. W tekstach pozostałych regionów wariantem dominującym jest forma *jedno* – Małopolska, lub *tylko* – Kresy północne. Forma *jeno*, stanowiąca wariant rzadko występujący – reliktowy, jedynie w nielicznych tekstach śląskich jest formą dominującą, sięgającą prawie 80% użyć.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku wciąż notuje trzy składniki analizowanego szeregu: formę *jedno* 476 razy (399 w drukach i 77 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 83,8% i 16,2% użyć), *jeno* 412 razy (169 w drukach i 243 razy w rękopisach, 41% i 59% użyć), natomiast formę *tylko* 4149 razy (1866 w drukach i 2283 razy w rękopisach, odpowiednio 45% i 55% użyć). Stosunek procentowy wariantów *jedno*, *jeno*, *tylko* wynosi: 9,5% || 8,2% || 82,4%.

Stratyfikację regionalną trzech charakteryzowanych wariantów w drukach XVII i 1. połowy XVIII wieku, przyporządkowanych regionalnie na podstawie kryterium pochodzenia autora, ukazuje tabela nr 122. Zebrane w niej dane pokazują, że teksty drukowane autorów reprezentujących wszystkie regiony, z wyłączeniem północnokresowych, poświadczają trzy analizowane formy, jednakże wariantem najczęściej używanym jest *tylko*, stanowiące w pięciu regionach wariant dominujący: na Mazowszu, Kresach południowych, Śląsku, a także Małopolsce i Wielkopolsce, gdzie przekroczył już także próg rozpoczynający etap niepełnej normalizacji. W pozostałych dwóch regionach forma ta stanowi wariant równoważny, na Kresach północnych z formą *jedno*, w Prusach natomiast z formą *jeno*. Z wyjątkiem tych dwóch regionów leksemy są wariantami zanikowymi – *jedno* oraz zanikowymi lub reliktowymi – *jeno*.

Leksem Region	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	12	56	10,2%	4	9	1,6%	10	486	88,2%
Małopolska	9	137	16,3%	11	44	5,2%	17	662	78,5%
Mazowsze	5	28	19,3%	3	9	6,2%	6	108	74,5%
Kresy południowe	9	93	23,9%	10	45	11,6%	9	251	64,5%
Kresy północne	2	9	42,9%	-	-	-	2	12	57,1%
Śląsk	3	27	29%	3	3	3,2%	3	63	67,7%
Prusy	2	4	8,3%	5	22	45,8%	3	22	45,8%
Razem	42	354	16,9%	36	132	6,3%	50	1604	76,7%

Tab. nr 122. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora

Spośród autorów pochodzących z terenów Wielkopolski trzy analizowane warianty zawierają tylko dwa teksty: *OstrMysł* J. Ostroroga *jedno* 18x, *jeno* 1x, *tylko* 3x (1618, Kraków, wyd. XIX w.), w innym tekście autora pojawiają się jednokrotne poświadczenia form *jedno* i *jeno* (*OstrNauka*, 1614, Zamość, druk. M. Łęskiego), a także anonimowe *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego* 3x : 6x : 12x (*InwKal*, XVI – 1. poł. XVIII w., wyd. XX w.). Dwa warianty stosuje m.in. S. Solski: *SolArch* *jedno* 3x, *tylko* 111x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla), jeden natomiast wyłącznie Ł. Opaliński: *OpalERoz* *tylko* 72x (1641, b.m.dr., b.dr.).

W Małopolsce trzy warianty dokumentują m.in. utwory S. Petrycego: *PetrInstr jedno* 2x, *jeno* 1x, *tylko* 3x (1613, Kraków, druk M. Loba) i *ArPetrSEk* 34x : 3x : 55x (1618, Kraków, druk. M. Jędrzejowczyka). Dwie formy pojawiają się np. u A. Morsztyna: *MorszAUtw jeno* 3x, *tylko* 18x (1637-1661, wyd. XX w.), *CorMorszACyd tylko* 29x (1752, Supraśl, druk. Bazyliańców). Wyłącznie jeden wariant zawiera zaś anonimowe *WłośćRoz – tylko* 8x (wyd. XX w.).

Pośród Mazowszan trzy warianty notują jedynie słowniki: Knapiusza *jedno* 15x, *jeno* 1x, *tylko* 25x (*KnAd, KnTh*, 1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego), forma *jeno* występuje w nim jednak zaledwie raz, oraz Trotza 1x : 4x : 14x (*T*, 1764, Lipsk, nakład J.F. Glejdycza), u którego to forma *jedno* została jednokrotnie użyta. Dwa warianty mają np. S. Grochowski: *GrochWiersze jedno* 2x, *tylko* 4x (1607, Kraków, wyd. XIX w.) oraz W. Tylkowski: *TylkStrom jedno* 9x, *tylko* 41x (1691, Mazowsze, druk. K.F. Schreiber). Jeden wariant, raz zaświadczone *tylko*, pojawia się np. u W.S. Chrościńskiego w *ChrMod* (wyd. XIX w.).

Na Kresach południowych trzech form używa np. J. Sobieski w listach: *SobL jedno* 4x, *jeno* 17x, *tylko* 72x (2. poł. XVII w.), dwóch m.in. H. Morochowski: *MorPar jedno* 5x, *jeno* 9x (1612, Wilno, druk. L. Mamonicza) oraz A. Kalnofojski: *KalCuda jedno* 3x, *tylko* 2x (1638, [Kijów], druk. kijowopieczerska). Jeden wariant stosuje np. B. Chmielowski: *ChmAteny jeno* 2x (1745, 1746, Lwów, druk. P.J. Golczewskiego, Coll. Soc. Jesu).

Dwa druki pisarzy północnokresowych dokumentują dwa warianty – *jedno* i *tylko*, M. Bujnowskiego: *BujnDr* 8x : 9x (1688, Wilno, druk. Acad. Soc. Jesu) oraz słownik K. Szyrwida: *SzyrDict* 1x : 3x (1642, Wilno, wyd. XX w.).

Trzy druki autorstwa Ślązaków zawierają po trzy warianty: *jedno, jeno, tylko*, A. Gdacjusza: *GdDysz* 22x : 1x : 49x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd* 4x : 1x : 12x (1680, tamże) oraz M. Kuschiusa: *KusWeg* 1x : 1x : 2x ([1646], Wrocław, druk. G. Baumanna).

Jedynym tekstem powstałym w Prusach zawierającym trzy warianty są pamiętniki S. Niemojewskiego: *NiemPam jedno* 3x, *jeno* 3x, *tylko* 2x (1606-1608, wyd. XIX w.). Dwa warianty dokumentują utwory W. Dębołęckiego: *DębWyw jeno* 12x, *tylko* 4x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego) oraz *DębPrzew jeno* 1x (1623, Poznań, wyd. XIX w.), jeden natomiast m.in. *OpisKról – tylko* 16x (1644, wyd. XX w.).

Przyporządkowanie druku do regionu w oparciu o miejsce jego wydania pokazuje, że oficyny działające w XVII i 1. połowie XVIII wieku we wszystkich charakteryzowanych regionach stosowały trzy warianty. Szczegółowe dane liczbowe dotyczące ich frekwencji w regionach przedstawia tabela nr 123.

Leksem Region	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	3	15	60%	3	3	12%	3	7	28%
Małopolska	19	267	23,6%	14	73	6,5%	26	790	69,9%
Mazowsze	2	10	3,9%	2	15	5,8%	4	234	90,3%
Kresy południowe	4	17	7,9%	4	5	2,3%	4	192	89,7%
Kresy północne	5	16	7%	2	20	8,8%	4	191	84,1%
Śląsk	4	28	28,6%	4	4	4,1%	5	66	67,3%
Prusy	1	2	16,7%	2	3	25%	2	7	58,3%
Razem	38	355	18,1%	31	123	6,3%	48	1487	75,7%

Tab. nr 123. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w s. XVII-XVIII – druki według miejsca wydania

Taki sposób ułożenia materiału wyekscerpowanego z tekstów drukowanych zmienia rozkład częstości użycia wariantów przede wszystkim w Wielkopolsce, w której wariantem dominującym wśród autorów, przekraczającym 80% użyć, jest *tylko*, natomiast w oficynach poznańskich i jednej leszczyńskiej 60% użyć stanowi forma *jedno*. Ponadto tłocznie działające na Kresach północnych (wileńskie, słucka i supraska) stosują trzy warianty, podczas gdy pisarze tego regionu używają form *jedno* oraz *tylko*.

Inaczej niż w drukach kształtuje się frekwencja opisywanych wariantów w rękopisach pochodzących z tego okresu – tabela nr 124. Z jednej bowiem strony wariantem najczęściej używanym we wszystkich regionach także jest *tylko*, którego frekwencja różni się regionalnie, na Kresach północnych przekracza 50% użyć, natomiast w Małopolsce zbliża się do progu 95% użyć, z drugiej strony zmienia się częstość użycia form *jedno* oraz *jeno*. Uproszczone, gwarowe, *jeno* notowane jest w rękopisach ogólnie częściej niż *jedno*, co przypomina stan rękopisów z XVI wieku, w których dominuje postać *jedno*, lecz *jeno* pojawia się częściej niż *tylko*. W siedemnasto- i osiemnastowiecznych rękopisach kresowych formy *jedno* i *jeno* stanowią warianty zanikowe, jednak formą częściej używaną jest *jeno*, którego

liczba użyć w północnej części regionu sięga górnej granicy tego wariantu (40%). Rękopisy wielkopolskie i mazowieckie nie notują formy *jedno*, a wyłącznie *jeno* i *tylko*. W tekstach Małopolan obydwie formy stanowią warianty reliktowe, liczniej została jednak poświadczona postać nieuproszczona *jedno*.

Postać *jeno* stosunkowo często występuje przede wszystkim w pamiętnikach oraz diariuszach tego okresu, czyli zapiskach prywatnych – z założenia nieprzeznaczonych do druku, np. 25x obok *jedno* 1x i *tylko* 26x w diariuszu wywodzącego się z Kresów południowych A. Sapiehy (*SapADiar*, 1730-1733); 77x obok *jedno* 7x w diariuszu S. Maskiewicza z Kresów północnych (*MasDiar*, 1625-1640); 15x obok *tylko* 57x w pamiętniku J. Poczobuta-Odlanickiego również pochodzącego z tej części Kresów (*PoczOdlPam*, 1682-1684); a także 39x obok *tylko* 353x w pamiętnikach Mazowszanina J.Ch. Paska (*PasPam*, XVIII w.).

Leksem	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Region	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć
Wielkopolska	-	-	-	2	15	3%	3	478	97%
Małopolska	4	30	4,8%	3	9	1,4%	9	587	93,8%
Mazowsze	-	-	-	1	39	9,9%	1	353	90,1%
Kresy południowe	5	14	8,6%	6	45	27,8%	4	103	63,6%
Kresy północne	3	14	5,4%	3	102	39,7%	2	141	54,9%
Śląsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Prusy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Razem	12	58	3%	15	210	10,9%	19	1662	86,1%

Tab. nr 124. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVII-XVIII – rękopisy

Suma wszystkich poświadczeń każdego z wariantów, udokumentowanych w siedemnasto- i osiemnastowiecznych drukach i rękopisach, została uwzględniona w tabeli nr 125. Tabela pokazuje, że piśmiennictwo tego okresu charakteryzuje, biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdego z trzech wariantów, wyraźna dominacja formy *tylko*. Pozostałe dwa warianty nie różnią się znacznie częstością użycia, postać *jedno* notowana jest tylko nieco częściej niż *jeno*. Formą najczęściej występującą w regionach jest również *tylko*, wykazujące zróżnicowaną frekwencję, najniższą w tekstach autorów północnokresowych – 55%, najwyższą, aż 92%,

w wielkopolskich. Na tym tle wyróżniają się nieliczne teksty pisarzy pruskich, u których warianty *jeno* i *tylko* się równoważą.

Leksem	<i>Jedno</i>			<i>Jeno</i>			<i>Tylko</i>		
	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]	Liczba tekstów	Liczba użyć	Stosunek użyć [%]
Wielkopolska	12	56	5,4%	6	24	2,3%	13	964	92,3%
Małopolska	13	167	11,4%	14	53	3,6%	26	1249	85%
Mazowsze	5	28	5,2%	4	48	8,9%	7	461	85,8%
Kresy południowe	14	107	19,4%	16	90	16,3%	13	354	64,2%
Kresy północne	5	23	8,3%	3	102	36,7%	4	153	55%
Śląsk	3	27	29%	3	3	3,2%	3	63	67,7%
Prusy	2	4	8,3%	5	22	45,8%	3	22	45,8%
Razem	54	412	10,2%	51	342	8,5%	69	3266	81,2%

Tab. nr 125. Liczba użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Trzy elementy analizowanego szeregu występują w ciągu całej doby średniopolskiej, tempo przebiegu ich rywalizacji w dwóch podokresach badawczych wydzielonych materiałem słownikowym ukazuje tabela nr 126.

Leksem	SłXVI			SłXVII-XVIII		
	<i>Jedno</i>	<i>Jeno</i>	<i>Tylko</i>	<i>Jedno</i>	<i>Jeno</i>	<i>Tylko</i>
Wielkopolska	43,4%	0,5%	56,2%	5,4%	2,3%	92,3%
Małopolska	71,8%	1,9%	26,3%	11,4%	3,6%	85%
Mazowsze	53,8%	2,2%	44%	5,2%	8,9%	85,8%
Kresy południowe	55,5%	5,9%	38,6%	19,4%	16,3%	64,2%
Kresy północne	34,6%	-	65,4%	8,3%	36,7%	55%
Śląsk	10,5%	78,9%	10,5%	29%	3,2%	67,7%
Prusy	43,1%	0,1%	56,8%	8,3%	45,8%	45,8%
Razem	56,6%	2,1%	41,3%	10,2%	8,5%	81,2%

Tab. nr 126. Stosunek użyć *jedno*, *jeno*, *tylko* w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 126 pokazuje, że w wieku XVII i 1. połowie XVIII w porównaniu ze stuleciem poprzednim wzrosła ogólna częstość użycia formy *tylko*, która

z wariantu równoważnego z *jedno* stała się wariantem dominującym, przekraczającym 80% użyc. Frekwencja tej formy wzrosła także w pięciu regionach: w Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu, Kresach południowych i Śląsku, ponadto w trzech pierwszych znajduje się już na etapie niepełnej normalizacji. W drukach i rękopisach północnokresowych, które w XVI wieku jako jedyne dokumentują dwa warianty, wraz z pojawieniem się formy *jeno* spadła o 10% liczba użyc form *tylko*, wciąż stanowi ona jednak wariant najliczniej poświadczony, sięgający 55% ogółu poświadczeń. Liczba użyc tego wariantu spadła także w Prusach, stając się wariantem równoważnym z formą *jeno*.

Postać *jedno* z wariantu rywalizującego z formą *tylko*, o wyższej ogólnej frekwencji w poprzednim stuleciu, stała się formą stanowiącą wariant zanikowy, występujący nieco częściej niż postać *jeno*. Rzadko pojawiająca się w tekstach szesnastowiecznych, poza śląskimi, regresywna forma *jeno* w wieku XVII i 1. połowie XVIII stanowi już wariant reliktowy w Wielkopolsce, Małopolsce i na Śląsku, zanikowy na Mazowszu i Kresach, a jedynie w Prusach równoważny z *tylko*. Zsumowanie wszystkich poświadczeń drukowanych i rękopiśmiennych nie w pełni jednakże oddaje faktyczny charakter rywalizacji trzech wariantów, bowiem postać *jeno* występuje w rękopisach XVI wieku częściej niż *tylko*, zaś w rękopisach okresu następnego częściej niż reliktowe *jedno*.

W piśmiennictwie pierwszej połowy wieku XVIII formy *jedno* i *jeno* rzadko występują już w obrębie jednego tekstu, ponadto stosowane są zazwyczaj wyjątkowo obok regularnego *tylko*, w drukach: u J.S. Jabłonowskiego w *JablSkr jeno* 1x obok *tylko* 82x (1730, Lwów, druk. Bracka Św. Trójcy); u S. Konarskiego w *KonSRoz jeno* 3x obok *tylko* 160x (1733, [Warszawa], druk. pijarów); u S. Leszczyńskiego w *LeszczGłos jedno* 1x obok *tylko* 132x (1733, Wilno, b.dr.); w rękopisach: w anonimowym *HistŚw jeno* 1x, *tylko* 88x (XVII/XVIII w.); w *InHist jedno* 1x, *tylko* 38x (1731), wyjątkowo u wspomnianego A. Sapiehy *jedno* 1x, *jeno* 25x, *tylko* 26x (*SapADiar*). Trzy formy wciąż dokumentuje także wspomniany dykcjonarz Trotza: *jedno* 1x, *jeno* 4x, *tylko* 14x.

Zebrany materiał sugeruje, że występowanie charakteryzowanych wariantów nie jest determinowane czynnikami regionalnymi. Nierzadko jeden autor stosuje dwa lub trzy warianty, także w jednym tekście, co również zaprzecza ich regionalnemu charakterowi. Ponieważ poszczególne teksty tego okresu często łączą w sobie część prozatorską i poetycką, wpływ czynników stylistycznych na frekwencję

poszczególnych wariantów, które podkreślał Rospond, nie jest wykluczony, wymaga jednakże szczegółowych badań.

ponieważ || bo || bowiem || abowiem

Kuraszkiewicz twierdzi, że „normalnym w mowie spójnikiem przyczynowym jest *bo* zarówno w prozie, jak i w poezji, w języku literackim i w gwarach. W XVI wieku obok *bo* normalne jest *abowiem*”⁴⁶², może już nieco wtedy archaiczne, gdyż Jan Malecki zamienia Stanisławowi Murzynowskiemu tę formę na *boć* lub *bo*. *Abowiem* zanika wraz z *abo*, miejsce tej formy zajmuje *albowiem*, być może powstałe na Mazowszu⁴⁶³, obok *albo*⁴⁶⁴. Skrócona z *abowiem* forma *bowiem* jest jeszcze dość rzadka. Obecny w piśmiennictwie szesnastowiecznym spójnik *ponieważ* uznawano za czechizm, w dzisiejszych gwarach stanowi zaś właściwość podhalańską⁴⁶⁵. Zwracając uwagę na czynniki stylistyczne warunkujące frekwencję tych spójników, badacz nie odnosi częstości ich użycia do problemu dyferencjacji geograficznej polszczyzny XVI wieku.

Materiał *Słownika staropolskiego* dokumentuje trzy spośród czterech składników charakteryzowanego szeregu: formę *abowiem*⁴⁶⁶ 6 razy (np. w *Rozmyślanii przemyskim*), formę *bo*⁴⁶⁷ ok. 40 razy (m.in. w aktach radzieckich Poznania oraz Biblii królowej Zofii) oraz formę *bowiem*⁴⁶⁸ ok. 20 razy (m.in. w *Rozmyślanii przemyskim* i *Psalterzu puławskim*). Brak w *Słowniku* poświadczeń formy *ponieważ*.

Cztery warianty dokumentuje natomiast *Słownik polszczyzny XVI wieku*: formę *ponieważ* 1398 razy (1366 w drukach i 32 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 97,7% i 2,3% użyc), formę *bo* 22878 razy (21997 w drukach i 881 razy w rękopisach, odpowiednio 96,1% i 3,9% użyc), formę *bowiem* 1606 razy (1585 w drukach i 21 razy w rękopisach – 98,7% i 1,3% użyc) oraz formę *abowiem* 7660 razy (7534 w drukach i 126 razy w rękopisach, odpowiednio 98,4% i 1,6% użyc). Stosunek procentowy wariantów wynosi: *ponieważ* 4,2% || *bo* 68,2% || *bowiem* 4,8% || *abowiem* 22,8%.

⁴⁶² W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, op. cit., s. 356.

⁴⁶³ Ibidem, s. 359.

⁴⁶⁴ S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku...*, op. cit., s. 160.

⁴⁶⁵ W. Kuraszkiewicz, *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, op. cit., s. 356; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, op. cit., s. 316.

⁴⁶⁶ *Słownik staropolski*, op. cit., t. I, s. 9-10.

⁴⁶⁷ Ibidem, s. 116-117.

⁴⁶⁸ Ibidem, s. 132.

Stratyfikację regionalną analizowanych wariantów w tekstach drukowanych powstałych w XVI wieku, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora, przedstawia tabela nr 127. Zestawienie to pokazuje, że szesnastowieczne druki autorów wszystkich regionów, poza jedynym powstałym na Śląsku, poświadczają cztery charakteryzowane formy. Biorąc pod uwagę ogólną frekwencję każdego ze składników szeregu, dominującą jest forma **bo**, druga najliczniej udokumentowana forma – **abowiem** – znajduje się na poziomie wariantu zanikowego, innowacyjne **bowiem** i **ponieważ** natomiast, nie przekraczając 5% użycia, stanowią warianty wejściowe. Sytuacja w poszczególnych regionach w zakresie użycia analizowanych wariantów kształtuje się rozmaicie. **Bo** stanowi wariant dominujący w drukach pisarzy czterech regionów: wielkopolskich, małopolskich, mazowieckich oraz południowokresowych, **abowiem** natomiast w pojedynczych drukach autorów reprezentujących Śląsk, a także Prusy, w których **bo** jest tylko nieco częstsze niż **ponieważ**. Na tym tle wyjątkowo prezentują się druki twórców wywodzących się z Kresów północnych, w których warianty **bo** i **abowiem** oraz **bowiem** cechuje zbliżona frekwencja, ponad 30% użycia. Poza tekstami północnokresowymi forma **bowiem** występuje rzadko, stanowiąc wariant zanikowy, nieprzekraczający 7% użycia, lub reliktowy. Podobnie rozkłada się w regionach częstość użycia formy **ponieważ**, która nie przekracza 10% ogółu poświadczeń.

Wśród pisarzy wielkopolskich cztery warianty, *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem*, także wszystkie w jednym tekście, stosuje np. J. Wujek: *WujJud* 90x : 327x : 6x : 65x (1570, Kraków, M. Szarffenberger), *WujNT* 82x : 998x : 28x : 778 (1593, Kraków, A. Piotrkowczyk). Trzech wariantów używają m.in. E. Gliczner: *GliczKsiąż* *ponieważ* 5x, *bo* 106x, *abowiem* 39x (1558, Kraków, M. Siebeneicher) oraz W. Wróbel: *WróbŻółt* *bo* 181x, *bowiem* 25x, *abowiem* 106x (1539, Kraków, [H. Unglerowa]). Dwie formy: *bo* i *bowiem*, występują u S. Klonowica, choć w *KlonFlis* pojawia się także jednokrotne poświadczenie formy *abowiem* ([1598, Kraków], druk. S. Sternackiego). Wyłącznie jeden wariant – *bo* – dokumentuje tylko tekst S. Grabowieckiego: *GrabowSet* 118x (1590, Kraków, A. Piotrkowczyk), jednakże i P. Mycielski formy *bowiem* używa wyjątkowo obok regularnie występującego *bo*, 1x : 40x (*MycPrz*, 1573, [Grodzisk, J. Gliczner]).

W Małopolsce cztery analizowane formy poświadczają m.in. teksty drukowane Reja, np. *RejPos* *ponieważ* 67x, *bo* 910x, *bowiem* 21x, *abowiem* 707x (1566, Kraków, M. Wirzbięta), w pozostałych utworach autor stosuje przede wszystkim trzy warianty: *bo*, *bowiem*, *abowiem*. Trzy warianty występują ponadto np. u M. Kromera: *KromRozmI* *ponieważ* 30x, *bo* 124x, *abowiem* 37x (1551, Kraków, Ł. Andrysowic), *KromRozmII* *abowiem* 56x (1552, tamże), *KromRozmIII* *abowiem* 83x (1553, tamże). Dwóch form używa P. Zbylitowski: *ZbylPrzyg* *bo* 15x, *bowiem* 4x ([1600, Kraków], druk. S. Sternackiego). Dwa spośród analizowanych wariantów pojawiają się także u J.A. Kmity, choć forma *abowiem* została w nich udokumentowana tylko raz: *KmitaPsal* *bo* 2x (1587, Kraków, b.dr.), *KmitaSpit* *bo* 28x, *abowiem* 1x (1595, Kraków, W. Kobyliński). Brak w grupie Małopolan autora stosującego wyłącznie jeden wariant.

Druki pochodzące z terenów Mazowsza także poświadczają cztery warianty w obrębie jednego tekstu, np. *BudBib* Sz. Budnego: *ponieważ* 78x, *bo* 859x, *bowiem* 5x, *abowiem* 6x (1572, Nieśwież, druk. M. Kawieczyńskiego), choć w nieco późniejszym *BudNT* autor stosuje właściwie dwie formy, gdyż *abowiem* pojawia się tylko raz obok *ponieważ* 30x oraz *bo* 314x (1574, Łosk, Daniel z Łęczycy). Trzech form używa m.in. S. Grzepski: *GrzepGeom* *ponieważ* 28x, *bo* 31x, *abowiem* 52x (1566, Kraków, Ł. Andrysowic), dwóch natomiast m.in. W. Oczko: *Oczko* *ponieważ* 9x, *bo* 60x (1578, Kraków, druk. Łazarzowa, J. Januszowski). Dwie formy występują także u A. Gostomskiego: *GostGosp*, lecz *abowiem* pojawia jednokrotnie obok regularnego, poświadczonego 288x, *bo* (1588, Kraków, J. Siebeneicher).

Konsekwentnie przy jednym wariantcie trwa K. Goski: *Goski bo* 5x ([1563], Wrocław, K. Szarffenberg).

Pośród twórców wywodzących się z terenów Kresów południowych cztery warianty, *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem*, stosuje m.in. Leopolda w przekładzie Biblii: *Leop* 19x : 637x : 23x : 273x (1561, Kraków, dziedzice M. Szarffenberga), a także S. Orzechowski: *OrzList bo* 36x, *abowiem* 13x ([1561, Kraków, Ł. Andrysowic]), *OrzRozm ponieważ* 2x, *bo* 94x, *abowiem* 17x ([1563, tamże]), *OrzQuin bo* 91x, *bowiem* 9x, *abowiem* 6x ([1564, tamże]). Trzech form używa np. M. Laterna: *LatHar ponieważ* 4x, *bo* 272x, *abowiem* 108x (1588, Kraków, A. Piotrkowczyk), dwóch natomiast M. Sęp Szarzyński: *SzarzRyt bo* 12x, *bowiem* 4x (1601, b.m.dr., b.dr.). Brak autora południowokresowego używającego jednego wariantu.

Trzy druki pisarzy północnokresowych dokumentują cztery formy, *ponieważ* zostało w nich jednak poświadczane tylko raz u S. Kołakowskiego: *KołakCath ponieważ* 1x, *bo* 10x, *bowiem* 5x, *abowiem* 1x (1593, Wilno, druk. Mamoniczów). Drugi z utworów autora – *KołakSzczeńśl* – zawiera trzy warianty: *bo* 5x, *bowiem* 9x, *abowiem* 17x (1593, Wilno, J. Markowicz). Natomiast J. Sapieha stosuje dwie formy: *SapEpit bo* 3x, *bowiem* 2x (1599, Wilno, J. Karcan).

Śląsk stanowi jedyny region, z którego pochodzą poświadczenia tylko trzech wariantów, znajdują się one w jednym tekście O. Strumieńskiego: *Strum ponieważ* 3x, *bo* 33x, *abowiem* 71x (1573, Kraków, Ł. Andrysowic),

Jedyny druk autora pruskiego, *KrowObr* M. Krowickiego, notuje cztery składniki szeregu, jednakże wariant *bowiem* pojawia się w nim tylko raz obok *ponieważ* 54x, *bo* 61x oraz *abowiem* 422x (1560, Pińczów, Daniel z Łęczycy).

Inaczej niż w drukach zlokalizowanych terytorialnie w oparciu o pochodzenie autora rozkłada się częstość użyć opisywanych form w drukach przyporządkowanych do regionu na podstawie miejsca ich wydania, co ukazuje tabela nr 128.

Tabela nr 128 pokazuje, że funkcjonujące w tym czasie oficyny wydawnicze pięciu regionów stosują wszystkie cztery warianty: wielkopolskie, małopolskie, kresowe oraz pruskie. Trzy warianty zawiera jedyny druk mazowiecki, tj. *Odprawa posłów greckich* Kochanowskiego (*KochOdpr*), opracowany w 1578 roku przez warszawską tłocznnię M. Szarffenbergera, choć **bowiem** zostało w nim użyte jednokrotnie, **ponieważ** zaś dwukrotnie. Działająca we Wrocławiu oficyna K. Szarffenberga, w której prawdopodobnie w 1563 roku ukazał się utwór K. Goskiego (*Goski*), bezwyjątkowo stosuje wariant **bo**. Forma **bo** stanowi wariant dominujący lub bezwyjątkowy w tłoczniach wszystkich regionów. Największa zmiana przy takim ułożeniu materiału wyekscerpowanego z druków jest widoczna na Kresach północnych, gdyż u dwóch autorów wywodzących się z tych ziem frekwencja wariantów **bo**, **bowiem** i **abowiem** jest bardzo zbliżona (ok. 30%), zaś w ok. 10 działających lokalnie tłoczniach wariantem wyraźnie dominującym jest **bo** (71,1%). Ponadto na Śląsku, którego jedyna drukarnia (K. Szarffenberga) stosuje jeden wariant, natomiast jedyny śląski pisarz używa trzech wariantów (Strumieński), a także w Prusach, **bowiem** wariantem dominującym w jedynym pruskim tekście jest **abowiem** (Krowicki), w królewieckich i toruńskich drukarniach dominuje zaś **bo**.

Nieliczne szesnastowieczne teksty rękopiśmienne poświadczające analizowane warianty uwzględnia tabela nr 129. Materiał w niej zebrany pokazuje, że rękopisy tylko dwóch regionów, wielkopolskie (*LibMal*, *PatKaz*) oraz małopolskie (*KochList*, *KochMon*, *RejRozm*), dokumentują wszystkie warianty. Wariantem dominującym jest w nich forma **bo**, innowacyjne formy **ponieważ** i **bowiem** stanowią warianty wejściowe i rozwojowe, regresywne **abowiem** natomiast wariant zanikowy i reliktowy. Teksty pochodzące z pozostałych regionów również najliczniej dokumentują formę **bo**: na Mazowszu (*ZapWar*, *ZapMaz*) jest ona wariantem sięgającym prawie 60% użyciu, **abowiem** stanowi wariant zanikowy, **ponieważ** rozwojowy; w rękopisie śląskim (*ListRzeź*) **bo** znajduje się na etapie wariantu dominującego i występuje obok zanikowego **abowiem**, natomiast w rękopisie pruskim (*ZapKościer*) dominujące **bo** notowane jest obok wejściowego **ponieważ**. Generalnie teksty rękopiśmienne, charakteryzujące się wyraźną dominacją w regionach formy **bo**, potwierdzają tendencję obserwowaną w tekstach drukowanych, zlokalizowanych geograficznie na dwa sposoby. Dominacja **bo** jest jednak wyraźniejsza w piśmiennictwie tego typu i odbywa się kosztem spadku frekwencji formy **abowiem**.

Wobec stosunkowo niewielkiej liczby poświadczeń każdego z wariantów wynotowanych z materiału rękopiśmiennego suma użyc z tekstów drukowanych i rękopiśmiennych, zawarta w tabeli nr 130, nie obrazuje istotniejszych zmian we frekwencji. Zestawienie to pokazuje, że w tekstach XVI wieku, w drukach i rękopisach, dominuje formy **bo**. Stanowi ona także wariant dominujący w tekstach czterech regionów: Wielkopolski, Małopolski, Mazowsza oraz Kresów południowych. W nielicznych tekstach śląskich i pruskich dominuje forma **abowiem**, a jedynie na Kresach północnych formy te osiągają zbliżoną liczbę użyc z innowacyjnym **bowiem**. Pisarze tworzący w tym czasie stosują przede wszystkim **bo** i **abowiem**, natomiast nowe **bowiem** i **ponieważ** znajdują się na etapie wariantu wejściowego lub rozwojowego, z reguły jednak nieprzekraczającego 10% użyc.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku również notuje cztery formy: **ponieważ** 699 razy (339 w drukach i 360 razy w rękopisach, co stanowi odpowiednio 48,5% i 51,5% użyc), **bo** 4502 razy (1674 w drukach i 2828 razy w rękopisach, odpowiednio 37,2% i 62,8% użyc), **bowiem** 420 razy (266 w drukach i 154 razy w rękopisach – 63,3% i 36,7% użyc), **abowiem** natomiast 382 razy (362 w drukach i 20 razy w rękopisach – 94,8% i 5,2% użyc). Stosunek procentowy wariantów wynosi: **ponieważ** 11,6% || **bo** 75% || **bowiem** 7% || **abowiem** 6,4%.

Stratyfikację regionalną wariantów **ponieważ**, **bo**, **bowiem** oraz **abowiem** w drukach powstałych w XVII i 1. połowie XVIII wieku, zlokalizowanych geograficznie w oparciu o kryterium pochodzenia autora, ukazuje tabela nr 131. Tabela pokazuje, że teksty drukowane autorów pochodzących z wszystkich regionów, poza pruskim, poświadczają cztery analizowane warianty, choć niekiedy tylko jednokrotnie. Także wszędzie poza Prusami wariantem najczęściej notowanym, jednakże osiągniętym bardzo zróżnicowaną liczbę użyc, jest forma **bo**. Forma ta w drukach twórców mazowieckich, przekroczywszy 80% użyc, poświadcza etap niepełnej normalizacji, w małopolskich znajduje się niemal na granicy wyznaczającej ten etap. Druki pisarzy z Kresów południowych cechuje nieznaczne przekroczenie przez **bo** granicy wytyczającej wariant dominujący. U Wielkopolan zbliża się do 50% użyc, w dwóch drukach autorów północnokresowych stanowi 40% użyc, natomiast na terenie Śląska 35% ogółu poświadczeń. Inaczej kształtuje się częstość użyc wariantów w dwóch drukach pisarzy pruskich, w których formami najczęściej notowanymi, osiągniętymi identyczną liczbę użyc, są **ponieważ** i **abowiem**, **bo** natomiast uzyskuje zaledwie 12,5% użyc. Biorąc pod uwagę łączną liczbę użyc każdej z form, wariantem dominującym jest **bo**. Frekwencja form **ponieważ**, **bowiem** i **abowiem** oscyluje wokół 10% użyc, co sprawia, że regresywne **abowiem** jest wariantem zanikowym, natomiast innowacyjne **bowiem** oraz **ponieważ** wariantami rozwojowymi.

Spośród siedemnasto- i osiemnastowiecznych tekstów Wielkopolan cztery warianty: *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem*, poświadczą np. przekład P. Łęczyckiego, choć forma *ponieważ* została przez autora użyta jednokrotnie: *BotŁęczRel* 1x : 93x : 12x : 42x (1609, Kraków, druk. M. Loba). Trzy warianty stosuje np. S. Solski: *SolArch ponieważ* 61x, *bo* 10x, *bowiem* 11x (1690, Kraków, druk. M.A. Schedla). Dwie formy poświadczą piśmiennictwo S. Twardowskiego, jednakże *ponieważ* użył autor zupełnie wyjątkowo tylko jeden raz obok regularnego, 22x odnotowanego, *bo* w *TwDaf* (1661, Lublin, wyd. XX w.), *TwLeg ponieważ* 1x, *bo* 22x ([1633, Kraków], b.dr). Konsekwentnie przy jednym wariantcie trwa jedynie J. Ostroróg: *OstrMyśl bo* 16x (1618, Kraków, wyd. XIX w.).

W Małopolsce czterech wariantów używa m.in. J. Lubomirski: *LubJMan ponieważ* 11x, *bo* 135x, *bowiem* 2x, *abowiem* 2x (1666, b.m.dr., b.dr.). Trzy formy poświadczają m.in. druki W. Potockiego, jednakże formą zdecydowanie najczęściej używaną jest *bo*: *PotFr ponieważ* 2x, *bo* 59x, *bowiem* 4x (wyd. XX w.), *PotPocz ponieważ* 5x, *bo* 187x, *bowiem* 20x (1696, Kraków, druk. M.A. Schedla). Trzech wariantów, *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, używa również A. Morsztyn: *CorMorszACyd* 1x : 6x : 2x (1752, Supraśl, druk. Bazylianów), *MorszAUtw* 2x : 17x : 1x (1637-1661, wyd. XX w.). Dwie formy zawiera m.in. utwór J. Mijakowskiego: *MijInter ponieważ* 2x, *bo* 1x (1632, Lublin, druk. P. Konrada). Wyłącznie jedna pojawia się np. w anonimowym *WłośćRoz bo* 8x (wyd. XX w.).

Jedynym mazowieckim tekstem dokumentującym cztery formy, *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem*, jest słownik Knapusza: *KnAd*, *KnTh* 1x : 10x : 1x : 1x (1632, 1643, Kraków, druk. F. Cezarego). Trzech wariantów używa np. W. Tylkowski: *TylkStrom ponieważ* 7x, *bo* 110x, *bowiem* 4x (1691, Warszawa, druk. K.F. Schreibera). Brak wśród Mazowszan autora stosującego dwa warianty, natomiast wyłącznie jedna forma, użyta jednokrotnie, pojawia się u T. Młodzianowskiego: *MłodzKaz bo* 1x (1681, Poznań, druk. Coll. Soc. Jesu).

Pisarze wywodzący się z terenów Kresów południowych także używają czterech wariantów w obrębie jednego utworu, np. A.M. Fredro: *FrKon ponieważ* 8x, *bo* 21x, *bowiem* 6x, *abowiem* 3x (1675, Słuck, b.dr.). Trzy formy stosuje m.in. Sz. Okolski: *OkolNiebo ponieważ* 9x, *bo* 2x, *bowiem* 1x (1644, Lwów, druk. Soc. Jesu u S. Nowogorskiego), dwie natomiast m.in. J. Sobieski w listach: *SobL ponieważ* 5x, *bo* 37x (2. poł. XVII w., wyd. XX w.). Jeden wariant, jednokrotnie użyty, pojawia się u A. Stanisławskiej: *StanTrans abowiem* 1x (1685, wyd. XX w.).

Jedynym autorem północnokresowym stosującym cztery warianty jest K. Szyrwid, którego dykcjonarz poświadcza jednokrotne ich użycia (*SzyrDict*, 1642, Wilno, wyd. XX w.). W drugim tekście drukowanym reprezentującym ten region, raptularzu J. Cedrowskiego, pojawia się raz użyta forma **bo** (*CedrPam*, 1673-1682, wyd. XX w.).

Dwa śląskie druki autorstwa A. Gdacjusza zawierają po cztery analizowane warianty: *GdDysz* **ponieważ** 13x, **bo** 16x, **bowiem** 19x, **abowiem** 18x (1679, Brzeg, druk. J.K. Jakuba), *GdPrzyd* 5x : 18x : 6x : 1x (1680, tamże), zaś tekst M. Kuschiusa jednokrotne poświadczenie formy **ponieważ** (*KusWeg*, [1646], Wrocław, druk. G. Baumanna).

Dwa druki pruskie, autorstwa W. Dębołęckiego oraz P. Pruszcza, dokumentują trzy warianty: *DębWyw* **ponieważ** 7x, **bo** 2x, **abowiem** 6x (1633, Warszawa, druk. J. Rossowskiego), *PruszKlejn* jedno poświadczenie formy **abowiem** (1650, Kraków, druk. F. Cezarego).

Cztery elementy opisywanego szeregu stosują również funkcjonujące w XVII i 1. połowie XVIII wieku tłocznie każdego regionu, co pokazuje tabela nr 132, uwzględniająca częstość użycia wariantów w drukach przyporządkowanych do regionu na podstawie kryterium miejsca ich wydania. Łączna liczba użyc każdego z wariantów jest bardzo zbliżona do stanu poświadczonego przez druki zlokalizowane geograficznie w oparciu o pochodzenie autora.

Siedemnasto- i osiemnastowieczne teksty rękopiśmienne, podobnie jak druki powstałe w tym okresie, dokumentują cztery warianty, jednakże tylko w trzech regionach, tj. w Małopolsce oraz na Kresach północnych i południowych. Rękopisy mazowieckie notują tylko *ponieważ*, natomiast z pozostałych regionów brak poświadczeń analizowanych spójników. Szczegółową liczbę ich użycie w poszczególnych regionach zawiera tabela nr 133. Pokazuje ona, że wariantem dominującym w rękopisach wielkopolskich i małopolskich jest forma *bo*, znajdująca się na etapie niepełnej normalizacji. *Bo* jest także wariantem dominującym, sankcjonowanym już normą, w tekstach północnokresowych. Natomiast w tekstach pochodzących z Kresów południowych wariantem dominującym jest forma *ponieważ* (przede wszystkim za sprawą diariusza A. Sapiehy, w którym wystąpiło 154x obok 32x *bo* – *SapADiar*, 1730-1733). W jedynym tekście mazowieckim (*PasPam*, XVIII w.) *ponieważ* pojawia się bezwyjątkowo. Łączna suma użycie poszczególnych wariantów ukazuje jeszcze większą niż w drukach dominację wariantu *bo*.

Sumę użyć każdego ze składników opisywanego szeregu, wyekscerpowanych z tekstów drukowanych (zlokalizowanych geograficznie w oparciu o pochodzenie autora) i rękopiśmiennych powstałych w XVII i 1. połowie XVIII wieku, uwzględnia tabela nr 134. Materiał w niej zawarty pokazuje, że w tekstach powstałych w wieku XVII i 1. połowie wieku XVIII cztery warianty znane są niemal we wszystkich regionach. Wyjątek stanowią nieliczne teksty pruskie niepoświadczające formy *bowiem*. Ogólna frekwencja każdego z wariantów wskazuje dominację formy *bo*. Jest ona również wariantem najczęściej notowanym w sześciu z siedmiu badanych regionów, choć jej frekwencja jest regionalnie bardzo zróżnicowana, od 35% użyć na Śląsku do 94% na Kresach północnych. Na tym tle wyróżniają się nieliczne teksty pruskie, w których *ponieważ* i *abowiem* stanowią warianty równoważne, osiągające identyczną liczbę użyć, i występują obok rzadszej formy *bo*. Poza Prusami *abowiem* znajduje się na etapie wariantu zanikowego lub relikutowego, natomiast nowe formy *ponieważ* i *bowiem* można uznać za warianty wejściowe lub rozwojowe.

W pierwszej połowie wieku XVIII regresywne *abowiem* występuje już tylko 2x w jednym tekście – rękopisie W. Potockiego (*PotSyl*), obok *ponieważ* 1x, *bo* 105x i *bowiem* 28x. Jego miejsce z wolna zastępuje forma *albowiem*. W tekstach XVI wieku pojawiająca się jeszcze rzadko: 14x w drukach i 4x w rękopisach, zazwyczaj obok postaci *abowiem*. Większość jej poświadczeń, 11, pochodzi z tekstu Wielkopolanina S. Reszki (*ReszPrz*), wydanego w 1585 roku w Poznaniu przez J. Wolraba. Dodany do tego utworu anonimowy list także zawiera tę formę – 2x (*ReszList*), może więc ona stanowić właściwość drukarni. W stuleciu XVII i 1. połowie XVIII *albowiem* występuje znacznie częściej, gdyż 205x w drukach i 97x w rękopisach. Osiemnastowieczny słownikarz Trotz uwzględnia w swoim dykjonarzu cztery formy: *ponieważ* 1x, *bo* 1x, *bowiem* 2x oraz właśnie *albowiem* 2x. Postać ta znana jest także Knapiuszowi, u którego pojawia się obok *abowiem*.

Tempo przebiegu procesu normalizacyjnego analizowanych wariantów *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem* w piśmiennictwie średniopolskim uwzględnia tabela nr 135.

Leksem Region	SIXVI				SIXVII-XVIII			
	<i>Ponieważ</i>	<i>Bo</i>	<i>Bowiem</i>	<i>Abowiem</i>	<i>Ponieważ</i>	<i>Bo</i>	<i>Bowiem</i>	<i>Abowiem</i>
Wielkopolska	6,2%	67,3%	6,6%	19,9%	11,5%	76,3%	7,4%	4,8%
Małopolska	1,6%	67%	4,3%	27,1%	5,2%	80,5%	10,2%	4,1%
Mazowsze	6,5%	89%	0,7%	3,9%	33,5%	61,8%	4,2%	0,5%
Kresy południowe	3,8%	62%	4,5%	29,7%	31,4%	49,9%	3%	15,7%
Kresy północne	1,9%	34%	30,2%	34%	2,8%	94,6%	1,5%	1%
Śląsk	2,7%	31,8%	-	65,5%	19,6%	35,1%	25,8%	19,6%
Prusy	10,2%	12,8%	0,2%	76,9%	43,8%	12,5%	-	43,8%
Razem	4,2%	68,4%	4,6%	22,8%	12,2%	74,1%	7,6%	6%

Tab. nr 135. Stosunek użyc *ponieważ*, *bo*, *bowiem*, *abowiem* w SIXVI i SIXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy

Tabela nr 135 pokazuje ogólną dominację w drukach i rękopisach doby średniopolskiej formy *bo*, która stanowi wariant dominujący w większości regionów obydwu badanych okresów. W wieku XVI *bo* rywalizuje głównie z *abowiem*, którego ogólna frekwencja sięga 23% użyc, wariant dominujący stanowi zaś w dwóch najbardziej peryferyjnych regionach – na Śląsku i w Prusach, w pozostałych natomiast zanikowy i tylko na Mazowszu już reliktowy. W tym czasie innowacyjne formy *ponieważ* i *bowiem* ogólnie znajdują się etapie wariantu wejściowego, w regionach zaś wejściowego lub, przekroczywszy 5% użyc, rozwojowego, a tylko wyjątkowo *bowiem* sięga na Kresach północnych 30% ogółu poświadczeń. W stuleciu XVII i 1. połowie XVIII frekwencja dominującego *bo* wzrasta, forma ta nie rywalizuje już jednak z *abowiem*, którego liczba użyc spada w każdym regionie, a z *ponieważ*. Regresywne *abowiem* pozostaje w tym czasie wariantem zanikowym na Kresach południowych i Śląsku, w pozostałych spada do poziomu relikтового. Jedynym regionem, w którym wciąż przekracza 40%, równoważąc się tym samym z *ponieważ*, są Prusy, gdzie w wieku XVI wyraźnie dominowało. Forma *ponieważ* stanowi w siedemnasto- i osiemnastowiecznym piśmiennictwie wariant rozwojowy, w tekstach pruskich przekraczając już 40% użyc.

Frekwencja formy *bowiem* również wzrasta, tak że ogólnie staje się ona z wariantu wejściowego wariantem rozwojowym, ponadto pojawia się w tekstach Ślązaków, w których nie była notowana w wieku poprzednim.

Cztery charakteryzowane warianty, *ponieważ*, *bo*, *bowiem* oraz *abowiem*, znane są w okresie średniopolskim na całym polskim obszarze językowym, ponadto nierzadko występują w obrębie jednego tekstu tudzież w obrębie twórczości jednego autora, co pozwala uznać, że rozwarstwienie częstości ich użycia, zauważalne zarówno u pisarzy związanych z poszczególnymi regionami, jak i w regionalnych oficynach, musiało być warunkowane czynnikami innymi niż geograficzne. Wpływ na wybór wariantu mogły mieć kwestie stylistyczne. Ze względu na to, że częstość użycia wariantów jest uzależniona od typu źródeł ekscerpowanych na potrzeby słowników, problem ten wymusza analizę pełnych tekstów, nie zaś notacji leksykograficznych.

2. Podsumowanie

Analiza materiału słownikowego dotyczącego wytyczonego korpusu złożonego z par i szeregów leksemów, pogrupowanych ze względu na ich genezę i specyfikę, pokazuje, że prezentują one różne stadia rywalizacji. Zgodnie z segmentacją przebiegu procesu normalizacyjnego zaproponowanego przez Irenę Bajerową analizowany korpus można podzielić na trzy grupy, odzwierciedlające trzy jego etapy: oboczności sankcjonowane statusem normy, oboczności pokazujące stan niepełnej normalizacji oraz oboczności pokazujące nierozpoczęty proces normalizacyjny. Należy jednak podkreślić, że, podobnie jak u Bajerowej, normalizacja jest tu rozumiana szeroko i zakłada nie tylko rugowanie wariantów, ale także ich współfunkcjonowanie na określonych zasadach⁴⁶⁹.

1. Zakończony w dobie średniopolskiej proces normalizacji

- 1.1. Do grupy pierwszej należą te pary, które przez cały czas trwania okresu średniopolskiego prezentują zakończony już proces normalizacyjny, to znaczy zwycięski wariant przekracza 95% użyc w obrębie oboczności:
- a) oboczność spójników *iż(e)* || *eż(e)* – regresywne *eż(e)* pojawia się w piśmiennictwie średniopolskim 15 razy (ok. 100 razy, wliczając przykłady niekanoniczne) wobec ponad 50 000 poświadczeń zwycięskiego *iż(e)*, 14 szesnastowiecznych użyc *eż(e)* pochodzi z tekstu rękopiśmiennego, pojedyncze siedemnastowieczne z drukowanego;
  - b) oboczność *siet(e)m* || *sied(e)m* – materiał leksykograficzny analizowanych słowników nie dokumentuje już nawet w staropolszczyźnie bardzo rzadko notowanego wariantu z bezdźwięcznym *t*;
  - c) oboczność *stryj* || *stryk* – progresywna forma *stryj* osiąga 97,1% ogółu użyc w drukach i rękopisach wieku XVI, zaś 98,6% w stuleciu następnym; wariant regresywny *stryk* występuje w tekstach doby średniopolskiej zaledwie 8 razy (23 razy, licząc także użycia niekanoniczne): w XVI wieku 5 razy w drukach i raz w rękopisie, w stuleciu następnym 2 razy w tekstach urzędowych opracowanych i wydanych wspólnie. Poświadczenia spoza kanonu notowane są tylko z dokumentów urzędowych;

⁴⁶⁹

Zob. podrozdz. 1.2. *Metodologia Bajerowej na tle teorii wariantowości i normalizacji.*

- d) oboczność *jenże* || *który* – mimo że reliktywne *jenże* pojawia się w drukach XVI stulecia jeszcze 42 razy, wariant ten nie stanowi nawet 1% poświadczeń w obrębie pary, następny okres przynosi już tylko 2 jego przykłady, również z druków, zatem zwycięską formę *który* można uznać za niemal bezwyjątkową w piśmiennictwie średniopolskim;
- e) oboczność *południe* || *polednie* – średniopolski materiał słownikowy, podobnie jak staropolski, nie dokumentuje postaci *polednie*, która jednak jest przywoływana w pracach dotyczących dyskusji nad genezą polszczyzny literackiej.
- 1.2. Oddzielnie należy sklasyfikować oboczność *wuj* || *uj(ek)*, której proces normalizacyjny zakończył się w drugim z wydzielonych okresów synchronicznych. Progresywny wariant *wuj* osiągający w drukach i rękopisach XVI wieku 90% użycia ostatecznie zwycięża w ciągu XVII i 1. połowy XVIII wieku, nieco przekraczając 96% użycia. Ustupujący wariant *uj(ek)* notowany jest w dobie średniopolskiej łącznie 9 razy (11 razy, wliczając przykłady niekanoniczne): 7 poświadczeń pochodzi z XVI wieku, 2 z okresu następnego. Trzy użycia z wszystkich 11 pojawiają się w wydanych współcześnie dokumentach urzędowych.

Wśród nielicznych poświadczeń opisanych wariantów regresywnych uwagę zwraca zależność ich występowania od typu piśmiennictwa. Warianty te notowane są przede wszystkim w drukach, jednakże znaczny odsetek tych tekstów stanowią pierwotnie rękopiśmienne dokumenty przynależące do sfery urzędowej, opracowane i wydane dopiero w XIX i XX wieku. Trudno określić, w jakim stopniu dokumenty te zostały poddane zabiegom normalizacyjnym, wydaje się jednak, że łączą w sobie cechy charakterystyczne zarówno dla druków, jak i rękopisów. Biorąc pod uwagę wszystkie poświadczenia, można wysnuć wniosek, że na frekwencję wariantów reliktywnych wpływa nie tyle opozycja druk – rękopis, ile raczej opozycja literatura piękna – piśmiennictwo użytkowe, czyli znaczenie ma nie tylko pojedyncza cenzura tekstów rękopiśmiennych, lecz także niższe wykształcenie ówczesnych urzędników.

2. Trwający w dobie średniopolskiej proces normalizacji

- 2.1. W skład grupy pierwszej wchodzi pary i szeregi, których frekwencja prezentuje w obydwu analizowanych okresach doby średniopolskiej etap określany mianem niepełnej normalizacji, oznaczający, iż jeden z wariantów przekracza 75% użycia ogółu poświadczeń:

- a) oboczność *každy* || *koždy* – wariant progresywny *každy* osiąga w piśmiennictwie XVI stulecia 93,1% ogółu użyć. W okresie następnym jego frekwencja nieznacznie spada, do 87,3% poświadczeń, co jest spowodowane wzrostem częstości użycia opozycyjnego *koždy* w tekstach rękopiśmiennych, stanowiących znaczny odsetek piśmiennictwa tego okresu;
- b) oboczność *ale* || *lecz* || *ali* – zarówno forma *ale*, jak i *lecz* stanowią w drukach i rękopisach powstałych w dobie średniopolskiej warianty progresywne. Wariantem dominującym jednakże, znajdującym się w obydwu okresach na etapie niepełnej normalizacji, jest forma *ale*. W stuleciu XVII i 1. połowie XVIII liczba jej użyć nieznacznie spada (z 88,7% do 82,3%) na rzecz formy *lecz*, której frekwencja wzrasta tym samym z 10,9% użyć do 17,3%, co nie zmienia jej statusu, wciąż pozostaje bowiem wariantem rozwojowym. Postać regresywna *ali* stanowi w tym czasie wariant reliktowy, bardzo rzadko notowany.
- 2.2. Grupę drugą stanowią pary oraz szeregi, które etap niepełnej normalizacji osiągnęły w wieku XVII i 1. połowie XVIII:
- a) oboczność *wszak* || *wszakoż* – innowacyjna progresywna forma *wszak* w XVI stuleciu stanowi wariant rozwojowy, sięgający 36,8% wszystkich poświadczeń, czyli zbliżający się do górnej granicy tego etapu. W okresie następnym, uzyskując 87,8% ogółu użyć, wchodzi w etap niepełnej normalizacji. Tym samym opozycyjna postać *wszakoż* z wariantu dominującego staje się wariantem zanikowym;
- b) oboczność *do* || *k(u)* – w piśmiennictwie XVI wieku progresywna forma *do* stanowi wariant dominujący (67,2% użyć), proces normalizacyjny tej formy rozpoczyna się w okresie następnym, w którym jej frekwencja sięga 92% użyć. Regresywne *k(u)* jest więc w dobie średniopolskiej wariantem zanikowym, w drugiej jej części zbliżającym się do etapu wariantu reliktoowego;
- c) oboczność *trzymać* || *dzierżec* – wariantem progresywnym w obrębie tej pary jest forma *trzymać*, która z wariantu dominującego w drukach i rękopisach XVI wieku (63% poświadczeń) staje się w okresie następnym wariantem znajdującym się na etapie niepełnej normalizacji, osiągającym już 93,9% użyć. Tym samym opozycyjne *dzierżec* stanowi przez cały okres średniopolski wariant zanikowy, w XVI wieku bliski wariantowi

równoważnemu, natomiast w wieku XVII i 1. połowie XVIII niemal schodzi do poziomu wariantu relikutowego;

- d) oboczność *jedno* || *jeno* || *tylko* – wariantem progresywnym w tym szeregu jest forma *tylko*, która z formy nieznacznie przekraczającej etap wariantu równoważnego w piśmiennictwie XVI wieku (41,3%) staje się w wieku XVII i 1. połowie wieku XVIII wariantem znajdującym się na etapie niepełnej normalizacji (81,2%). W tym czasie regresywne *jedno* z formy najczęściej używanej, sięgającej 56,6% użyć, staje się wariantem zanikowym (10,2%), natomiast frekwencja regresywnego *jeno* nieznacznie wzrasta, tak że z wariantu relikutowego staje się wariantem zanikowym, nieprzekraczającym jednakże 10% użyć;

2.3. Oddzielnie należy potraktować oboczność *piękny* || *piekny*, bowiem rywalizacja dwóch postaci przymiotnika kształtuje się odmiennie na tle pozostałych par i szeregów prezentujących opisywany etap. Liczba użyć dominującego *piękny* zmniejsza się bowiem w XVII i 1. połowie XVIII wieku na tyle, że zmienia się jego status – z formy, której proces normalizacyjny był już zakończony (98,7%), spada do poziomu określanego jako niepełna normalizacja (89,9%). Tym samym opozycyjna postać *piekny* z wariantu relikutowego staje się wariantem zanikowym.

3. Nierozpoczęty w dobie średniopolskiej proces normalizacji

- a) oboczność *albo* || *abo* – postacią częściej używaną w piśmiennictwie doby średniopolskiej jest forma *albo*, liczba jej użyć spada jednakże w ciągu wieku XVII i 1. połowy XVIII wieku, co powoduje, że z wariantu dominującego (68,3%) staje się wariantem znajdującym się niemal na granicy wariantów równoważnego i dominującego (59,2%). Równocześnie opozycyjne *abo* odnotowuje kilkuprocentowy wzrost liczby użyć i z wariantu zanikowego (31,7%) staje się wariantem nieznacznie przekraczającym etap wyznaczający warianty równoważne (40,8%);
- b) oboczność *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy* – postać najczęściej notowaną w drukach i rękopisach okresu średniopolskiego stanowi forma *inszy*, której liczba użyć w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII wzrasta do 72,5%, z niespełna 50% w wieku poprzednim, dzięki czemu uzyskuje status wariantu dominującego. Frekwencja także progresywnej formy *inny* zwiększa się w tym czasie tylko nieznacznie (z 20,5% do 21,4%), dlatego forma ta pozostaje wariantem rozwojowym. Regresywne *iny* staje się w siedemnasto-

i osiemnastowiecznych tekstach wariantem reliktowym (3%) z zanikowego w stuleciu XVI (29,8%), natomiast regresywne *inakszy*, mimo iż liczba jego użycie nieznacznie wzrasta w porównaniu z wiekiem XVI (1,2%), wciąż pozostaje wariantem reliktowym (3,1%);

- c) oboczność *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek* – druki i rękopisy powstałe w wieku XVI odnotowują wszystkie trzy postaci leksemu, jednak wariantem dominującym, osiągającym 64,8% użycie, jest pierwotne *wszytek*, innowacyjne *wszystek* stanowi w tym czasie wariant rozwojowy (34,6%), zaś *wszyciek* wariant reliktowy, nieprzekraczający 1% ogółu poświadczeń. Sytuacja zmienia się w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII, gdyż piśmiennictwo tego okresu nie dokumentuje już formy *wszyciek*. Liczba użycie dominującego dotychczas *wszytek* spada do 48,9% poświadczeń, *wszystek* natomiast wzrasta do 51,1%, co czyni z rywalizujących form warianty równoważne;
- d) oboczność *zawsze* || *zawždy* || *wždy* – trzy postaci leksemu funkcjonują w całej dobie średniopolskiej. Wariantem dominującym w drukach i rękopisach XVI wieku, tylko nieznacznie przekraczającym próg wytyczający ten etap, jest forma *zawždy* (61,8%). Innowacyjne *zawsze* stanowi wariant rozwojowy (11,1%), zaś *wždy* osiąga niemal trzecią część użycie w obrębie szeregu (27,1%). W okresie następnym liczba poświadczeń dominującego dotychczas *zawždy* spada do poziomu zaledwie 14,5%, przez co staje się on wariantem zanikowym. Zmniejsza się także liczba użycie formy *wždy*, wciąż pozostającej jednak wariantem zanikowym (18,3%). Wzrasta tym samym frekwencja *zawsze*, które w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII osiąga 67,2% ogółu użycie, stając się wariantem dominującym;
- e) oboczność *ponieważ* || *bo* || *bowiem* || *abowiem* – cztery składniki szeregu występują w drukach i rękopisach całej doby średniopolskiej, jednakże w obydwu analizowanych okresach wariantem dominującym, którego liczba użycie w wieku XVII i 1. połowie XVIII wzrasta, zbliżając się do progu wytyczającego niepełną normalizację, jest forma *bo*. Rywalizujące z nią w stuleciu XVI regresywne *abowiem* z wariantu zanikowego (22,8%) staje się wariantem niemal reliktowym (6%). Frekwencja pozostałych dwóch form: *bowiem* i *ponieważ*, nieznacznie wzrasta, tak że z wariantów wejściowych stają się one wariantami rozwojowymi, forma *bowiem* osiąga 7,6% użycie,

natomiast nieznanie zabytkom staropolskim innowacyjne *ponieważ* 12,2% użyć.

Wszystkie opisane w grupie trzeciej pary i szeregi przekroczyły już wyznaczony przez Wojciecha Ryszarda Rzepkę etap wstępnej normalizacji, kiedy wariant progresywny osiąga 50% ogółu poświadczeń w obrębie oboczności.

Wśród par i szeregów, które prezentują niezakończony lub nierozpoczęty jeszcze proces normalizacyjny można zaobserwować dwie przeciwstawne tendencje. Pierwszą z nich jest tendencja do krystalizowania się w wieku XVII i 1. połowie XVIII dominacji jednej z form, polegająca na dalszym wzroście liczby jej użycie w porównaniu z wiekiem XVI: *DO* || [*k(u)*]⁴⁷⁰; *TRZYMAĆ* || [*dzierżeć*]; [*iny*] || *INSZY* || [*inny*] || [*inakszy*]; [*ponieważ*] || *BO* || [*bowiem*] || [*abowiem*], lub dominacji, będącej wynikiem uprzedniego przetasowania częstości użycie poszczególnych składników: *WSZAK* || [*wszakoz*]; [*jedno*] || [*jedno*] || *TYLKO*; *ZAWSZE* || [*zawždy*] || [*wždy*]. Oddzielnie należy wymienić szereg *wszytek* || *wszytek* || *wszytek*, bowiem rywalizujące postaci *wszytek* i *wszystek* stanowią w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII warianty równoważne, jednak z przewagą zwycięskiego w późniejszym czasie *wszystek*. Zgodnie z drugą tendencją frekwencja formy progresywnej, prezentującej różne stadia procesu normalizacyjnego, maleje w wieku XVII i 1. połowie wieku XVIII na rzecz formy opozycyjnej, nie naruszając jednak kierunku normalizacji: *KAŻDY* || [*koždy*]; *PIĘKNY* || [*piekny*]; *ALBO* || [*abo*]; *ALE* || [*lec*] || [*ali*], co nierzadko jest rezultatem zwiększenia się udziału tekstów rękopiśmiennych w piśmiennictwie tego okresu, w których, ze względu na pojedynczą cenzurę, liczniej pojawiają się formy recesywne.

Wymienione w trzech grupach oboczności notowane są już w zabytkach najstarszej polszczyzny, uwzględnionych przez *Słownik staropolski*. Liczba użycie poszczególnych ich składników jest jednakże zróżnicowana i waha się od pojedynczych poświadczeń (*inakszy*), przez kilka (np. *ali* oraz *lec*) do kilkuset przykładów (np. *iż(e)*). Jediną analizowaną formą niedokumentowaną w tym okresie jest *ponieważ*, pojawiająca się dopiero w piśmiennictwie doby następnej. Oddzielnie natomiast należy potraktować formę *polednie*, która w toku toczącej się debaty o początkach polszczyzny literackiej została uznana za staropolską na podstawie współczesnych zasięgów gwarowych, a której nie poświadcza żaden

⁴⁷⁰

W nawiasy kwadratowe ujęto warianty ustępujące.

z analizowanych słowników. Podobnie wypada traktować gwarową postać *inkszy*, również nienotowaną w słownikach.

Rywalizacja wariantów w obrębie par i szeregów w poszczególnych regionach: Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu, Kresach południowych i północnych, Śląsku oraz w Prusach, kształtuje się odmiennie, co Bajerowa określa jako „niejednakowość napięcia siły rozwojowej języka literackiego”⁴⁷¹. Analizując druki XVIII wieku (1675-1810) pięciu regionów (bez Śląska i Prus), badaczka stwierdza, że regionem „najbardziej zacofanym” jest Wielkopolska, której język określa jako „kulturalny», staranny, ostrożny, ale zacofany, opóźniony w rozwoju, martwy”⁴⁷², natomiast najbardziej postępowym Mazowsze, „ale właśnie ta odmianka regionalna jest zarazem najmniej «kulturalna»”⁴⁷³. Przyjrzenie się materiałowi słownikowemu zebranemu w niniejszej dysertacji nie, jak dotychczas, od strony konkretnej oboczności (czy to przez pryzmat autora, czy też drukarza), lecz od strony regionu, czyli jej funkcjonowania w regionie na tle pozostałych oboczności, pozwala szerzej spojrzeć na problem rywalizacji wariantów.

Doba średniopolska jest w historii polszczyzny czasem, kiedy na kształtujący się wariant literacki oprócz Wielkopolski i zwłaszcza Małopolski, z jej prężnie działającym środowiskiem drukarzy krakowskich, z wolna zaczynają oddziaływać także inne regiony, Mazowsze oraz Kresy północne i południowe. Wpływ ten jest konsekwencją wydarzeń politycznych 2. połowy XVI stulecia: przeniesienia stolicy do Warszawy oraz zacieśnienia na mocy postanowień lubelskich unii z ziemiami kresowymi. Regiony pruski i śląski stanowią w tym czasie dzielnice peryferyczne (w przypadku Śląska oddzielony dodatkowo granicą państwową), niewpływające na krzepnącą polszczyznę literacką, ale też pojawiające się w niej innowacje oraz kształtujące się normy docierają na te ziemie z opóźnieniem⁴⁷⁴. Dobór geograficzny tekstów w analizowanych słownikach jest ściśle uzależniony od wpływu regionu na język literacki, mierzonego za pomocą liczby tekstów powstających w danej odmianie regionalnej. Dlatego w przypadku szesnastowiecznego piśmiennictwa Kresów północnych oraz ogólnie średniopolskiego Śląska i Prus na uzyskane dane liczbowe nie miały wpływają

⁴⁷¹ Zob. podrozdz. 2.3. *Regionalizm dyferencjalny a frekwencyjny*.

⁴⁷² I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, op. cit., s. 218.

⁴⁷³ Ibidem.

⁴⁷⁴ A. Kowalska, *Wariancja językowa w drukach brzeskich z lat 1715-1736*, w: *Prace językoznawcze*, t. 12. *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, Katowice 1985, s. 145.

często nieliczne, nawet pojedyncze, teksty powstałe na tych obszarach, co szczegółowo pokazywały tabele zawarte w poszczególnych podrozdziałach.

1. WIELKOPOLSKA

Wiek Cecha ⁴⁷⁵	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	95,5% 4,5%	100% -
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	97,5% 2,5%	100% -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	0,01% 99,9%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	95,7% 4,3%	88,9% 11,1%
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	35,6% 64,4%	100% -
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	67,4% 32,6%	90,3% 9,7%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżec</i>	59,9% 40,1%	97,7% 2,3%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	86,7% 12,9% 0,4%	83% 16,9% 0,1%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	43,4% 0,5% 56,2%	5,4% 2,3% 92,3%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	95,7% 4,3%	85,6% 14,4%
<i>Albo</i> <i>abo</i>	59,5% 40,5%	76,9% 23,1%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	15,7% 64,4% 18,7% 1%	0,3% 91,1% 6,4% 2,3%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	40,3% 59,3% 0,4%	29,1% 70,9% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	23,2% 44,8% 32,1%	58,9% 5,8% 35,3%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	6,2% 67,3% 6,6% 19,9%	11,5% 76,3% 7,4% 4,8%

Tab. nr 136. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Wielkopolski

Teksty wielkopolskie, druki (przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopisy, poświadczają kompletny zastaw analizowanych par i szeregów. Spośród 44 pojawiających się w nich wariantów, w wieku XVI notowane są niemal wszystkie (oprócz *eż(e)*, *siet(e)m*, *polednie*), w okresie następnym zaś poza

⁴⁷⁵ Kolejność cech w tabelach pokazujących frekwencję wariantów w poszczególnych regionach odzwierciedla pogrupowanie analizowanych par i szeregów ze względu na etap procesu normalizacyjnego.

wymienionymi nie pojawiają się już także warianty *stryk*, *uj(ek)*, *jenże*, *wszakoż* i *wszyciek*.

Na 18 oboczności wytyczonego korpusu 6 prezentuje koniec procesu normalizacyjnego w XVI wieku i kontynuację tego stanu w okresie następnym: *IŻ(E)* || [eż(e)]; [siet(e)m] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [stryk]; *WUJ* || [uj(ek)]; [jenże] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [południe]; 2 natomiast koniec tego procesu dopiero w XVII i 1. połowie XVIII wieku: *WSZAK* || [wszakoż] oraz *TRZYMAĆ* || [dzierżeć]. Przykłady oboczności *KAŻDY* || [koždy] oraz *PIĘKNY* || [piekny] pokazują cofnięcie się szesnastowiecznego stanu, i w związku z tym dalszą rywalizację wariantów w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII.

Etap niepełnej normalizacji trwający przez całą dobę średniopolską pokazuje w Wielkopolsce jedynie szereg *ALE* || [lecz] || [ali]. Następnich 5 oboczności osiąga ten etap w wieku XVII i 1. połowie XVIII: *DO* || [k(u)]; [jedno] || [jeno] || *TYLKO*; *ALBO* || [abo]; [iny] || *INSZY* || [inny] || [inakszy]; [ponieważ] || *BO* || [bowiem] || [abowiem].

Dwa pozostałe szeregi: *zawsze* || *zawždy* || *wždy* oraz *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek*, prezentują etap dominacji jednego z rywalizujących wariantów, proces normalizacyjny jeszcze się w ich obrębie nie rozpoczął.

2. MAŁOPOLSKA

Wiek		
Cecha	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	97,8% 2,2%	98,1% 1,9%
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	50% 50%	90,9% 9,1%
<i>Jenże</i> <i>który</i>	0,2% 99,8%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	97,4% 2,6%	98,8% 1,2%
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	42,3% 57,7%	84% 16%
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	59,6% 40,4%	94,1% 5,9%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżec</i>	61,5% 38,5%	94,1% 5,9%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	91% 8,6% 0,4%	77,6% 22% 0,4%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	71,8% 1,9% 26,3%	11,4% 3,6% 85%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	99,1% 0,9%	85,7% 14,3%
<i>Albo</i> <i>abo</i>	68,2% 31,8%	56,4% 43,6%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	56,5% 37,1% 4,8% 1,5%	4,9% 83,9% 7,5% 3,7%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	25,4% 74,4% 0,2%	33,4% 66,6% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	3,4% 70,5% 26,1%	56,9% 25,3% 17,7%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	1,6% 67% 4,3% 27,1%	5,2% 80,5% 10,2% 4,1%

Tab. nr 137. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Małopolski

Druki (przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora) oraz rękopisy powstałe w Małopolsce także poświadczają kompletny zastaw analizowanych par i szeregów. Spośród 44 pojawiających w nich wariantów w wieku XVI notowane są niemal wszystkie (oprócz, tak jak w Wielkopolsce, *eż(e)*, *siet(e)m*, *polednie*). W okresie następnym poza wymienionymi nie pojawiają się już także warianty *jenże* oraz *wszyciek*, wciąż jednak dokumentowane są niewystępujące w tym czasie w Wielkopolsce *stryk*, *uj(ek)* i *wszakoż*.

Na 18 oboczności wytyczonego korpusu 6 pokazuje koniec procesu normalizacyjnego w stuleciu XVI i kontynuację tego stanu w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII: *IŻ(E)* || [*eż(e)*]; [*siet(e)m*] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [*stryk*]; [*jenże*] ||

KTÓRY; POŁUDNIE || [*polednie*]; *KĄŻDY* || [*koždy*]. Para *PIĘKNY* || [*piekny*] stanowi przykład cofnięcia się tego stanu w drugiej części doby średniopolskiej.

Etap określany mianem niepełnej normalizacji prezentuje w ciągu całej doby jedynie szereg *ALE* || [*lecz*] || [*ali*]. W XVII wieku i 1. połowie XVIII próg 75% przekraczają także warianty: *WUJ* || [*uj(ek)*]; *WSZAK* || [*wszakoż*]; *DO* || [*k(u)*]; *TRZYMAĆ* || [*dzierżeć*]; [*jedno*] || [*jeno*] || *TYLKO*; [*iny*] || *INSZY* || [*inny*] || [*inakszy*] oraz [*ponieważ*] || *BO* || [*bowiem*] || [*abowiem*].

Pozostałe trzy oboczności: *albo* || *abo*; *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek*; *zawsze* || *zawždy* || *wždy*, dokumentują etap trwającej rywalizacji.

3. MAZOWSZE

Wiek		
Cecha	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	99,7% 0,3%	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	100% -	100% -
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	100% -	100% -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	- 100%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	99,4% 0,6%	49,1% 50,9%
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	43,1% 56,9%	100% -
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	81,3% 18,7%	92,4% 7,6%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżeć</i>	91,5% 8,5%	96,4% 3,6%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	81,24% 18,74% 0,02%	84,7% 14,4% 0,8%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	53,8% 2,2% 44%	5,2% 8,9% 85,8%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	100% -	97,1% 2,9%
<i>Albo</i> <i>abo</i>	61,8% 38,2%	14,1% 85,9%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	23,7% 26,6% 48,2% 1,5%	1,2% 60,7% 33,5% 4,7%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	23,7% 74,1% 2,2%	78,7% 21,3% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	18,1% 64,7% 17,2%	87,8% 0,9% 11,3%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	6,5% 89% 0,7% 3,9%	33,5% 61,8% 4,2% 0,5%

Tab. nr 138. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Mazowsza

Piśmiennictwo mazowieckie, druki (przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopisy, poświadczają pełen zastaw analizowanych par i szeregów. Spośród 44 pojawiających w nich wariantów, w wieku XVI nie występują regresywne *siet(e)m*, *polednie*, *stryk*, *uj(ek)*, *jenże* oraz *piekny*. W okresie następnym poza wymienionymi nie pojawia się już także wyjątkowo długo utrzymujące się na tym terenie *eż(e)*, poza tym *wszakoż* oraz *wszyciek*, ponownie notowana jest natomiast postać odnosowiona *piekny*.

Spośród 18 oboczności wytyczonego korpusu status normy w XVI wieku uzyskują warianty: *IŻ(E)* || [eż(e)]; [*siet(e)m*] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [*stryk*]; *WUJ* || [*uj(ek)*]; [*jenże*] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [*polednie*]; *PIĘKNY* || [*piekny*]. Stan ten jest kontynuowany w okresie następnym, w którym ponadto koniec procesu normalizacyjnego obejmuje również pary: *WSZAK* || [*wszakoż*] oraz *TRZYMAĆ* || [*dzierzeć*]. W tym samym czasie w obrębie pary *KAŻDY* || [*koždy*] proces cofa się do tego stopnia, że warianty osiągają niemal identyczną frekwencję.

Etap tzw. niepełnej normalizacji trwającej przez całą dobę średniopolską znamionuje parę *DO* || [*k(u)*] oraz szereg *ALE* || [*lecz*] || [*ali*]. W stuleciu XVII i 1. połowie XVIII próg wytyczający ten etap przekraczają także warianty: [*jedno*] || [*jeno*] || *TYLKO* i [*albo*] || *ABO*. Oddzielnie należy sklasyfikować szeregi *zawsze* || *zawždy* || *wždy* oraz *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek*, gdyż wprawdzie pokazują one stan niepełnej normalizacji w ciągu całej doby średniopolskiej, jednak w każdym z dwóch wydzielonych w jej obrębie okresów etap ten obejmuje inny wariant. Natomiast w obrębie czteroelementowego szeregu [*ponieważ*] || *BO* || [*bowiem*] || [*abowiem*] następuje cofnięcie się szesnastowiecznego stanu niepełnej normalizacji.

Szereg *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy* dokumentuje trwającą rywalizację składników.

4. KRESY POŁUDNIOWE

Wiek		
Cecha	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	100% -	96,7% 3,3%
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	100% -	100% -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	- 100%	0,06% 99,94%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	77,7% 22,3%	89,2% 10,8%
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	10% 90%	90,5% 9,5%
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	66,6% 33,4%	91,3% 8,7%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżec</i>	47,6% 52,4%	91,2% 8,8%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	96,7% 2,9% 0,4%	94% 5,8% 0,1%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	55,5% 5,9% 38,6%	19,4% 16,3% 64,2%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	100% -	100% -
<i>Albo</i> <i>abo</i>	86,2% 13,8%	59,6% 40,4%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	28,3% 37,6% 32,7% 1,4%	4,6% 43,9% 49,3% 2,2%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	57,9% 41,6% 0,5%	60,5% 39,5% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	24,1% 50,8% 25,2%	87,7% 6,2% 6,2%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	3,8% 62% 4,5% 29,7%	31,4% 49,9% 3% 15,7%

Tab. nr 139. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Kresów południowych

Piśmiennictwo powstałe na Kresach południowych, druki (przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopisy, poświadczają pełen zastaw analizowanych par i szeregów. Spośród 44 pojawiających w nich wariantów, w wieku XVI nie występuje 7: *eż(e)*, *siet(e)m*, *stryk*, *uj(ek)*, *jenże*, *polednie* oraz *piekny*. Okres następny nie przynosi już także poświadczeń rzadkiego *wszyciek*, pojawiają się natomiast reliktywne *stryk* i *jenże*.

Na 18 oboczności stworzonego korpusu 7 wariantów prezentuje status normy przez całą dobę średniopolską: *IŻ(E)* || [*eż(e)*]; [*siet(e)m*] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [*stryk*]; *WUJ* || [*uj(ek)*]; [*jenże*] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [*polednie*]; *PIĘKNY* || [*piekny*].

Szereg *ALE* || [*lecz*] || [*ali*] znajduje się na granicy dwóch etapów, bowiem frekwencja formy *ale* nieznacznie spada w drugiej połowie analizowanej doby, wciąż oscylując jednak wokół 95% ogółu poświadczeń.

Etap określany mianem niepełnej normalizacji w całym, 250-letnim okresie, charakteryzuje tylko dwie pary: *KAŻDY* || [*koždy*], a także *wszak* || *wszakoż*, w obrębie której następuje odwrócenie stosunku procentowego wariantów. W przypadku pary *ALBO* || [*abo*] frekwencja *albo* będącego w wieku XVI w połowie tego etapu cofa się, tak że w okresie następnym warianty się równoważą, co świadczy o trwającej rywalizacji. W stuleciu XVII i 1. połowie XVIII próg 75% użycie przekraczają już także warianty w parach *DO* || [*k(u)*] oraz *TRZYMAĆ* || [*dzierżeć*], a także w szeregu *ZAWSZE* || [*zawždy*] || [*wždy*].

W obrębie oboczności *jedno* || *jeno* || *tylko*; *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy*; *wszystek* || *wszytek* || *wszyciek* oraz *ponieważ* || *bo* || *bowiem* || *abowiem* proces normalizacyjny jeszcze się nie rozpoczął.

5. KRESY PÓLNOCNE

Wiek		
Cecha	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	100% -	100% -
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	- -	100% -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	- 100%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	100% -	90,8% 9,2%
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	100% -	- -
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	70% 30%	89% 11%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżeć</i>	100% -	86,8% 13,2%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	50% 47,8% 2,3%	82,2% 17,5% 0,2%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	34,6% - 65,4%	8,3% 36,7% 55%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	100% -	68% 32%
<i>Albo</i> <i>abo</i>	96,7% 3,3%	91,2% 8,8%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	17,9% 42,9% 39,2% -	1,1% 62,4% 34,8% 1,7%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	45,7% 54,3% -	81,6% 18,4% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	85,7% 14,3% -	82% 2% 16%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	1,9% 34% 30,2% 34%	2,8% 94,6% 1,5% 1%

Tab. nr 140. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Kresów północnych

Teksty drukowane (przyporządkowane do regionu na podstawie pochodzenia autora) i rękopiśmienne powstałe na Kresach północnych poświadczają wszystkie analizowane pary i szeregi. Spośród 44 pojawiających w nich wariantów, w wieku XVI nie występuje aż 15: *eż(e)*, *siet(e)m*, *stryk*, para *wuj* || *uj(ek)*, *jenże*, *polednie*, *koždy*, *wszakoż*, *dzierżeć*, *jeno*, *piekny*, *inakszy*, *wszyciek* oraz *wždy*. Niektóre z nich: *wuj*, *koždy*, *piekny*, *dzierżeć* i *wždy*, pojawiają się w okresie następnym, w którym z kolei nie funkcjonuje para *wszak* || *wszakoż*. Brak szesnastowiecznych poświadczeń aż kilkunastu wariantów wynika z nikłej liczby tekstów reprezentujących ten obszar (3 druki 2 autorów i jedna dedykacja), nie zaś z jego postępowości. Niektóre spośród tych wariantów pojawiają się w obfitszej bazie źródłowej wieków następnych. Warto dodać, iż w odniesieniu do wieku XVI

materiał słownikowy pokazuje, że z północnej części Kresów pochodziło niewielu autorów, lecz prężnie działały na tym obszarze oficyny wydawnicze (m.in. w Wilnie, Brześciu, Nieświeżu i Łosku). Odwrotnie rysuje się podówczas sytuacja w południowej części Kresów, z której wywodzili się licznie autorzy, natomiast tylko dwa teksty bazy źródłowej opracowały tamtejsze drukarnie Zamościa i Lwowa.

Na 18 oboczności stworzonego korpusu 5 wariantów prezentuje status normy w ciągu całej doby średniopolskiej: *IŻ(E)* || [eż(e)]; [siet(e)m] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [stryk]; [jenże] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [polednie]. W obrębie par *KAŻDY* || [koždy]; *TRZYMAĆ* || [dzierzeć] oraz *ALBO* || [abo] stan ten cofa się w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII, podobnie w przypadku oboczności *PIĘKNY* || [piekny], która cofa się do etapu nierozpoczętego jeszcze procesu normalizacyjnego. Nienotowana w XVI wieku para *wuj* || *uj(ek)* pojawia się w okresie następnym w postaci bezwyjątkowego *wuj*, natomiast wyłączone dotychczas *wszak* w stuleciu XVII i 1. połowie XVIII, podobnie jak *wszakoż*, nie zostało udokumentowane.

W wieku XVII i 1. połowie XVIII czteroelementowy szereg [*ponieważ*] || *BO* || [bowiem] || [abowiem] znajduje się na granicy wytyczającej koniec procesu normalizacyjnego.

Jedyną obocznością prezentującą etap niepełnej normalizacji przez cały czas trwania charakteryzowanej doby jest *ZAWSZE* || [zawždy] || [wždy]. W drugim okresie opisywanej doby próg 75% użycia przekracza także składnik pary *DO* || [k(u)] oraz składniki szeregów *ALE* || [lecz] || [ali] i *WSZYSTEK* || [wszytek] || [wszyciek].

Dwa szeregi, *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy* oraz *jedno* || *jeno* || *tylko*, prezentują etap rywalizacji wskazujący na nierozpoczęty jeszcze proces normalizacyjny.

6. ŚLĄSK

Wiek	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
Cecha		
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	- 100%	100% -
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	100% -	100% -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	- 100%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	83,3% 16,7%	100% -
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	21,4% 78,6%	77,8% 22,2%
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	77,1% 22,9%	91,9% 8,1%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżec</i>	75,8% 24,2%	84,2% 15,8%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	98,8% 1,2% -	84,5% 13,3% 2,2%
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	10,5% 78,9% 10,5%	29% 3,2% 67,7%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	100% -	72,7% 27,3%
<i>Albo</i> <i>abo</i>	89,4% 10,6%	97,9% 2,1%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	2,2% 76,1% 17,4% 4,3%	- 20,6% 79,4% -
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	84,1% 14,5% 1,4%	99,2% 0,8% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	23,1% 69,2% 7,7%	76,9% 5,1% 17,9%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	2,7% 31,8% - 65,5%	19,6% 35,1% 25,8% 19,6%

Tab. nr 141. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Śląska

Piśmiennictwo powstałe w okresie średniopolskim na Śląsku, nieliczne druki (przyporządkowane do regionu na podstawie kryterium pochodzenia autora) oraz jeden rękopis, również dokumentują wszystkie analizowane pary i szeregi. Spośród 44 wariantów w nich występujących, w wieku XVI nie pojawia się 9: *eż(e)*, *siet(e)m*, *stryj*, *uj(ek)*, *jenże*, *polednie*, *ali*, *piekny* i *bowiem*. W okresie następnym oprócz wymienionych nie zostało odnotowane *koždy*, *iny*, *inakszy* oraz *wszyciek*. Pojawia się natomiast wariant *bowiem*, a także *stryj*, który zastępuje postać *stryk*.

Na 18 oboczności wytyczonego korpusu 6 prezentuje ukończony proces normalizacyjny przez całą dobę średniopolską: *IŻ(E)* || [*eż(e)*]; [*siet(e)m*] || *SIED(E)M*; *STRYJ* || [*stryk*]; *WUJ* || [*uj(ek)*]; [*jenże*] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [*polednie*]. Trzy oboczności osiągają ten status w drugiej jej połowie: *KAŻDY* ||

[koždy]; *ALBO* || [abo]; *WSZYSTEK* || [wszytek] || [wszyciek]. W tym czasie także w obrębie dwóch oboczności: *PIĘKNY* || [piekny] i *ALE* || [lecz] || [ali], stan normy ulega regresji.

Etap niepełnej normalizacji przez cały okres średniopolski prezentują pary: *DO* || [k(u)]; *TRZYMAĆ* || [dzierżeć], a także *wszak* || *wszakoż* oraz szereg *iny* || *inszy* || *inny* || *inakszy*, w obrębie których następuje zmiana wariantu objętego tym stanem. W XVII i 1. połowie XVIII wieku próg 75% użycie przekracza także składnik szeregu *ZAWSZE* || [zawždy] || [wždy], natomiast etap ten cofa się w szeregu [*jedno*] || *JENO* || [tylko].

W obrębie oboczności *ponieważ* || *bo* || *bowiem* || *abowiem* proces normalizacyjny jeszcze się nie rozpoczął.

7. PRUSY

Wiek		
Cecha	XVI w.	XVII – 1. poł. XVIII w.
<i>Iż(e)</i> <i>eż(e)</i>	100% -	100% -
<i>Siet(e)m</i> <i>sied(e)m</i>	- 100%	- 100%
<i>Stryj</i> <i>stryk</i>	100% -	100% -
<i>Wuj</i> <i>uj(ek)</i>	100% -	- -
<i>Jenże</i> <i>który</i>	- 100%	- 100%
<i>Południe</i> <i>polednie</i>	100% -	100% -
<i>Każdy</i> <i>koždy</i>	44,5% 55,5%	100% -
<i>Wszak</i> <i>wszakoż</i>	29,8% 70,2%	50% 50%
<i>Do</i> <i>k(u)</i>	74,1% 25,9%	77,9% 22,1%
<i>Trzymać</i> <i>dzierżeć</i>	93,2% 6,8%	93% 7%
<i>Ale</i> <i>lecz</i> <i>ali</i>	99,9% 0,1% -	100% - -
<i>Jedno</i> <i>jeno</i> <i>tylko</i>	43,1% 0,1% 56,8%	8,3% 45,8% 45,8%
<i>Piękny</i> <i>piekny</i>	100% -	100% -
<i>Albo</i> <i>abo</i>	97,9% 2,1%	16,7% 83,3%
<i>Iny</i> <i>inszy</i> <i>inny</i> <i>inakszy</i>	- 83,1% 16,7% 0,2%	- 73,5% 10,2% 16,3%
<i>Wszystek</i> <i>wszytek</i> <i>wszyciek</i>	76,2% 23,8% -	46,2% 53,8% -
<i>Zawsze</i> <i>zawždy</i> <i>wždy</i>	8,9% 38,6% 52,5%	5,9% 58,8% 35,3%
<i>Ponieważ</i> <i>bo</i> <i>bowiem</i> <i>abowiem</i>	10,2% 12,8% 0,2% 76,9%	43,8% 12,5% - 43,8%

Tab. nr 142. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Prus

Teksty drukowane (przyporządkowane do regionu na podstawie kryterium pochodzenia autora) i rękopisy powstałe na obszarze Prus również dokumentują wszystkie analizowane pary i szeregi. Spośród 44 wariantów w nich występujących, w wieku XVI nie pojawiają się 10: *eż(e)*, *siet(e)m*, *stryk*, *uj(ek)*, *jenże*, *południe*, *ali*, *piekny*, *iny* oraz *wszyciek*. W okresie następnym oprócz wymienionych nie został odnotowany także warianty *wuj*, wobec czego w tym okresie nie funkcjonuje para *wuj* || *uj(ek)*, poza tym *koždy*, *lecz* i *bowiem*, łącznie 14 elementów. Prusy stanowią kolejny region, obok Kresów północnych i Śląska, który zwłaszcza w XVI wieku reprezentuje bardzo szczupłą bazę źródłowa tekstów.

Na 18 oboczności wytyczonego korpusu 7 wariantów przekracza próg 95% poświadczeń i tym samym pokazuje koniec procesu normalizacyjnego przez cały okres trwania doby średniopolskiej: *IŻ(E)* || [*eż(e)*]; [*siet(e)m*] || *SIED(E)M*; *stryj* || [*stryk*]; [*jenże*] || *KTÓRY*; *POŁUDNIE* || [*południe*]; *ALE* || [*lecz*] || [*ali*]; *PIĘKNY* || [*piekny*]. Bezwyjątkowego w XVI wieku *wuj* nie dokumentuje już okres następny, wobec czego para ta nie jest poświadczana przez żaden ze składników, natomiast niemal bezwyjątkowe *albo* ulega regresji i w XVII i 1. połowie XVIII wieku pokazuje etap niepełnej normalizacji wariantu opozycyjnego *abo*. W tym czasie status normy osiąga jeden z wariantów w parze *KAŻDY* || [*koždy*].

Etap określany mianem niepełnej normalizacji przez całą opisywaną dobę charakteryzuje oboczności *DO* || [*k(u)*]; *TRZYMAĆ* || [*dzierżeć*]; [*iny*] || *INSZY* || [*inny*] || [*inakszy*]. W obrębie szeregów *WSZYSTEK* || [*wszytek*] || [*wszyciek*] oraz [*ponieważ*] || [*bo*] || [*bowiem*] || *ABOWIEM*, w których warianty dominujące tylko nieznacznie przekroczyły próg 75% wytyczający ten etap, ulega on cofnięciu.

W obrębie oboczności *wszak* || *wszakoż*; *jedno* || *jeno* || *tylko*; *zawsze* || *zawždy* || *wždy* proces normalizacyjny jeszcze się nie rozpoczął.

Zestawienie wszystkich opisanych par i szeregów w 7 badanych regionach uwzględnia tabela nr 143.

Powyższe tabele uwzględniające analizowane oboczności w regionach oraz tabela zbiorcza pokazują, że w obrębie stworzonego korpusu można wydzielić trzy ich podstawowe typy. Pierwszy typ stanowią te wywodzące się ze staropolszczyzny oboczności, które nie funkcjonują już w dobie średniopolskiej, gdyż proces normalizacyjny został wcześniej zakończony. Pojawiające się wśród nich reliktywne formy regresywne stają się właściwie archaizmami, które mogą dyferencjować polski obszar językowy lub różnicować go pod względem frekwencji.

Drugi typ stanowią oboczności tworzone przez pary wariantów, które w dobie średniopolskiej prezentują wciąż trwający etap ich rywalizacji, zapoczątkowanej jeszcze w okresie staropolskim. Warianty wchodzące w skład oboczności tego typu znane są na niemal całym badanym obszarze językowym. Poza tym, jak pokazał ogląd materiału, poszczególne składniki nierzadko występują u tego samego autora, zarówno w jednym tekście, jak i ogólnie w jego twórczości, co w większości przypadków wyklucza możliwość dopatrywania się czynników regionalnych, warunkujących częstość użycia wariantów. Pary nierzadko pokazują znaczne wahania frekwencji opozycyjnych wariantów zarówno ogólnie, jak i w regionach w ciągu doby średniopolskiej, a także niemałe dyferencje między regionami w poszczególnych podokresach, co jest charakterystyczne dla etapu rywalizacji wariantów i dopiero toczących się procesów normalizacyjnych.

Trzeci typ stanowią oboczności trzy- i czteroelementowe, czyli szeregi, których rozwój łączy w sobie cechy dwóch poprzednich typów. Warianty wchodzące w ich skład znane są już w zabytkach staropolskich, lecz krystalizacja rywalizacji de facto następuje w okresie następnym. Warianty biorące udział w procesie normalizacyjnym znane są w niemal wszystkich regionach, nierzadko występują również w języku jednego autora, co w większości przypadków eliminuje wpływy regionalne, warunkujące częstość ich użycia. Ponadto rywalizujące warianty w ciągu doby średniopolskiej nierzadko ukazują znaczne wahania frekwencji, ogólnie i w regionach, a także dyferencje między regionami w poszczególnych podokresach, charakterystyczne dla etapu rywalizacji wariantów i procesów normalizacyjnych. Warianty wypadające z rywalizacji lub od początku postrzegane jako gorsze, niebiorące w niej udziału, stają się archaizmami, które mogą różnicować polski obszar językowy ze względu na dyferencjalność lub frekwencję.

CZĘŚĆ III. Zakończenie

Celem dysertacji była próba ustalenia, na podstawie materiału zgromadzonego w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* oraz *Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, a także na podstawie materiałów słownikowych wciąż nieopracowanych, jaki był status w języku literackim doby średniopolskiej jednostek wyrazowych wywodzących się ze staropolszczyzny, wyodrębnionych w toku dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego jako cechy dyferencjujące (także potencjalnie) polski obszar językowy. Zebrany materiał dotyczący wytyczonego w ten sposób korpusu pokazuje dwa stadia rozwoju analizowanych oboczności: etap zakończonej już w piśmiennictwie średniopolskim (drukach i rękopisach łącznie) rywalizacji wariantów oraz etap trwającej ich rywalizacji.

Oboczności regionalne wykorzystywane jako argumenty w głównym nurcie dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego nie funkcjonują już w odniesieniu do doby średniopolskiej jako regionalizmy. Natomiast w odniesieniu do doby staropolskiej, mając do dyspozycji tylko kryterium pochodzenia autora, należy podkreślić znaczne trudności w przyporządkowaniu tekstu do regionu, co często uniemożliwia uchwycenie rzeczywistego stanu wyjściowego zróżnicowania terytorialnego. Zebrany materiał sygnalizuje, iż niektóre z ustaleń dotyczących regionalizacji staropolszczyzny, zwłaszcza tezy z początku wieku, są zbyt kategoryczne w stosunku do tego, co pokazuje materiał *Słownika staropolskiego*. Ponadto również pozyskany materiał średniopolski pozwala przypuszczać, iż niektóre z regionalizmów przywoływanych w literaturze przedmiotu uzyskały ten status nieco na wyrost, zwłaszcza w czasach, gdy badacze nie operowali danymi

statystycznymi i nie dysponowali narzędziami w postaci słowników dokumentujących leksykę doby staro- i średniopolskiej.

Pary i szeregi wariantów pojawiające się na marginesie dyskusji, co do których badacze nie wykluczali udziału czynników regionalnych, stanowią bardzo zróżnicowaną grupę. Zarówno warianty progresywne, jak i regresywne znane są w prawie wszystkich regionach, bowiem, zwiększając zasięgi terytorialne, przekroczyły już granice swoich pierwotnych regionów i przestały różnicować badany obszar ze względu na dyferencjalność, a stały się w dobie średniopolskiej właściwościami regionalnymi wynikającymi przede wszystkim z częstości użycia. Wydaje się, że regionalizm leksykalny typu dyferencjalnego jest cechą językową występującą może nie tyle rzadko, co raczej przez stosunkowo krótki czas, bowiem upowszechniając się, przeobraża się w regionalizm oparty na frekwencji. Proces ten wynika ze specyfiki doby średniopolskiej: rozwoju drukarstwa, wzmożonej migracji pisarzy, a w konsekwencji łatwiejszego rozprzestrzeniania się cech językowych pierwotnie regionalnych.

Większość analizowanych leksemów wyrazowych znana jest we wszystkich siedmiu badanych regionach: Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu, Kresach północnych i południowych, Śląsku oraz Prusach, nierzadko zdarza się, że autorzy używają kilku wariantów jednego leksemu, także w jednym tekście. Wariantywność w zakresie analizowanych form występuje zarówno w tekstach drukowanych, jak i rękopiśmiennych, przy czym często rękopisy potwierdzają tendencje rozwojowe poświadczone w drukach (przyporządkowanych regionalnie w oparciu o kryterium pochodzenia autora lub miejsca wydania). Wydaje się, że niekiedy większe znaczenie przy wyborze wariantu ma nie tyle kwestia pojedynczej bądź podwójnej cenzury (opozycja rękopis – druk), ile po prostu językowe upodobania autora, być może wystrzeżenie się powtarzalności wyrazu. Szczególną kategorię tekstów tworzą rękopiśmienne dokumenty należące do sfery urzędowej, spisywane przez autorów o niższym wykształceniu, nastawiających się na wierność zapisu, a opracowane i wydane współcześnie. Rozkład częstości użycia wariantów może w nich być warunkowany czynnikami pozajęzykowymi, a ponadto inna też jest wiarygodność źródeł tego typu.

Wariantywność w zakresie analizowanych leksemów jest również charakterystyczna tak dla poezji, jak i prozy, które to style mogą występować

w obrębie jednego tekstu. Zagadnienie to zostało jednakże w rozprawie tylko zasygnalizowane i wymaga dalszych, szczegółowych badań.

Materiał pokazuje także, iż wynik analizy w przypadku badań regionalnych z zakresu leksyki w niemałym stopniu zależy od przyjętych założeń metodologicznych, między innymi od obranego kryterium przyporządkowania tekstu do regionu, uwzględniania tekstów rękopiśmiennych i sumowania liczby poświadczeń wyekscerpowanych z druków i rękopisów. Jednakże wszechstronna analiza, uwzględniająca wymienione determinanty, pozwala, jak sądzę, dojść do wiarygodnych ustaleń.

Spis tabel

Tab. nr 1. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w XVI w.	62
Tab. nr 2. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w XVII w.	63
Tab. nr 3. Udział regionów w produkcji wydawniczej książek w latach 1740-1760.....	63
Tab. nr 4. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	80
Tab. nr 5. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	83
Tab. nr 6. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVI – rękopisy.....	84
Tab. nr 7. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	85
Tab. nr 8. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	86
Tab. nr 9. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	88
Tab. nr 10. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	86
Tab. nr 11. Liczba użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	91
Tab. nr 12. Stosunek użyć <i>albo</i> i <i>abo</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	91
Tab. nr 13. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	97
Tab. nr 14. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	101
Tab. nr 15. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVI – rękopisy.....	103
Tab. nr 16. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy..	104
Tab. nr 17. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora	108
Tab. nr 18. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.	110
Tab. nr 19. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	112
Tab. nr 20. Liczba użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	114
Tab. nr 21. Stosunek użyć <i>iny</i> , <i>inszy</i> , <i>inny</i> , <i>inakszy</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	115
Tab. nr 22. Liczba użyć <i>iz(e)</i> i <i>eż(e)</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	120
Tab. nr 23. Liczba użyć <i>iz(e)</i> i <i>eż(e)</i> w SłXVI – rękopisy.....	121
Tab. nr 24. Liczba użyć <i>iz(e)</i> i <i>eż(e)</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	123
Tab. nr 25. Liczba użyć <i>iz(e)</i> i <i>eż(e)</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	123
Tab. nr 26. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	126
Tab. nr 27. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	130
Tab. nr 28. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVI – rękopisy.....	131
Tab. nr 29. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	131
Tab. nr 30. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	133
Tab. nr 31. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	134
Tab. nr 32. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	135
Tab. nr 33. Liczba użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	136

Tab. nr 34. Stosunek użyć <i>každy</i> i <i>koždy</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	137
Tab. nr 35. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	140
Tab. nr 36. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	141
Tab. nr 37. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	141
Tab. nr 38. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	143
Tab. nr 39. Liczba użyć <i>piękny</i> , <i>piekny</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	144
Tab. nr 40. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	145
Tab. nr 41. Liczba użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	146
Tab. nr 42. Stosunek użyć <i>piękny</i> i <i>piekny</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	147
Tab. nr 43. Liczba użyć <i>południe</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	150
Tab. nr 44. Liczba użyć <i>południe</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	151
Tab. nr 45. Liczba użyć <i>południe</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	152
Tab. nr 46. Liczba użyć <i>sied(e)m</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	154
Tab. nr 47. Liczba użyć <i>sied(e)m</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	155
Tab. nr 48. Liczba użyć <i>sied(e)m</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	155
Tab. nr 49. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	158
Tab. nr 50. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVI – rękopisy.....	160
Tab. nr 51. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	160
Tab. nr 52. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	161
Tab. nr 53. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	164
Tab. nr 54. Liczba użyć <i>stryj</i> i <i>stryk</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	164
Tab. nr 55. Liczba użyć <i>wuj</i> i <i>uj</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	167
Tab. nr 56. Liczba użyć <i>wuj</i> i <i>uj</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	169
Tab. nr 57. Liczba użyć <i>wuj</i> i <i>uj</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	170
Tab. nr 58. Liczba użyć <i>wuj</i> i <i>uj</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	171
Tab. nr 59. Liczba użyć <i>wuj</i> i <i>uj</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	172
Tab. nr 60. Stosunek użyć <i>wuj</i> i <i>uj(ek)</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	173
Tab. nr 61. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	176
Tab. nr 62. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	178
Tab. nr 63. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVI – rękopisy.....	179
Tab. nr 64. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	180
Tab. nr 65. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	180
Tab. nr 66. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	182
Tab. nr 67. Liczba użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	183

Tab. nr 68. Stosunek użyć <i>wszak</i> i <i>wszakoż</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	184
Tab. nr 69. Liczba użyć <i>wszystek</i> , <i>wszytek</i> , <i>wszyciek</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	187
Tab. nr 70. Liczba użyć <i>wszystek</i> , <i>wszytek</i> , <i>wszyciek</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	190
Tab. nr 71. Liczba użyć <i>wszystek</i> , <i>wszytek</i> , <i>wszyciek</i> w SłXVI – rękopisy.....	191
Tab. nr 72. Liczba użyć <i>wszystek</i> , <i>wszytek</i> , <i>wszyciek</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	192
Tab. nr 73. Liczba użyć <i>wszystek</i> i <i>wszytek</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	193
Tab. nr 74. Liczba użyć <i>wszystek</i> i <i>wszytek</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	195
Tab. nr 75. Liczba użyć <i>wszystek</i> i <i>wszytek</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	196
Tab. nr 76. Liczba użyć <i>wszystek</i> i <i>wszytek</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	197
Tab. nr 77. Stosunek użyć <i>wszystek</i> , <i>wszytek</i> , <i>wszyciek</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	197
Tab. nr 78. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	200
Tab. nr 79. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	202
Tab. nr 80. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVI – rękopisy.....	203
Tab. nr 81. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	204
Tab. nr 82. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	205
Tab. nr 83. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	207
Tab. nr 84. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	208
Tab. nr 85. Liczba użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	209
Tab. nr 86. Stosunek użyć <i>zawsze</i> , <i>zawždy</i> , <i>wždy</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	209
Tab. nr 87. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	212
Tab. nr 88. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	213
Tab. nr 89. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVI – rękopisy.....	214
Tab. nr 90. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	215
Tab. nr 91. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	216
Tab. nr 92. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	217
Tab. nr 93. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	218
Tab. nr 94. Liczba użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	218
Tab. nr 95. Stosunek użyć <i>do</i> i <i>k(u)</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	219
Tab. nr 96. Liczba użyć <i>jenże</i> i <i>który</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	222
Tab. nr 97. Liczba użyć <i>jenże</i> i <i>który</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	223
Tab. nr 98. Liczba użyć <i>jenże</i> i <i>który</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	224
Tab. nr 99. Liczba użyć <i>jenże</i> i <i>który</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	225

Tab. nr 100. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	228
Tab. nr 101. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	231
Tab. nr 102. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVI – rękopisy.....	232
Tab. nr 103. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	233
Tab. nr 104. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora...	234
Tab. nr 105. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	236
Tab. nr 106. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	237
Tab. nr 107. Liczba użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w XVII/XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	238
Tab. nr 108. Stosunek użyć <i>trzymać</i> i <i>dzierżeć</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	239
Tab. nr 109. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	242
Tab. nr 110. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	244
Tab. nr 111. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVI – rękopisy.....	245
Tab. nr 112. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	245
Tab. nr 113. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	247
Tab. nr 114. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	248
Tab. nr 115. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	249
Tab. nr 116. Liczba użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	250
Tab. nr 117. Stosunek użyć <i>ale, lecz, ali</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	250
Tab. nr 118. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	253
Tab. nr 119. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	255
Tab. nr 120. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVI – rękopisy.....	256
Tab. nr 121. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	257
Tab. nr 122. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora...	258
Tab. nr 123. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	260
Tab. nr 124. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	261
Tab. nr 125. Liczba użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	262
Tab. nr 126. Stosunek użyć <i>jedno, jeno, tylko</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	262
Tab. nr 127. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVI – druki według pochodzenia autora.....	267
Tab. nr 128. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVI – druki według miejsca wydania.....	270
Tab. nr 129. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVI – rękopisy.....	272
Tab. nr 130. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVI – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	274

Tab. nr 131. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVII-XVIII – druki według pochodzenia autora.....	276
Tab. nr 132. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVII-XVIII – druki według miejsca wydania.....	279
Tab. nr 133. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVII-XVIII – rękopisy.....	281
Tab. nr 134. Liczba użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	283
Tab. nr 135. Stosunek użyć <i>ponieważ, bo, bowiem, abowiem</i> w SłXVI i SłXVII-XVIII – druki (pochodzenie autora) i rękopisy.....	284
Tab. nr 136. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Wielkopolski...	293
Tab. nr 137. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Małopolski.....	295
Tab. nr 138. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Mazowsza.....	296
Tab. nr 139. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Kresów południowych.....	298
Tab. nr 140. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Kresów północnych.....	300
Tab. nr 141. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Śląska.....	302
Tab. nr 142. Frekwencja wariantów w obrębie oboczności w drukach i rękopisach Prus.....	303
Tab. nr 143. Zestawienie opisanych par i szeregów w regionach (symbolem [*] oznaczono oboczności, w obrębie których doszło do przetasowania frekwencji wariantów).....	305-307

Rozwiązanie skrótów słownikowych użytych w rozprawie

Słownik polszczyzny XVI wieku

a) źródła kanoniczne

<i>ArtKanc</i>	P. Artomiusz, <i>Kancyjonał</i> , 1587.
<i>BartBydg</i>	Bartłomiej z Bydgoszczy, <i>Słownik łacińsko-polski</i> , 1532.
<i>BiałKat</i>	M. Białobrzęski, <i>Katechizm</i> , 1566.
<i>BiałKaz</i>	M. Białobrzęski, <i>Kazanie na pogrzebie Zygmunta Augusta</i> , 1574.
<i>BibRadz</i>	Biblija (tzw. brzeska), 1563.
<i>BielKom</i>	M. Bielski, <i>Komedyja Justyna i Konstancyjej</i> , 1557.
<i>BielKron</i>	M. Bielski, <i>Kronika</i> , 1564.
<i>BielRozm</i>	M. Bielski, <i>Rozmowa dwu baranów</i> , 1587.
<i>BielSat</i>	M. Bielski, <i>Satyry</i> , 1567.
<i>BielSen</i>	M. Bielski, <i>Sen majowy</i> , 1586.
<i>BielSjem</i>	M. Bielski, <i>Sjem niewieści</i> , 1586.
<i>BielSpr</i>	M. Bielski, <i>Sprawa rycerska</i> , 1569.
<i>BielŻyw</i>	M. Bielski, <i>Żywoty filozofów</i> , 1535.
<i>BielŻywGlab</i>	M. Bielski, <i>Żywoty filozofów</i> , 1535, przedmowa A. Glabera.
<i>BierEz</i>	Biernat z Lublina, <i>Ezop</i> , 1578 [1522].
<i>BierRaj</i>	Biernat z Lublina, <i>Raj duszny</i> , 1513.
<i>BudBib</i>	Sz. Budny, Biblija, 1572.
<i>BudBibKaw</i>	Sz. Budny, Biblija, 1572, dedykacja H. i A. Kawiecznyńskich.
<i>BudNT</i>	Sz. Budny, Nowy Testament, 1574.
<i>Calag</i>	A. Calagius, <i>Synonyma Latina</i> , 1579.
<i>CiekPotr</i>	P. Ciekliński, <i>Potrójny</i> , 1597.
<i>ComCrac</i>	<i>In comitiis generalibus Cracoviensibus</i> , 1543.
<i>CzahTr</i>	A. Czahrowski, <i>Treny</i> , 1597.
<i>CzechEp</i>	M. Czechowic, <i>Epistomium</i> , 1583.
<i>CzechRozm</i>	M. Czechowic, <i>Rozmowy chrystyjańskie</i> , 1575.
<i>FalZioł</i>	S. Falimirz, <i>O ziołach</i> , 1534.
<i>FalZiołUng</i>	S. Falimirz, <i>O ziołach</i> , 1534, przedmowa F. Unglera.
<i>ForCnR</i>	<i>Fortuny i cnoty różność</i> , 1524.
<i>GlabGad</i>	A. Glaber, <i>Gadki z pisma wielkiego filozofa Arystotela</i> , 1535.
<i>GliczKsiąż</i>	E. Gliczner, <i>Książki o wychowaniu dzieci</i> , 1558.
<i>Goski</i>	K. Goski, <i>Dzienne sprawy</i> , 1563.
<i>GostGosp</i>	A. Gostomski, <i>Gospodarstwo</i> , 1588.
<i>GórnRozm</i>	Ł. Górnicki, <i>Rozmowa Polaka z Włochem</i> , 1587.
<i>GórnTroas</i>	Ł. Górnicki, <i>Troas</i> , 1589.
<i>GrabowSet</i>	S. Grabowiecki, <i>Setnik rymów</i> , 1590.
<i>GrochKal</i>	S. Grochowski, <i>Kalliopea słowieńska</i> , 1588.
<i>GrzegRóżn</i>	Grzegorz Paweł, <i>O różnicach terażniejszych</i> , 1564.

<i>GrzegŚm</i>	Grzegorz Paweł, <i>O prawdziwej śmierci</i> , 1568.
<i>GrzepGeom</i>	S. Grzepski, <i>Geometryja</i> , 1566.
<i>HistAl</i>	<i>Historyja Aleksandra Wielkiego</i> , 1550.
<i>KlerPow</i>	S. Kleryka, <i>O powiększeniu Zygmunta Augusta</i> , 1530.
<i>KlerWes</i>	S. Kleryka, <i>Na wesele królowny Izabelle</i> , 1539.
<i>KlonFlis</i>	S.F. Klonowic, <i>Flis</i> , 1598.
<i>KlonKr</i>	S.F. Klonowic, <i>Krółów i książąt polskich ... opis</i> , (po 1595).
<i>KlonWor</i>	S.F. Klonowic, <i>Worek Judaszów</i> , 1600.
<i>KlonŻal</i>	S.F. Klonowic, <i>Żale nagrobne</i> , 1585.
<i>KłosAlg</i>	T. Kłos, <i>Algorithmus</i> , 1538.
<i>KmitaPsal</i>	J.A. Kmita, <i>Psalma przyjazdu Zygmunta III</i> , 1587.
<i>KmitaSpit</i>	J.A. Kmita, <i>Spitamegeranomachia</i> , 1595.
<i>KochAp</i>	J. Kochanowski, <i>Apoftegmata</i> , 1590.
<i>KochBr</i>	J. Kochanowski, <i>Broda</i> , 1585/1586.
<i>KochCn</i>	J. Kochanowski, <i>Wykład cnoty</i> , 1589.
<i>KochCz</i>	J. Kochanowski, <i>O Czechu i Lechu</i> , 1589.
<i>KochDryas</i>	J. Kochanowski, <i>Dryas</i> , 1578.
<i>KochEpit</i>	J. Kochanowski, <i>Epithalamium na wesele Radziwiłła</i> , 1584.
<i>KochFr</i>	J. Kochanowski, <i>Fraszki</i> , 1584.
<i>KochFrag</i>	J. Kochanowski, <i>Fragmenta</i> , 1590.
<i>KochList</i>	J. Kochanowski, <i>List do Fogelwедера</i> , 1571.
<i>KochMon</i>	J. Kochanowski, <i>Monomachia</i> , 1569-1586.
<i>KochOdpr</i>	J. Kochanowski, <i>Odprawa posłów greckich</i> , 1578.
<i>KochPieś</i>	J. Kochanowski, <i>Pieśni</i> , 1586.
<i>KochPij</i>	J. Kochanowski, <i>O sprośności pijaństwa</i> , 1589.
<i>KochProp</i>	J. Kochanowski, <i>Proporzec</i> , 1587.
<i>KochPs</i>	J. Kochanowski, <i>Psalterz Dawidów</i> , 1579.
<i>KochSat</i>	J. Kochanowski, <i>Satyr</i> , 1564.
<i>KochTr</i>	J. Kochanowski, <i>Treny</i> , 1580.
<i>KochWr</i>	J. Kochanowski, <i>Wróżki</i> , 1587.
<i>KochWz</i>	J. Kochanowski, <i>Wzór pań mężnych</i> , 1585.
<i>KochZuz</i>	J. Kochanowski, <i>Zuzanna</i> , 1562.
<i>KołakCath</i>	S. Kołakowski, <i>Cathemerinon</i> , 1593.
<i>KołakSzczęśl</i>	S. Kołakowski, <i>O prawdziwej szczęśliwości</i> , 1593.
<i>KromRozmI</i>	M. Kromer, <i>Rozmowa dworzanina z mnichem</i> , 1551.
<i>KromRozmII</i>	M. Kromer, <i>Mnicha z dworzaninem rozmowa wtóra</i> , 1552.
<i>KromRozmIII</i>	M. Kromer, <i>Mnicha z dworzaninem rozmowa trzecia</i> , 1553.
<i>KrowObr</i>	M. Krowicki, <i>Obrona nauki</i> , 1560.
<i>KuczbKat</i>	W. Kuczborski, <i>Katechizm</i> , 1568.
<i>KwiatKsiąż</i>	M. Kwiatkowski, <i>Książeczki rozkoszne ... o poćciwym wychowaniu Dzieciat</i> , 1564.
<i>KwiatOpis</i>	M. Kwiatkowski, <i>Wszystkiej liflanckiej ziemie ... opisanie</i> , 1567.
<i>LatHar</i>	M. Laterna, <i>Harfa duchowna</i> , 1592.
<i>Leop</i>	J. Leopolda, <i>Biblija</i> , 1561.

<i>LibMal</i>	<i>Liber maleficorum</i> , 1543-1554.
<i>ListRzeź</i>	<i>List rzeźników wrocławskich</i> , 1512.
<i>LubPs</i>	J. Lubelczyk, <i>Psalterz</i> , 1558.
<i>LudWieś</i>	<i>Ludycyje wieśne</i> , 1544.
<i>March¹</i>	Jan z Koszyczek, <i>Marchołt</i> , 1521.
<i>March¹Wiet</i>	Jan z Koszyczek, <i>Marchołt</i> , 1521, dedykacja H. Wietora.
<i>March³</i>	Jan z Koszyczek, <i>Marchołt</i> , 1539.
<i>Mącz</i>	J. Mączyński, <i>Lexicon</i> , 1564.
<i>MiechGlab</i>	M. Miechowita – A. Glaber, <i>Polskie wypisanie dwojej krainy...</i> , 1535.
<i>ModrzBaz</i>	A. Frycz Modrzewski – C. Bazylik, <i>O poprawie Rzeczypospolitej</i> , 1577.
<i>MurzHist</i>	S. Murzynowski, <i>Historyja żalosa ... o Franciszku Spierze</i> , 1551.
<i>MurzNT</i>	S. Murzynowski, <i>Testamentu Nowego część pierwsza</i> , 1551.
<i>MurzOrt</i>	S. Murzynowski, <i>Ortografija polska</i> , 1551.
<i>MWilkHist</i>	Mikołaj z Wilkowiecka, <i>Historyja o chwalebnyim zmartwychwstaniu</i> , ok. 1580.
<i>MycPrz</i>	P. Mycielski, <i>Przestroga</i> , 1573.
<i>Mymer¹</i>	F. Mymer, <i>Dictionarium</i> , 1528.
<i>Mymer²</i>	F. Mymer, <i>Dictionarium</i> , 1541.
<i>NiemObr</i>	J. Niemojewski, <i>Obrona</i> , 1583.
<i>Oczko</i>	W. Oczko, <i>Cieplice</i> , 1578.
<i>OpecŻyw</i>	B. Opec, <i>Żywot Pana Jezusa Krysta</i> , 1522.
<i>OpecŻywPrzedm</i>	B. Opec, <i>Żywot Pana Jezusa Krysta</i> , 1522, przedmowa anonimowego autora.
<i>OpecŻywSandP</i>	B. Opec, <i>Żywot Pana Jezusa Krysta</i> , 1522, przedmowa J. Sandeckiego.
<i>OpecŻywSandR</i>	B. Opec, <i>Żywot Pana Jezusa Krysta</i> , 1522, rejestr i czterowiersz J. Sandeckiego.
<i>OrzList</i>	S. Orzechowski, <i>Listy</i> , 1561.
<i>OrzQuin</i>	S. Orzechowski, <i>Quincunx</i> , 1564.
<i>OrzRozm</i>	S. Orzechowski, <i>Rozmowa ... około egzekucyjei</i> , 1563.
<i>PapPan</i>	B. Paprocki, <i>Panosza</i> , 1575.
<i>PapUp</i>	B. Paprocki, <i>Upominek albo przestroga</i> , 1587.
<i>PatKaz</i>	Jan z Szamotuł (Paterek), <i>Kazania, inc.: O poczęciu Maryjei Panny czystej; Poczyna się kazanie drugie o poczęciu przenaczystszej dziewice Panny Maryjei; O narodzeniu Maryjei Panny</i> , 1525.
<i>PaxLiz</i>	A. Paxillus, <i>Komedyja o Lizydzie</i> , 1597.
<i>PowodPr</i>	H. Powodowski, <i>Propozycyja z wyroków Pisma Św. zebrana</i> , 1595.
<i>PowUrb</i>	<i>Powieść o papieżu Urbanie</i> , 1514.
<i>PudłDydo</i>	M. Pudłowski, <i>Dydo</i> , 1600.
<i>PudłFr</i>	M. Pudłowski, <i>Fraszki</i> , 1586.
<i>RejAp</i>	M. Rej, <i>Apokalipsis</i> , 1565.
<i>RejFig</i>	M. Rej, <i>Figliki</i> , 1562.
<i>RejJóz</i>	M. Rej, <i>Żywot Józefa</i> , 1545.
<i>RejKup</i>	M. Rej, <i>Kupiec</i> , 1549.
<i>RejPos</i>	M. Rej, <i>Postylla</i> , 1566 (wyd. 3).

<i>RejPs</i>	M. Rej, <i>Psalterz</i> , 1541.
<i>RejRozm</i>	M. Rej, <i>Rozmowa lwa z kotem</i> , 1548-1551.
<i>RejWiz</i>	M. Rej, <i>Wizerunk</i> , 1560.
<i>RejZwierc</i>	M. Rej, <i>Zwierciadło</i> , 1568.
<i>ReszList</i>	S. Reszka, <i>Przestroga pastyrska</i> , 1585, list anonimowego autora.
<i>ReszPrz</i>	S. Reszka, <i>Przestroga pastyrska</i> , 1585.
<i>RybGęśli</i>	J. Rybiński, <i>Gęśli różnorymym księga I</i> , 1593.
<i>RybWit</i>	J. Rybiński, <i>Witanie</i> , 1600.
<i>SapEpit</i>	J. Sapieha, <i>Epithalamium na wesele ... Leona Sapiehy</i> , 1599.
<i>SarnStat</i>	S. Sarnicki, <i>Statuta</i> , 1594.
<i>SarnUzn</i>	S. Sarnicki, <i>O uznaniu Pana Boga ... kazanie</i> , 1564.
<i>SeklKat</i>	J. Seklucjan, <i>Catechismus</i> , 1547.
<i>SeklPieś</i>	J. Seklucjan, <i>Pieśni chrześcijańskie</i> , 1559.
<i>SeklWyzn</i>	J. Seklucjan, <i>Wyznanie wiary</i> , 1544.
<i>SkarJedn</i>	P. Skarga, <i>O jedności Kościoła bożego</i> , 1577.
<i>SkarKaz</i>	P. Skarga, <i>Kazania na niedziele i święta</i> , 1595.
<i>SkarKazSej</i>	P. Skarga, <i>Kazania sejmowe</i> , 1597.
<i>SkarŻyw</i>	P. Skarga, <i>Żywoty świętych</i> , 1579.
<i>Strum</i>	O. Strumieński, <i>O sprawie ... i rybieniu stawów</i> , 1573.
<i>StryjKron</i>	M. Strykowski, <i>Kronika polska</i> , 1582.
<i>StryjWjaz</i>	M. Strykowski, <i>Przesławnego wjazdu do Krakowa ... Henryka Walezyjusza ... opisanie</i> , 1574.
<i>SzarzRyt</i>	M. Sep Szarzyński, <i>Rytmy</i> , 1601.
<i>TarDuch</i>	<i>Tarcza duchowna</i> , 1533.
<i>WerGośc</i>	J. Wereszczyński, <i>Gościniec pewny niepomiernym moczygębom</i> , 1585.
<i>WerKaz</i>	J. Wereszczyński, <i>Kazanie przy przyjmowaniu świętości małżeństwa</i> , 1585.
<i>WierKróc</i>	<i>Wierszyki króciuchne</i> , 1573.
<i>WisznTr</i>	T. Wiszniowski, <i>Treny</i> , 1585.
<i>WróbŻółt</i>	W. Wróbel, <i>Żołtarz Dawidów</i> , 1539.
<i>WróbŻółtGlab</i>	W. Wróbel, <i>Żołtarz Dawidów</i> , 1539, przypis A. Glabera.
<i>WujJud</i>	J. Wujek, <i>Iudicium</i> , 1570.
<i>WujJudConf</i>	J. Wujek, <i>Iudicium</i> , 1570, <i>Konfessyja abo wyznanie wiary powszechnej kościołów krześcijańskich polskich</i> .
<i>WujNT</i>	J. Wujek, <i>Nowy Testament</i> , 1593.
<i>WysKaz</i>	S. Wysocki, <i>Kazanie na pogrzebie ... Jana Symeona Olelkowicza</i> , 1593.
<i>ZapKościer</i>	<i>Akta prawne miasta Kościerzyny</i> , 1579-1597.
<i>ZapMaz</i>	<i>Zapiski mazowieckie</i> , 1503-1594.
<i>ZapWar</i>	<i>Zapiski i rotys polskie</i> , 1501-1558.
<i>ZbylPrzyg</i>	P. Zbylitowski, <i>Przygana wymyślnym strojom białogłowskim</i> , 1600.

b) źródła niekanoniczne

<i>BielKron</i>	M. Bielski, <i>Kronika</i> , 1551; 1597.
<i>ErazmJęzyk</i>	Erazm z Rotterdamu, <i>Księgi, które zową Język</i> , Kraków 1542.

- GlosIII* *Glosy i drobne teksty polskie do 1550 roku z inkunabułów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, zebrał J. Wojtkowski, objaś. i indeks Z. Krążyńska, Poznań 1992.
- KsięgaSądIwk* *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581-1809*, oprac. S. Płaza, Wrocław 1969.
- KsięgaSądTrześ* *Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419-1606*, wyd. H. Polaczkówna, Lwów 1923.
- KsięgiSądŁąck* *Księgi sądowe wiejskie klucza łąckiego*, t. I, 1526-1739, oprac. A. Vetulani, Wrocław 1962.
- ProtokWoźnik* *Protokolarz miasta Woźnik*, oprac. L. Musioł, S. Rospond, Wrocław 1972.

Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku

a) źródła kanoniczne

- ArKochOrl* L. Ariosto, tłum. P. Kochanowski, *Orland szalony*, ok. 1620.
- ArPetrSEk* Arystoteles, tłum. S. Petrycy, *Ekonomiki Arystotelesowej...*, 1618.
- BeimJelMed* S. Beimler, tłum. J.J. Jelonek (Cervus), *Medyk domowy Samuela Beimlera nauczający domowemi i mało kosztującemi lekarstwami...*, 1749.
- BierSłow* J. Biernacki, *Najżyteczniejsze słowa polskie i niemieckie...*, 1753.
- BirkNiedz* F. Birkowski, *Kazania na niedziele i święta...*, 1623.
- BirkOboz* F. Birkowski, *Kazanie obozowe o Bogarodzicy...*, 1623.
- BłażSet* M. Błazewski, *Setnik przypowieści uciesznych*, [1608].
- BorzNaw* M. Borzymowski, *Morska nawigacja do Lubeka*, [1662].
- BotŁęczRel* J. Boter, [tłum. P. Łęczycki], *Relacje powszechne abo nowiny pospolite...*, 1609.
- BujnDr* M. Bujnowski, *Druga do domu*, 1688.
- CedrPam* J. Cedrowski, *Pamiętnik*, 1673-1682, wyd. XX w.
- ChmAteny* B. Chmielowski, *Nowe Ateny...*, t. I, 1745; t. II, 1746.
- ChrMod* W.S. Chrościński, *Projekt na mody francuskie*, wyd. XIX w.
- CorMorszACyd* P. Corneille, tłum. A. Morsztyn, *Cyd albo Roderyk komedia hiszpańska...*, 1752.
- DekrŻm* *Dekrety sądowe zamku żmudzkiego*, 1655.
- DębPrzew* W. Dębołęcki, *Pamiętniki o Lisowczykach czyli Przewagi Elearów polskich*, 1623.
- DębWyw* W. Dębołęcki, *Wywód jedynowłasnego państwa świata...*, 1633.
- DobrGram* M. Dobracki, *Gramatyka polska niemieckim językiem wyrażona*, 1669.
- DrZbiór* E. Drużbacka, *Zbiór rytmów duchownych...*, 1752.
- FrKon* A.M. Fredro, *Andrzeja Maksymiliana ... około porządku wojennego...*, 1675.
- GdDyszk* A. Gdacjusz, *Dyskurs o pańskim i szlacheckim albo rycerskim stanie...*, 1679.
- GdPij* A. Gdacjusz, *Dyskurs o pijaństwie...*, 1661.
- GdPrzyd* A. Gdacjusz, *Appendiks czyli Przydatek do Dyskursu o pańskim...*, 1680.
- GostSpos* W. Gostkowski, *Sposób jakim góry złote...*, 1622.
- GrochWiersze* S. Grochowski, *Poezje t. I, Wiersze i inne pisma...*, 1607, wyd. XIX w.
- HistŚw* *Historie świeże...*, XVII/XVIII w.

<i>InwKal</i>	<i>Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego</i> , XVI – poł. XVIII w., wyd. XX w.
<i>InwPuck</i>	<i>Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.</i> , XVII w., wyd. XX w.
<i>JablSkr</i>	J.S. Jabłonowski, <i>Skrupuł bez skrupułu w Polszcze albo...</i> , 1730.
<i>KalCuda</i>	A. Kalnofojski, <i>Teratourgema lubo cuda...</i> , 1638.
<i>KelGram</i>	J.T. Keller, <i>Nowa królewska polska i niemiecka gramatyka...</i> , 1699.
<i>KnAd</i>	G. Knapski, <i>Thesauri polono-latino-graeci...</i> , 1632.
<i>KnTh</i>	G. Knapski, <i>Thesaurus polono-latino-graecus...</i> , 1643.
<i>KochProżn</i>	W. Kochowski, <i>Nieprożnojące prożnowanie...</i> , 1674.
<i>KomDziej</i>	A. Kamoniecki, <i>Dziejopis żywiecki</i> , 1. poł. XVIII w.
<i>KonSRoz</i>	[S. Konarski], <i>Rozmowa pewnego ziemianina...</i> , 1733.
<i>KusWeg</i>	M. Kuschius, <i>Wegweiser zur polnischen...</i> , [1646].
<i>LeszczGłos</i>	S. Leszczyński, <i>Głos wolny wolność ubezpieczający</i> , 1733.
<i>LubJMan</i>	J.S. Lubomirski, <i>Jawnej niewinności...</i> , 1666.
<i>MalKlucz</i>	B.K. Malicki, <i>Klucz do języka francuskiego...</i> , 1700.
<i>MasDiar</i>	S. Maskiewicz, <i>Diariusz</i> , 1625-1640.
<i>MijInter</i>	J. Mijakowski, <i>Interregnum albo sieroctwo...</i> , 1632.
<i>MikSil</i>	J. Mikuć, <i>Silva rerum</i> , 1733.
<i>MłodzKaz</i>	T. Młodzianowski, <i>Kazania i homilie...</i> , 1681.
<i>MorPar</i>	H. Morochowski, <i>Paregoria albo utulenie...</i> , 1612.
<i>MorszAUTw</i>	J.A. Morsztyn, <i>Utwory zebrane</i> , 1637-1661.
<i>NaukaBud</i>	<i>Krótką nauka budownicza</i> , 1659.
<i>NiemPam</i>	S. Niemojewski, <i>Pamiętniki</i> , 1606-1608, wyd. XIX w.
<i>OblJG</i>	<i>Obleżenie Jasnej Góry Częstochowskiej</i> , 2. poł. XVII w.
<i>OkolNiebo</i>	Sz. Okolski, <i>Niebo ziemskie aniołów...</i> , 1644.
<i>OpalKL</i>	K. Opaliński, <i>Listy do brata Łukasza</i> , 1641-1653.
<i>OpalKSat</i>	K. Opaliński, <i>Satyry albo przestrogi...</i> , 1. poł. XVII w.
<i>OpalLRoz</i>	Ł. Opaliński, <i>Rozmowa plebana z ziemianinem albo...</i> , 1641.
<i>OpisKról</i>	<i>Opis królewszczyzn w woj. chełmińskim, pomorskim i malborskim</i> , 1644.
<i>OssŻyw</i>	J. Ossoliński, <i>Żywot Jerzego Ossolińskiego</i> , po 1620.
<i>OstDanSwada</i>	J. Ostrowski-Danejkwicz, <i>Swada polska i łacińska albo...</i> , t. I, 1745.
<i>OstrMyśl</i>	J. Ostroróg, <i>Myślistwo z ogary</i> , 1618, wyd. XIX w.
<i>OstrNauka</i>	J. Ostroróg, <i>Nauka koło pasiek pana...</i> , 1614.
<i>OtwEDzieje</i>	E. Otwinowski, <i>Dzieje Polski...</i> , 1696-1728.
<i>OwOtwWPrzem</i>	P.N. Ovidius, tłum. W. Otwinowski, <i>Księgi ... Przemian...</i> , 1638.
<i>PasPam</i>	J.Ch. Pasek, <i>Pamiętniki</i> , 1656-1688, kopia XVIII w.
<i>PetrSInstr</i>	S. Petrycy, <i>Instrukcja abo nauka...</i> , 1613.
<i>PiasRel</i>	A. Piaseczyński, <i>Relacja poselstwa moskiewskiego</i> , 1635, XVII w.
<i>PoczOdlPam</i>	J. Poczobut-Odlanicki, <i>Pamiętnik</i> , 1640-1684, XVII w.
<i>PotFr</i>	W. Potocki, <i>Ogród fraszek</i> , wyd. XX w.
<i>PotPocz</i>	W. Potocki, <i>Poczet herbów szlachty...</i> , 1696.
<i>PotPer</i>	W. Potocki, <i>Periody na śmierć syna Stefana</i> , 2. poł. XVII w.
<i>PotPrzyp</i>	W. Potocki, <i>Zebranie przypowieści</i> , po 1669.
<i>PotSyl</i>	W. Potocki, <i>Syloret albo prawdziwy abrys...</i> , XVIII w.
<i>PotWoj</i>	W. Potocki, <i>Wojna chocimska</i> , 1670.
<i>PromMed</i>	<i>Promptuarium ... to jest krótkie opisanie ... męskich i dziecinnych chorób...</i> , 1716.

<i>PruszczKlejn</i>	P. Pruszcz, <i>Klejnoty stołecznego miasta Krakowa abo...</i> , 1650.
<i>RadziejL</i>	M. Radziejowski, <i>Listy</i> , 2. poł. XVII w.
<i>RegZł</i>	<i>Regestr złoczyńców grodu sanockiego</i> , 1554-1638.
<i>RożOff</i>	W. Roździeński, <i>Officina ferraria abo...</i> , 1612.
<i>RysProv</i>	S. Rysiński, <i>Proverbium polonicorum...</i> , 1618.
<i>RzewL</i>	W. Rzewuski, <i>Listy (kopie)</i> , 2. poł. XVII w.
<i>SapADiar</i>	A. Sapieha, <i>Diariusz</i> , 1730-1733, XVIII w.
<i>SobL</i>	J. Sobieski, <i>Listy do Marysieńki</i> , 2. poł. XVII w., wyd. XX w.
<i>SolArch</i>	S. Solski, <i>Architekt polski...</i> , 1690.
<i>SolGeom</i>	S. Solski, <i>Geometra polski...</i> , cz. I, 1683; cz. II, 1684; cz. III, 1686.
<i>SyklCiep</i>	E. Sykstus, <i>O cieplicach we Skle ksiąg troje...</i> , 1617.
<i>SyrZiel</i>	Sz. Syreniusz, <i>Zielnik...</i> , 1613.
<i>SzYrDict</i>	K. Szyrwid, <i>Dictionarium trium linguarum...</i> , 1642.
<i>ŚleszDow</i>	S. Śleszkowski, <i>Jasne dowody o doktorach żydowskich...</i> , 1649.
<i>T</i>	M.A. Trotz, <i>Nowy dykcjonarz...</i> , t. III, 1764.
<i>TrepLib</i>	J. Nekanda Trepka, <i>Księga chamów...</i> , ok. 1624.
<i>TwDaf</i>	S. Twardowski, <i>Dafnis w drzewo bobkowe przemieniła się</i> , 1661, wyd. XX w.
<i>TwLeg</i>	S. Twardowski, <i>Przeważna legacyja...</i> , [1633].
<i>TwPas</i>	S. Twardowski, <i>Nadobna Paskwalina...</i> , 1701.
<i>TylkRoz</i>	W. Tylkowski, <i>Uczone rozmowy...</i> , 1692.
<i>TylkStrom</i>	W. Tylkowski, <i>Stromata albo rozmowy stołowe...</i> , 1691.
<i>UffDekArch</i>	D. Uffano, tłum. J. Dekan, <i>Archelia...</i> , 1643.
<i>VorLetSkarb</i>	M. Vorbeck-Lettow, <i>Skarbnica pamięci</i> , 1644-1660.
<i>WargRzym</i>	A. Wargocki, <i>O Rzymie pogańskim...</i> , 1610.
<i>WielUst</i>	A. Wielopolska, <i>Ustawa dla majątności suskiej</i> , 1696, wyd. XX w.
<i>WisCzar</i>	[D. Wisner], <i>Czarownica powołana albo...</i> , 1680.
<i>WłośćRoz</i>	<i>Włościańskie rozporządzenie ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w.</i> , wyd. XX w.
<i>ZimSRoks</i>	Sz. Zimorowicz, <i>Roksolanki</i> , 1654, wyd. XX w.
<i>ZłJarz</i>	<i>Złote jarzmo małżeńskie</i> , XVII w.
<i>ŻółkPocz</i>	S. Żółkiewski, <i>Początek i progres wojny moskiewskiej</i> , 1611, XVIII w.

b) źródła niekanoniczne

<i>HackPraw</i>	J.J. Hackenberg, <i>Prawdziwa Jedzina</i> , 1761, za: J. Wronicz, <i>Słownictwo pisarzy cieszyńskich XVIII wieku</i> , Kraków 1992.
<i>KsSądWiej</i>	<i>Księgi sądowe wiejskie</i> , oprac. B. Ulanowski, t. I, Kraków 1921.
<i>KsŻyw</i>	<i>Księga sądowa państwa żywieckiego 1681-1773</i> , oprac. i wyd. M. Karaś, L. Łysiak, Kraków 1978.

BIBLIOGRAFIA

Baza źródłowa:

- Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, red. K. Siekierska et al., t. I, z. 1-5 (*Aspergesm – Ażust, suplement, indeks*), Kraków 1999-2004;
- *Zeszyt próbny*, oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków 1996;
  - strona internetowa zmodyfikowanego *Słownika*:
<http://sxvii.pl/index.php?strona=znajdz>;
  - materiały słownikowe jeszcze nieopracowane (kartoteka i indeksy).
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa et al., t. I-XXXV (*Q – Rowny*), Wrocław-Warszawa 1966-2011,
<http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781&tab=3>;
- *Słownik polszczyzny XVI wieku. Zeszyt próbny*, red. M.R. Mayenowa et al., Wrocław 1956, s. VI.
  - strona internetowa *Słownika* uwzględniająca materiały pomocnicze:
<http://www.spxvi.edu.pl/spxvi/>.
  - materiały słownikowe jeszcze nieopracowane (kartoteka i indeksy).
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I-XI, Warszawa-Kraków 1953-2002.

Encyklopedie i słowniki:

- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911.
- Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I-V, Kraków 1952-1982.
- Słownik biograficzny Leszna*, red. B. Głowinkowska, A. Konior, Leszno 2004.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. I-XV, Warszawa 1986-1987.
- Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy*, oprac. i wydał B. Erzepki na podst. rękopisu z 1532 r., 1900, cz. 2 (dokończenie),
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=118645&from=FBC>.

Słownik języka Jana Chryzostoma Paska, red. H. Koneczna, t. I-II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1973.

Słownik pracowników książki polskiej, red. I. Treichel, Warszawa 1972.

Słownik terminów literackich, red. J. Sławiński, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002.

Wyrazy polskie w słowniku polsko-łacińskim Jana Mączyńskiego, oprac. W. Kuraszkiewicz, t. I-II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1963.

Literatura przedmiotu:

Baudouin de Courtenay J., *O drevnepolskom jazyke do XIV-go stoletija*, w: idem, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1976, s. 23-216.

Baudouin de Courtenay J., *Wskazówki dla zapisujących materiały gwarowe na obszarze językowym polskim*, w: idem, *O języku polskim*, wybór, red. J. Basara, M. Szymczak, Warszawa 1984, s. 335-360.

Bajerowa I., *Badanie języka osobniczego jako metodologiczny problem historii języka ogólnego*, w: *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 7-14.

Bajerowa I., *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzycznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 69-81.

Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Warszawa 1964.

Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I. *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; t. II. *Fleksja*, Katowice 1992; t. III. *Składnia, synteza*, Katowice 2000.

Bajerowa I., *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, w: *Studia historycznojęzyczne*, t. III, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 9-14.

Bajerowa I., *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, 1969, s. 81-103.

Bajerowa I., *Znaczenie wariacji w ewolucji języka ogólnego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XL, 1986, s. 19-23.

Bargieł M., *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.

- Białoskórska M., *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczowników i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucala, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 29-42.
- Białoskórska M., *Postrzeżenie zróżnicowania regionalnego polszczyzny do końca XVIII wieku*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 121-132.
- Bobrowski I., *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków 1998.
- Borawski S., *O potrzebach historii języka polskiego*, II. *Czas powstania polskiego języka literackiego*, „Poradnik Językowy” 1982, z. 6, s. 368-386.
- Borecki M., *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku (na przykładzie oboczności typu pirwszy || pierwszy)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974.
- Brajerski T., *Polskie gwarowe ino; W sprawie polskiego ino*, w: idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 88-91; 118-120.
- Brajerski T., *Zaimek wszystek i jego oboczności w wiekach XIV-XVI*, w: idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 215-235.
- Breza E., *Język inwentarzy wsi Szczytno, Dąbrowa i Szonowo w dawnym pow. człuchowskim z XVIII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, t. VI, red. K. Handke, Warszawa 1994, s. 91-112.
- Brückner A., *Powstanie i rozwój języka literackiego*, w: *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 73-106.
- Brückner A., *Problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, „Pamiętnik Literacki” XXV, 1928, s. 1-4.
- Brückner A., *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, seria II, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU XLIX, 1911.
- Brückner A., *Z przeszłości gwar polskich*, w: idem: *Początki i rozwój języka polskiego*, wybór, red. M. Karaś, s. 459-484.
- Buczek K., *O regionach historycznych*, „Małopolskie Studia Historyczne” VI, z. 3/4, 1964, s. 143-155.
- Buttler D., Iglíkowska T., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Polskie terminy z zakresu leksykologii i leksykografii*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XX, 1961, s. 147-162.

- Cybulski M., *Norma języka literackiego wobec rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992, s. 17-27.
- Cybulski M., *Regionalizmy leksykalne i inne rzadkie wyrazy w księgach miejskich Sandomierza z XVI-XVII wieku*, w: *Polshczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 193-200.
- Danysz A., *Odrębności słownikarskie kulturalnego języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do kulturalnego języka w Galicji*, „*Język Polski*” II, 1914, s. 243-261.
- Dejna K., *Dialekty polskie*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993.
- Dmochowski F.S., *Nauka prozy, poezji oraz zarys piśmiennictwa polskiego*, cz. III, *Zarys piśmiennictwa polskiego*, Warszawa 1865.
- Dobrzycki S., *Kultura języka w wieku XVI*, „*Ruch Literacki*” VI, 1931, s. 289-296.
- Doroszewski W., *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby*, Warszawa 1934.
- Doroszewski W., *O statystyczne przedstawienie izoglos*, w: idem, *Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa 1962, s. 380-392.
- Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, red. A. Kawecka-Gryczowa et al., t. I-IV, Wrocław-Warszawa-Kraków 1959-2001.
- Dunaj B., *Frekwencja w interpretacji zmian językowych*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” XLI, 1988, s. 83-89.
- Dunaj B., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „*Język Polski*” LX, 1980, s. 245-254.
- Dunaj B., Mycawka M., *Regionalizmy leksykalne w badaniach polszczyzny miejskiej*, w: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz 2006, s. 64-76.
- Florczak Z., *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa (z mapami)*, Wrocław 1967.
- Glosy i drobne teksty polskie do 1550 roku z inkunabułów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, zebrał J. Wojtkowski, objaś. i indeks Z. Krażyńska, Poznań 1992.
- Górski K., Kuraszkiewicz W., *Wstęp*, w: G.P. z Brzezina, *O różnicach teraźniejszych*, oprac. K. Górski, W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1954.

- Hammerl R., Sambor J., *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990.
- Handke K., *O regionalizmie frekwencyjnym*, „Studia Polonistyczne” XIV-XV, 1986-87, s. 71-76.
- Handke K., *Perspektywa paraleli, czyli sposób badania zjawisk językowych*, w: *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*, red. H. Popowska-Taborska, Wrocław 1989, s. 7-17.
- Handke K., *Pojęcie „region” a symbolika „środka”*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 105-120.
- Handke K., *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań; Poglądy na polszczyznę regionalną w literaturze językoznawczej (aneks)*, w: *Polszczyzna regionalna Pomorza*, red. K. Handke, t. I, Wejherowo 1986, s. 7-20; 117-147.
- Handke K., *Regionalizmy w korespondencji Elizy Orzeszkowej*, w: *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Wrocław 1986, s. 105-117.
- Hernas Cz., *Barok*, Warszawa 2006.
- Hrabec S., *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII w.*, Toruń 1949.
- Hrabec S., Peplowski F., *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w słowniku Lindego*, Warszawa 1963.
- Gruchmanowa M., *Nieco historii*, w: M. Gruchmanowa, M. Witaszek-Samborska, M. Żak-Święcicka, *Mowa mieszkańców Poznania*, Poznań 1986, s. 13-20.
- Jankowiak L.A., *Derywaty od leksemów pochodzenia prasłowiańskiego w polszczyźnie ogólnej w świetle statystyki*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. V, red. Z. Krażyńska, Z. Zagórski, Poznań 1999, s. 33-47.
- Karaś M., *Z historii badań nad słownictwem gwarowym*, „Język Polski” XLI, 1961, s. 161-180.
- Karasiowa A., *Oboczność in(n)y || inszy w historii języka polskiego*, w: *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1978, s. 279-297.
- Kalina A., *Historia języka polskiego*, t. I, Lwów 1883.
- Karpluk M., *Erazm w Polsce. „Lingua” w anonimowym przekładzie z 1542 roku*, Staropolska on-line,

<http://staropolska.pl/renesans/opracowania/Lingua.html>.

- Karpluk M., *Regionalizmy w języku Jana Cervusa z Tucholi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971.
- Karpluk M., *Stan badań nad polszczyzną kresową XVI w.*, w: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IV, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 7-30.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 2002.
- Klemensiewicz Z., *Zagadnienia i założenia historii języka polskiego*, w: idem, *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, Warszawa 1982, s. 639-697.
- Kleszczowa K., Referat wygłoszony na LXVIII Zjeździe Polskiego Towarzystwa Językoznawczego w 2010 roku we Wrocławiu, maszynopis (w druku).
- Kość J., *Kazimierza Nitscha i Witolda Taszyckiego koncepcje rekonstrukcji historycznodialektalnej*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, t. IV, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin 2003, s. 267-284.
- Kość J., *Księgi miejskie jako źródło do historii odmian polszczyzny*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992, s. 39-48.
- Kość J., *Regionalizmy leksykalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny z XVII i XVIII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 213-222.
- Kość J., *Słownictwo kresowe w aktach dawnych ziemi chełmskiej i bełskiej*, w: *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VII, red. J. Rieger, Wrocław-Warszawa-Kraków 1994, s. 213-219.
- Kość J., *Studia diachroniczne nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego*, w: *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 291-338.
- Kość J., *Teksty ze sfery urzędowej w geolingwistyce diachronicznej*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. XIII, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 2004, s. 35-44.
- Kowalska A., *Badania diachroniczne nad regionalnymi odmianami polszczyzny. Postulaty i uwagi metodologiczne*, w: eadem, *Z historii polszczyzny ogólnej i regionalnej*, Katowice 2002, s. 101-107.

- Kowalska A., *Główne kierunki badań diachronicznych nad regionalnymi odmianami polszczyzny*, w: *Prace językoznawcze*, t. 24. *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Grybosiova, A. Kowalska, Katowice 1996, s. 9-16.
- Kowalska A., *Polszczyzna górnośląska w funkcji języka urzędowego w XVI i XVII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 143-151.
- Kowalska A., *Stan i potrzeby w zakresie historycznych badań nad polszczyzną regionalną*, „*Język Polski*” LXX, 1990, s. 25-32.
- Kowalska A., *Wariancja językowa w drukach brzeskich z lat 1715-1736*, w: *Prace językoznawcze*, t. 12. *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, Katowice 1985, s. 143-159.
- Krażyńska Z., *Staropolskie konstrukcje z przyimkami*, cz. 1, Poznań 2000, s. 181-273.
- Kryński A.A., *Wstęp*, w: idem, *Gramatyka języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1907, s. 1-9.
- Książek-Bryłowa W., *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „*Rozprawy Komisji Językowej*” XXXII, 1986, s. 139-143.
- Książek-Bryłowa W., *Warianty fleksyjne w historii języka polskiego*, w: T. Skubalanka, W. Książek-Bryłowa, *Wariantywność polskiej fleksji*, Wrocław 1992, s. 171-177.
- Książek-Bryłowa W., *Warianty w systemie a warianty w idiolekcie*, w: *Prace językoznawcze*, t. 24. *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Grybosiova, A. Kowalska, Katowice 1996, s. 18-25.
- Książek-Bryłowa W., *Wariantywność a częstotliwość form fleksyjnych*, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*” XLI, 1988, s. 121-126.
- Księga sądowa państwa żywieckiego 1681-1773*, oprac. i wyd. M. Karaś, L. Łysiak, Kraków 1978.
- Księga sądowa wsi Iwkowej 1581-1809*, oprac. S. Płaza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969.
- Księgi sądowe wiejskie*, oprac. B. Ulanowski, t. I, Kraków 1921.
- Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, t. I, 1526-1739, t. II, 1744-1811, oprac. A. Vetulani, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962, 1963.

- Kucała M., *Glosa do wyjaśnień postaci przyimka ku*, *Prace językoznawcze*, t. 26. *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, O. Wolińska, Katowice 2001, s. 136-140.
- Kucała M., *Oboczne postaci i formy wyrazów w utworach Jana Kochanowskiego*, w: idem, *Polszczyzna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Kraków 2000, s. 59-65.
- Kucała M., *Parę uwag o formie przyimka ku*, w: idem, *Polszczyzna dawna i współczesna. Studia i szkice*, Kraków 2000, s. 31-40.
- Kucała M., *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (recenzja), „*Język Polski*” LXXX, 2000, s. 277-282.
- Kuraszkiewicz W., *Częstotliwość wyrazów w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza i w „Wizerunku” Mikołaja Reja*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 694-714.
- Kuraszkiewicz W., *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 715-729.
- Kuraszkiewicz W., *Piotr Statorius-Stojeński o polskim języku literackim („Polonicae grammatices institutio”, 1568 r.)*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 384-408.
- Kuraszkiewicz W., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 42-50.
- Kuraszkiewicz W., *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 51-128.
- Kuraszkiewicz W., *Pomorsko-mazowiecki liczebnik siet(e)m*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 315-321.
- Kuraszkiewicz W., *Regionalizmy w Leksykonie Jana Mączyńskiego*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 365-383.

- Kuraszkiewicz W., *Sposób opracowania indeksów wyrazowych*, w: *Z badań nad literaturą staropolską. Program i postulaty*, Wrocław 1952, s. 88-90.
- Kuraszkiewicz W., *Spójnik eże obok eż na Mazowszu w XV wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 322-328.
- Kuraszkiewicz W., *Statystyczne badanie słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 679-693.
- Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego. Wybrane tezy i materiały*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 129-179.
- Kuraszkiewicz W., *Zapiski i rotys polskie w księgach sądowych warszawskich XV-XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 558-564.
- Kuraszkiewicz W., *Z różnic języka potocznego i literackiego w XVI wieku*, w: idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa-Poznań 1986, s. 329-364.
- Kuraszkiewicz W., Łukaszewicz J., *Ilość różnych wyrazów w zależności od długości tekstu*, „Pamiętnik Literacki” XLII, 1951, s. 168-182.
- Kuryłowicz B., *Uwagi o urzędowej polszczyźnie szesnastowiecznego Podlasia*, w: *Język polski. Historia. Współczesność*, t. VI, red. W. Książek-Bryłowa, M. Nowak, Lublin 2007, s. 339-346.
- Kuryłowicz J., *Synonimika i kontekst w zeszycie próbnym „Słownika polszczyzny XVI wieku”*, w: idem, *Studia językoznawcze*, Warszawa 1987, s. 500-505.
- Kurzowa Z., *Słownictwo i frazeologia polszczyzny południowokresowej*, w: eadem, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków 2006, s. 96-293.
- Lehr-Spławiński T., *Jeszcze o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „Język Polski” XXXVII, 1957, s. 1-19.
- Lehr-Spławiński T., *Problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 18-29.
- Lehr-Spławiński T., *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego*, w: idem,

- Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego*, Lwów-Warszawa 1938, s. 64-90.
- Lehr-Spławiński T., *Z rozważań o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 337-363.
- Lewaszkiwicz T., *O potrzebie nowego spojrzenia na genezę polskiego języka literackiego (z uwzględnieniem tła ogólnoeuropejskiego)*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucala, Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 213-220.
- Lisowski T., *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantowości i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999.
- Lisowski T., *Sola scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym: ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010.
- Luto-Kamińska A., *Polska wersja przekładowa „Ex P. Terentii comediis Latinissimae colloquiorum formulae...” Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2010.
- Łoś J., *Gwara opoczyńska*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego AU” XI, s. 147-190.
- Łoś J., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Język Polski” III, 1916, s. 113-119.
- Łoś J., *Porównanie fonetycznych właściwości kilku gwar polskich*, Kraków 1885.
- Mańczak W., *Onomastyczne przyczynki do zagadnienia genezy polskiego języka literackiego*, „Onomastica” VI, 1960, s. 49-79.
- Mańczak W., *Najważniejsze uwarunkowanie rozwoju językowego: frekwencja*, w: *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*, red. E. Wrocławska, Warszawa 1994, s. 87-93.
- Matuszczyk B., *Archaizmy leksykalne w „Słowniku języka polskiego” S.B. Lindego w świetle geografii wyrazowej*, w: *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, red. Cz. Łapicz, Toruń 1994, s. 75-82.
- Matuszczyk B., *W sprawie regionalizmów i dialektyzmów wielkopolskich w Słowniku Samuela Bogumiła Lindego*, w: *Ad perpetuam rei memoriam*, red. J. Migdał, Poznań 2005, s. 265-274.

- Mayenowa M.R., *Problemy i stanowiska w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 453-471.
- Michalska P., *Ewolucja pojęć „dialektyzm” i „regionalizm” na podstawie definicji w encyklopediach i słownikach języka polskiego* (w druku).
- Michalska P., *O możliwości zastosowania przekrojów synchronicznych w badaniach nad zróżnicowaniem regionalnym dawnej leksyki*, „Kwartalnik Językoznawczy” (1)/1, 2010, s. 51-55; <http://www.kwartjez.amu.edu.pl/welcome.html>.
- Michalska P., *Regionalizm frekwencyjny w badaniach historycznojęzykowych (część 1. Zarys problematyki badawczej)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” XVI (XXXVI), 2010, s. 163-172.
- Michalska P., „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” w badaniach nad regionalnym zróżnicowaniem polszczyzny w zakresie leksyki, w: *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków 2011, s. 271-278.
- Migdał J., *O języku Andrzeja Glabera z Kobylina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorenesansowej*, Poznań 1999.
- Migdał J., Walczak B., *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego (cz. II)*, w: „*Studia Językoznawcze. Synchroniczne i Diachroniczne Aspekty Badań Polszczyzny*” II, 2003, s. 209-217.
- Milewski T., *Genealogia społeczna polskiego języka literackiego*, „*Wiedza i Życie*” XIX, 1950, s. 261-267.
- Milewski T., *Kilka uwag o powstaniu polskiego języka literackiego*, „*Poradnik Językowy*” 1952, z. 7, s. 17-25.
- Milewski T., *Nowe prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 60-81.
- Miodunka W., *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1989.
- Moroń B., *Uwagi nad pochodzeniem geminaty spółgłoskowej w zaimku „inny”*, „*Slavia Occidentalis*” X, 1931, s. 118-123.
- Moszyńska D., *O słownictwie staropolskim nieobecny w „Słowniku polszczyzny XVI wieku”*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucala,

- Z. Krążyńska, Kraków 1994, s. 23-27.
- Moszyńska D., *Słowacki słownik historyczny a słowniki: staropolski i polszczyzny XVI wieku*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Filologia polska. Prace językoznawcze” IV, 1976, s. 115-121.
- Motyłski T., Z „prehistorii” dociekań nad pochodzenie polskiego języka literackiego, „Poradnik Językowy” 1955, z. 8, s. 304-306.
- Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419-1609*, oprac. H. Polaczkówna, Lwów 1923.
- Nieminen E., *Beiträge zur historischen Dialektologie der polnischen Sprache*, „Lud Słowiański” II A, 1931, s. 1-32.
- Nitsch K., *Co to jest dialektologia historyczna?*, w: idem, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV, *Pisma dialektologiczne*, Wrocław-Kraków 1958, s. 253-254.
- Nitsch K., *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI w.*, „Język Polski” XXXIII, 1953, s. 225-244.
- Nitsch K., *Dialekty języka polskiego*, w: *Język polski i jego historia. Z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, cz. II, Kraków 1915, s. 238-343.
- Nitsch K., „*Inny*” i jego odmiany, „Język Polski” XXI, 1936, s. 71-75.
- Nitsch K., *Mowa ludu polskiego*, Kraków 1911.
- Nitsch K., *Odrębności słownikowe Poznania*, Krakowa, Warszawy, „Język Polski” II, 1914, s. 261-270.
- Nitsch K., *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” I, 1913, s. 33-38; 79-83; 172-179; 193-199; 281-287.
- Nitsch K., *Piękny*, w: idem, *Świat mowy polskiej*, Warszawa 1994, s. 344-350.
- Nitsch K., *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 7-17.
- Nitsch K., *Próba ugrupowania gwar polskich*, w: *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU*, Kraków 1910, XLVI, s. 336-365.
- Nitsch K., *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków 1948.
- Nowik K., *O języku Olbrychta Strumieńskiego*, w: *Studia historycznojęzykowe i dialektologiczne*, red. M. Kucała, J. Reichan, Kraków 1992, s. 55-65.
- Obrębska A., *Tajemnicze s we wszystkim*, „Język Polski” XVII, 1932, s. 115-120.

- Obrębska-Jabłońska A., *Stryj, wuj, swak w dialektach i historii języka polskiego*, Kraków 1929.
- Osiewicz M., *Wariantywność leksemów w zakresie nieseryjnych zmian fonetycznych w listach polskich z pierwszej połowy XVI wieku*, Poznań 2007.
- Osiewicz M., *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Ksiąg o gospodarstwie” z 1549 roku*, maszynopis (w druku).
- Osiewicz M., Piotrowska A.K., „*Słownik polszczyzny XVI wieku*” jako podstawa materiałowa badań nad regionalnym zróżnicowaniem słownictwa, w: *Leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rychter, Gorzów Wielkopolski 2007, s. 63-73.
- Paluszkiewicz M., *Przyczynki do słownictwa wielkopolskiego*, „*Język Polski*” XXXV, 1955, s. 76-78.
- Pelcowa H., *Regionalizmy czy dialektyzmy – o zjawiskach językowych wspólnych miejskiej polszczyźnie mówionej i gwarom ludowym*, w: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Świąćicka, Bydgoszcz 2006, s. 87-103.
- Pelcowa H., *Regionalizmy leksykalne kalendarzy zamojskich z XVIII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 183-191.
- Petr J., *Zaimek każdy w historii i dialektach języka polskiego*, Monografie Polskich Cech Gwarowych 2, Wrocław 1957.
- Pihan A., *Leksykalne wpływy wschodniosłowiańskie w języku „Dziesięćrocznej powieści” Andrzeja Rymszy (1585 r.)*, „*Studia Polonistyczne*” VI, 1978, s. 99-109.
- Pihan A., *Z dziejów kształtowania się norm polszczyzny literackiej XVII wieku w zakresie leksyki*, w: *Procesy rozwojowe w językach słowiańskich*, red. J. Zieniukowa, Warszawa 1992, s. 125-136.
- Pihan-Kijasowa A., *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań 1999.
- Pihan-Kijasowa A., *Literacka polszczyzna wielkopolska XVII wieku a język Samuela ze Skrzypny Twardowskiego*, w: *Wielkopolski Maro. Samuel ze*

- Skrzypny Twardowski i jego dzieło w wielkiej i małej Ojczyźnie*, red. K. Meller, J. Kowalski, Poznań 2003, s. 47-57.
- Piotrowicz A., *Typy regionalizmów leksykalnych*, Poznań 1991.
- Piotrowicz A., *Wielkopolskie słownictwo regionalne w prozie współczesnych pisarzy poznańskich. Rzeczownik*, Poznań 1991.
- Piotrowska-Wojaczyk A., *Regionalizmy leksykalne w słownikach doby nowopolskiej*, Poznań 2011.
- Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, red. D. Ostaszewska, Katowice 2002.
- Popowska-Taborska H., *Dialektyzmy w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy*, w: *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa-Poznań 1979, s. 37-40.
- Popowska-Taborska H., *Leksykalne dialektyzmy wielkopolskie w świetle współczesnego polskiego języka literackiego*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” VIII, 1969, s. 55-66.
- Popowska-Taborska, *Z badań nad dawnymi i obecnymi zasięgami terenowymi wyrazów*, „*Język Polski*” XLII, 1962, s. 280-286.
- Prejs M., *Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej*, Warszawa 2009.
- Protokolarz miasta Woźnik*, oprac. L. Musioł, S. Rospond, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972.
- Puzynina J., „*Thesaurus*” *Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.
- Rospond S., *Problem genezy polskiego języka literackiego. Uwagi polemiczne do artykułów T. Milewskiego i W. Taszyckiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 117-177.
- Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.
- Rudnicki M., *Najnowsze prace o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, „*Przegląd Zachodni*” 1955, r. 11, t. I, nr 1-4, s. 209-232.
- Rudnicki M., *O pochodzeniu polskiego języka państwowego (literackiego) i odchyleniach w zakresie spółgłosek przedniojęzykowych (t. zw. mazurowanie, kaszubienie, sziadzenie, siadzenie, cekanie)*, Sprawozdania

- Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I i II kwartał, 1949, s. 12-38.
- Rudnicki M., *W sprawie pochodzenia polskiego języka literackiego (Pokłosie dyskusji)*, „Poradnik Językowy” 1952, z. 5-6, s. 1-12; 1-8.
- Rudnicki M., *Wyjaśnienia dyskusyjne w sprawie pochodzenia polskiego języka literackiego*, „Poradnik Językowy” 1953, z. 2, s. 26-33.
- Rzepka W.R., *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI-XVII wieku*, Poznań 1985.
- Rzepka W.R., *Dopełniacz w funkcji biernika męskich form osobowych w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975.
- Rzepka W.R., Walczak B., *Jak dopełnić znany nam obecnie zasób leksykalny staropolszczyzny?*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. I, red. M. Kucala, Z. Krażyńska, Kraków 1994, s. 7-13.
- Rzepka W.R., *Odrębność regionalna polszczyzny literackiej w Wielkopolsce w XVI-XVII wieku*, w: *Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, red. M. Basaj, Z. Zagórski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 275-282.
- Rzepka W.R., *Rodowód polszczyzny Wielkopolan*, w: *Słownik gwary miejskiej Poznania*, red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, Warszawa-Poznań 1997, s. 7-19.
- Rzepka W.R., *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, w: *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa 1993, s. 133-150.
- Sambor J., *Lingwistyka kwantytatywna – stan badań i perspektywy rozwoju*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 47-65.
- Sambor J., *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972.
- Seklucjan J., *Wybór pism*, oprac., wstęp S. Rospond, Olsztyn 1979.
- Siekierska K., *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.
- Siekierska K., *Miejsce zabytków z poszczególnych regionów w materiałach do „Słownika XVII i pierwszej połowy XVIII wieku”*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław 1984, s. 91-100.

- Sierociuk J., *Regionalizmy tekstów prawniczych XVII wieku*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 83-90.
- Siuciak M., *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice 2008.
- Skubalanka T., *Fleksja polskich rzeczowników homonimicznych*, „Z polskich studiów slawistycznych” V, 1978, s. 193-198.
- Stieber Z., *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 102-116.
- Stieber Z., *O typach polszczyzny regionalnej w XVII wieku*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 267-272.
- Stieber Z., *Polskie trzymać*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 391-392.
- Stieber Z., *Południe i połędnie*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 387-389.
- Stieber Z., *Problem pochodzenia i rozwoju polskiego języka literackiego w świetle nowych prac dialektologicznych*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 249-256.
- Stieber Z., *Udział poszczególnych dialektów w formowaniu polskiego języka literackiego*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 272-294.
- Stieber Z., *Uwagi o języku Wacława Potockiego*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 327-345.
- Stieber Z., *Uwagi o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: idem, *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 244-248.
- Szlesiński I., *Prowincjonalizmy Marcina Błażowskiego*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 59-67.
- Szober S., *Pochodzenie i rozwój polskiego języka literackiego*, w: idem, *Wybór pism*, Warszawa 1959, s. 75-95.
- Szymczak M., *Udział Mazowsza w ukształtowaniu polskiego języka literackiego*, „Z polskich studiów slawistycznych” IV, 1972, s. 333-338.

- Taszycki W., *Co to jest dialektologia historyczna?*, w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II, *Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 275-287.
- Taszycki W., *Geneza polskiego języka literackiego w świetle faktów historycznojęzycznych*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 30-59.
- Taszycki W., *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 198-225.
- Taszycki W., *Powstanie i pochodzenie polskiego języka literackiego (Kraków kolebką literackiej polszczyzny)*, „*Twórczość*” V, 1949.
- Taszycki W., *Spory o pochodzenie polskiego języka literackiego*, „*Przegląd Humanistyczny*” III, 1930.
- Taszycki W., *Uprawa języka polskiego w dobie Odrodzenia*, w: *idem, Rozprawy i studia polonistyczne*, cz. III, *Historia języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 262-281.
- Taszycki W., *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*, cz. 1. *Przejście ra > re*; cz. 2. *Przejście ja > je*, Lwów 1934.
- Taszycki W., Milewski T., *Polski język literacki powstał w Małopolsce. Głos w dyskusji nad pochodzeniem literackiej polszczyzny*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 364-436.
- Ułaszyn H., *Geneza polskiego języka piśmienniczego*, w: *Sprawozdania z Posiedzenia Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 1947, nr 2, s. 23-27.
- Urbańczyk S., *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751-1950)*, Kraków 1993.
- Urbańczyk S., *Dzisiejszy stan sporów o pochodzenie polskiego języka literackiego*, „*Slavia*” XX, 1950, s. 1-39.
- Urbańczyk S., *Głos w dyskusji o pochodzeniu polskiego języka literackiego*, w: *Pochodzenie polskiego języka literackiego*, red. K. Budzyk, Wrocław 1956, s. 82-101.
- Urbańczyk S., *Jaką polszczyzną mówił Jan Kochanowski i jego rówieśnicy*, w: *idem, Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 187-201.
- Urbańczyk S., *Kilka spraw dotyczących pochodzenia polskiego języka literackiego*

- (streszczenie), „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” VIII, 1948, s. 124-126.
- Urbańczyk S., *Ogólne warunki powstawania słowiańskich języków narodowych i literackich we wczesnym średniowieczu (na przykładzie polskim)*, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 44-62.
- Urbańczyk S., *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 147-186.
- Urbańczyk S., *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, w: idem, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 7-33.
- Urbańczyk S., „*Słownik staropolski*” jako źródło etnograficzne, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 282-294.
- Urbańczyk S., *Sytuacja językowa w Polsce XVII wieku, w: Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa-Kraków 1992, s. 237-249.
- Urbańczyk S., *U progu polszczyzny literackiej*, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 140-146.
- Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego*, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 63-99.
- Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981.
- Walczak B., *Czy tzw. dialekt kulturalny poprzedził powstanie polskiego języka literackiego?*, w: *Język. Teoria-dydaktyka. Materiały X Konferencji Młodych Językoznawców-Dydaktyków*, Kielce 1992, s. 87-97.
- Walczak B., *Jeszcze kilka uwag w sprawie genezy polskiego języka literackiego*, w: *Studia historycznojęzykowe*, t. III, red. K. Rymut, W.R. Rzepka, Kraków 2000, s. 23-38.
- Walczak B., *Jeszcze w sprawie genezy polskiego języka literackiego*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. III, red. M. Białoskórska, Szczecin 1996, s. 28-38.
- Walczak B., *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, w: *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 23-42.
- Walczak B., *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle nowej metody*,

- w: *Język. Teoria-dydaktyka. Materiały IX konferencji młodych językoznawców-dydaktyków*, Kielce 1990, s. 5-19.
- Walczak B., *Przyczyna i skutek w kwantytatywnej interpretacji procesów językowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI, 1988, s. 137-144.
- Walczak B., *Regionalna geneza norm współczesnej polszczyzny literackiej w ujęciu ilościowym*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i Diachroniczne Aspekty Badań Polszczyzny” I, 2002, s. 399-410.
- Walczak B., *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (recenzja), „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” IV (XXIV), 1997, s. 225-232.
- Walczak B., *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań 1991.
- Walczak B., *Uwagi o słownikach historycznych języka polskiego*, w: *W kręgu języka polskiego. Śląsko-poznańskie kolokwia lingwistyczne*, Katowice 2001, s. 48-55.
- Walczak B., *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław 1999.
- van Wijk N., *L'origine de la langue polonaise commune*, Amsterdam 1937.
- Wiśniewska H., *Kulturalna polszczyzna XVII wieku. Na przykładzie Zamościa*, Lublin 1994.
- Wiśniewska H., *Regionalizmy czy kolokwializmy? (Na przykładzie księgi złoczyńców z lat 1644-1647)*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Linguistica” XII, 1986, s. 329-341.
- Wiśniewska H., *Sytuacja języka polskiego w XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992, s. 7-16.
- Wiśniewska H., Kosyl Cz., *Słowo wstępne*, w: *Polszczyzna regionalna w okresie renesansu i baroku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 7-9.
- Wronicz J., *Słownictwo pisarzy cieszyńskich XVIII wieku*, Kraków 1992.
- Wyderka B., *Miejsce badań regionalnych w badaniach nad historią języka narodowego*, „Poradnik Językowy” 1987, z. 3, s. 208-216.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 2008.
- Zwoliński P., *Poglądy XIX-wiecznych autorów na pochodzenie polskiego języka literackiego*, „Prace Filologiczne” XX, 1970, s. 371-376.

Zwoliński P., *Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII w.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XIX, 1960, s. 157-167.

Zwoliński P., *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, w: *Odrodzenie w Polsce*, t. III, *Historia języka*, cz. 1, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 61-110.

Zwoliński P., *Wypowiedzi gramatyków XVI i XVII wieku o dialektyzmach w ówczesnej polszczyźnie*, w: idem, *Szkice i studia z historii sławistyki*, Wrocław 1988, s. 67-99.